

BOLEMANT LILLA – SZAPU MARIANNA

BEVEZETÉS A GENDERTANULMÁNYOKBA

Egyetemi jegyzet

Phoenix Polgári Társulás

Phoenix
Library

Bevezetés a gendertanulmányokba

NADÁCIA OTVORENEJ SPOLOČNOSTI
OPEN SOCIETY FOUNDATION

BOLEMANT LILLA – SZAPU MARIANNA

Bevezetés a gendertanulmányokba

Egyetemi jegyzet

Phoenix Polgári Társulás
Pozsony – Nyitra 2015

Szakmai lektor / odborná recenzia:
doc. PaedDr. Bárczi Zsófia, PhD.,
prof PhDr. Mészáros András, PhD.

Nyelvi lektor / jazyková korektúra: Dudás Anna

© Mgr. Bolemant Lilla, PhD., 2015
© doc. PhDr. Szapu Marianna, PhD., 2015

ISBN: 978-80-89748-00-6

Tartalom

Bevezetés a gendertanulmányokba	7
Szapu Marianna: Mi a nő? A biológiai és a társadalmi nem megkülönböztetéséről	9
Szapu Marianna: A feminizmus és a nőmozgalom rövid története	21
Antoni Rita: A magyarországi feminista megmozdulások története	37
Bolemant Lilla: A nemi szerepek és a nemi szocializáció	71
Szolnoki Julianna: Tapasztalat és sztereotípia. Az anyaság szociális kontextusai	93
Antoni Rita: A nők reprodukciós jogai	103
Antoni Rita: LGBTI és Queer Studies – az identitás problémái	137
Antoni Rita: A nők elleni erőszak és a családon belüli erőszak	169
Bolemant Lilla: Médiavalóság - a média szerepe a nemi viselkedés alakításában	195
Éubica Lacinová: Másként gondolkoznak-e a nők?	213
Bolemant Lilla: Feminista irodalomszemlélet	223

Bevezetés a gendertanulmányokba

Jelen kötet a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Karának egyetemi jegyzeteként arra hivatott, hogy bevezesse a hallgatókat a gendertanulmányok mint akadémiai diszciplína alapvető témaköreibe.

A gendertanulmányok bevezetését az egyetemi oktatásba a múlt század 80-as éveiben, a nyugati társadalmakban fellépő nőmozgalmak szorgalmazták azzal a célkitűzéssel, hogy a nők és férfiak között fennálló hatalmi rend megkérdőjelezésének lehetőségét beépítsék a tudás kialakításának folyamatába és az oktatásba. A gendertanulmányok (gender studies, társadalmi nemek tudománya) olyan multidiszciplináris kutatási és oktatási irányzat, amely többféle társadalom- és humántudományi szakterületre (pl. szociológia, filozófia, pszichológia, irodalomtudomány) támaszkodva a nemek társadalmi beágyazottságának problematikáját vizsgálja, a nők és férfiak közötti társadalmi viszonyrendszerre fókuszál.

Az egyes fejezetek röviden bemutatják a feminizmus irányzatait, a feminista gondolkodás és a feminista mozgalmak történetét, a nemi identitás kialakulásának és a nemi szocializációnak a folyamatát, a nemi sztereotípiák, továbbá olyan társadalmi szempontból fontos és aktuális problémákat, mint a nők reprodukciós és szexuális jogai, a nemi identitás és az LMBTQIA témaköre (a homoszexualitás és egyéb, a „normától” eltérő szexuális orientációk és nemi identitások), a nők elleni és a családon belüli erőszak.

A kötet rövid áttekintést nyújt a feminista irodalomszemlélet elméleteibe is, valamint kitér a nők és a férfiak gondolkodásmódjának elemzésére, az anyaság szociális kontextusainak bemutatására és nem utolsósorban a média hatalomnak alárendelt véleményformáló szerepére.

A kötet elsősorban a tantárgy hallgatói számára készült, de segédanyagként hasznát vehetik a pedagógia, pszichológia, biológia, filozófia, irodalom és egyéb szakterületek oktatói és hallgatói is.

Célunk az is volt, hogy olyan ismereteket közvetítsünk, amelyek segítenek a téma alapvető megértésében és további feldolgozásában.

A szerkesztők

Mi a nő?

A biológiai és a társadalmi nem megkülönböztetéséről

SZAPU MARIANNA

Bevezetés

A férfiak és a nők nagyban különböznek egymástól – halljuk és mondjuk is nemegyszer, miközben ezt a megállapítást alapvető evidenciaként fogjuk fel, ugyanakkor közhelynek, banalitásnak tartjuk. Ha azonban alaposabban elgondolkodunk ezen a tézisen, könnyen megállapíthatjuk, hogy egy sor, banálisnak egyáltalán nem mondható kérdést vet fel, pl. ilyeneket: miben jelennek meg konkrétan ezek a különbségek, milyen természetűek és milyen mértékűek, mely tényezők által meghatározottak, ill. miből erednek és milyen következményekkel járnak. A fentebb említett és hasonló kérdések vizsgálatával különféle tudományágak már korábban is foglalkoztak, azonban a leginkább lényegbe vágó kérdés feltevése, amely a nemek közötti – vélt vagy valós – különbségek társadalmi megítélését helyezi a figyelem központjába, a feminista mozgalom második hullámának kibontkozásával és a feminista elmélet, ill. a feminista eszmerendszer kialakulásával hozható összefüggésbe. Simone de Beauvoir, a francia egzisztencialista filozófusnő, írónő *A második nem* című nagyhatású munkájában új formában és új értelmezésben fogalmazza meg a kérdést – Mi a nő? –, amikor arra keresi a választ, hogy: „mennyiben befolyásolta sor-

sunkat az a tény, hogy nők vagyunk? Milyen esélyekkel indultunk, és milyen esélyeket tagadtak meg tőlünk? (...) Hogyan teljesítheti ki énjét egy emberi lény a nő helyzetében?”¹ Nevezetesen: Mit is jelent az egy emberi lény számára, hogy nő? Beauvoir, habár explicit módon nem használja a társadalmi nem fogalmát, világosan utal arra, hogy nőnek lenni nem csupán biológiai adottságot, hanem sokkal inkább társadalmi meghatározottságot jelent, amint azt az azóta szállóigévé vált mondatában megfogalmazza: „Az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik”. Habár Beauvoir említett műve keltezése óta több mint fél évszázad telt el, a *Második nem*-et manapság is a „gender (társadalmi nem) tudománya szisztematikus alapvetésének tekinthetjük; a nők helyzete, élete bizonyos részletekben változott ugyan, de ez csak hangsúlyeltolódást jelent a koncepcióban: ti. a nők törvényi, jogi értelemben egyenlővé váltak a férfiakkal (társadalmilag felszabadították őket), ez az eltartott (anyagi értelemben függő) és a magukat eltartani képes (anyagilag független) nők arányának módosulását jelenti, az utóbbiak javára”².

A biologizmus csapdái

A nyugati kultúrkörben elterjedt és általánosan elfogadott nézet szerint nőnek vagy férfinak lenni elsősorban vagy kizárólagosan biológiai, testi, ill. anatómiai meghatározottságot jelent, vagyis az emberi faj kétneműsége biológiai kategória, ami nem kérdőjelezhető meg. Ezen felfogás keretei között a „férfi”, és a „nő” fogalma mint két, egymással ellentétes, bináris és egyben egymást kizáró kategória jelennek meg – leegyszerűsítve: minden egyes emberi lény biológiai neme által meghatározottan férfi vagy nő, miközben a biológiai nem, ami a kromoszómák, a nemi szervek felépítése, az elsődleges és a másodlagos nemi jelleg, a nemi hormonok együtteseként

1 Lásd Beauvoir, Simone de. *A második nem*. ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat, 1969, 10., 25., 27. o.

2 Joó, Mária. *Emberi természet, női természet*. (internetes tankönyv).
Online elérés: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&task=all&id_tananyag=16, letöltés 2015. jan. 20.

értelmezendő, egyértelműen és véglegesen determinálja férfi vagy női mi-voltunkat. Így a „nőiség” és „férfiság”, a femininitás és maszkulinitás is mint bináris opozíciók, tehát egymás kizáró fogalompárok jelennek meg.

Meg kell jegyezni, hogy a fentebb vázolt biologisztikus felfogásnak komoly hagyományai vannak a modern kori tudományban, s mélyen beivódott a közgondolkodásba is – ezért Beauvoir fentebb idézett megjegyzése, miszerint nőnek nem születünk, hanem azzá válunk, első hallásra nehezen értelmezhetőnek tűnik. A biologisztikus felfogás ugyanis teljesen figyelmen kívül hagyja azt a – mellel mára már a „mainstream” társadalomtudományban is többé-kevésbe elfogadott – tényt, hogy ugyan (az esetek többségében) XX vagy XY nemi kromoszómával születünk, a nemhez kapcsolódó pszichológiai identitásunk és szociális szerepünk hosszan tartó és komplex szocializációs folyamat során alakul ki. Ennek fő színterei kétségkívül a család, az iskola, az egykorú csoportok, nagy hatású közvetítői a médiák, s manapság természetesen az internet világa is. A biologisztikus felfogás a szocializációt figyelmen kívül hagyva lényegében a nemek közötti összes különbséget, tehát mind a lélektani, pszichoszociális különbségeket, mind azokat a különbségeket, amelyek a viselkedésmintákat, társadalmi szerepeket és társadalmi státuszt érintik, a természet által meghatározottnak, mintegy kiköveteltnek tartja. Ezért az ilyesfajta nézetet és a rajta alapuló érvrendszert a feminista elméletben mint biológiai determinizmust jegyezzük. A nem kérdésében a biológiai determinizmus a természetiséget, a természet által adottat tekinti alapnak és lényegileg meghatározónak, és főleg a férfinak és a nőnek az emberi reprodukcióban betöltött eltérő funkciójából kiindulva fejti ki érveit. Leegyszerűsítve: mivel a nő szüli a gyermeket, s ez biológiai adottság, *természetes*, hogy (a férfitől) eltérő tulajdonságokkal rendelkezik, és eltérő szerepeket tölt be. Ez a nézet egyszersmind hangsúlyos normatív töltettel bír, nemcsak azt állítja, hogy a nő eltérő szereppel rendelkezik, hanem azt is, hogy ennek így *kell* lennie, a nőnek más feladatköröket *kell* ellátnia, azt feltételezván, ill. gyakorta explicit módon állítván, hogy a biológiai nem a társadalmi szerep és pozíció egyértelmű és egyenes meghatározójaként funkcionál. Amint említettem, az ilyen jellegű felfogás elterjedéséhez és népszerűségéhez nagyban hozzájárultak bizonyos társadalomtudo-

mány-elméletek, pl. a szociológiában sokáig rendkívül népszerű, T. Parsons munkásságához kötődő funkcionalizmus, amely a kenyérkereső férfi és a családról gondoskodó nő modelljére épülő nemek közötti munkamegosztást tartja a társadalom mint egész működése szempontjából kedvezőnek. Hasonlóképpen, a kulturális antropológiában honos vadászó férfi elmélete a nemi alapú munkamegosztást testi különbségekből eredő természetes dolognak tekintette, ugyanúgy, mint az ebből fakadó szociális/társadalmi különbségeket.

A nők és férfiak közötti különbségek mint a természet által meghatározott adottságok értelmezése gyakorta szolgál a nők és a férfiak közötti meglévő társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatára és legitimizálására. Így történik ez például akkor, amikor a munkaerőpiacon megfigyelhető nemek közötti megkülönböztetést – például a nemek közötti bérszakadékat³ vagy a munkaerőpiac nemek szerinti szegregáltságát⁴ – a női nemi szereppel igazolják, mondván: mivel a nők feladata elsősorban a gyermeknevelés és a családról való gondoskodás, *természetes*, hogy a munkaerőpiaci szerepvállalásuk csorbát szenved, hogy nehezebben kerülnek vezető pozícióba, hogy alacsonyabb a bérük stb. Hasonló a helyzet akkor is, amikor a viselkedésminták-beli nemi eltéréseket és a társadalmi pozíciókban fellelhető különbségeket „fordítják le” biológiai gyökerekre, leggyakrabban a nők eltérő reprodukciós képességére. Amint azt Herta Nagl-Docekal osztrák feminista filozófus megfogalmazza: „Mindazok, akik a társadalmi szerepek, erények stb. nemileg megalapozott különbségei mellett érvelnek, abból indulnak ki – még ha ez nem explicit módon történik is –, hogy a társadalmi struktúra a „természetre” történő hivatkozással igazolható. Ezzel egy kényszerítő

3 A nemek közötti bérszakadék a nők és a férfiak keresete közötti különbség, amely az alkalmazottak egy órára jutó bruttó keresete közötti átlagos különbségen alapul. Bővebben lásd: A nők és a férfiak közötti bérszakadék áthidalása az Európai Unióban. Elérhetőség: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/gender_pay_gap/140319_gpg_hu.pdf. Letöltés: 2015. január . 20.

4 Az ágazatok, munkakörök és foglalkozások nemek szerinti elkülönülése, bővebben lásd Barošová, M., Perichtová, B.: Rodová rovnosť na trhu práce. Inštitút pre výskum práce a rodiny, Bratislava, 2007. Elérhetőség: <http://www.sspr.gov.sk/IVPR/images/IVPR/bulletin/Bulletin-05-2007.pdf> Letöltés: 2015. január. 20.

erejű érv benyomását igyekeznek kelteni; ha ugyanis a „nemek rendje”, amelyről beszélnek, „természetiként” jelenik meg, megváltoztathatlanul érvényesnek fog mutatkozni.”⁵ Könnyen észrevehetjük, hogy a „természetre” való hivatkozás leggyakrabban az adott status quo, a patriarchális társadalmi berendezkedés igazolására, legitimizálására szolgál.

A gender (társadalmi nem) fogalma

Az emberi lény nemének fentebb vázolt biologisztikus megközelítése nemcsak a hétköznapi tudatban, hanem a hagyományos filozófiában is széles teret nyert – már ha egyáltalán terítékre került az ember nemi meghatározottságának a témája. A hagyományos filozófiai vizsgálódás ugyanis leginkább az „embert mint olyant” tette meg tárgyául, miközben az „ember” fogalmán elsősorban a férfit értette⁶. Ha pedig egyáltalán észrevette, hogy az ember fogalma a nőt is magában foglalja, vagy a nemek közötti eltérésekre reflektált, ezeket mint biológiai, a természet által meghatározott, lényegi (esszenciális) és megváltoztathatlan különbségeket magyarázta, miközben a nemi különbözőség megtestesítőjét a nőben vélte felfedezni.⁷

A feminizmus második hullámának színre lépésével egyidőben az ennek keretei között kialakuló feminista filozófia⁸ mint a feminista eszme-

5 Nagl-Docekal, H.: *Feminista filozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 2006, 22. o.

6 Jó például szolgál erre a francia felvilágosodás kiemelkedő alakja, Jean-Jacques Rousseau, bővebben lásd Szapuvová, M.: Jean-Jacques Rousseau o prirodzenosti človeka/muža a o prirodzenosti ženy, In: *Philosophica* 35: Osvietenstvo ako sôsob myšlienka. Bratislava Univerzita Komenského 2011.

7 Lásd pl. Bordo, Susan: “Maleness” Revisited. In: *Hypatia* Vol.7, No.3. 1992., Kiczková, Z.: *Jej inakosť, jej identita?* In: *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Bratislava 1994.

8 Bővebben lásd: Szapuvová, M.: „Človek - to sú dvaja”: Problém rodovej diferenciácie vo svetle feministickej filozofie. In: *Človek v súčasných duchovných premenách*. Editori: M. Palenčár, J. Šlosiar a E. Višňovský. Katedra filozofických vied FHV UMB Banská Bystrica, Metodické stredisko B. B., Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava 1997.

rendszer szerves része újult figyelemmel fordult a beauvoiri kérdés felé: Mit is jelent egy emberi lény számára az, hogy nő? Mit is jelent nőnek lenni egy konkrét történelmi korban, egy konkrét társadalomban, specifikus kultúrában? Mitől nő a nő? A kérdés megválaszolására irányuló igyekezet kritikusan fordult a biológiai determinizmus és a valamilyen női lényeg, esszenciát feltételező esszencializmus felé, elutasítva az ezek által előfeltételezett „nemek metafizikáját”, kimondva, hogy nőnek lenni nem csupán azt jelenti, hogy bizonyos testi jegyekkel és adottságokkal bírunk. Ezen testi jegyek és adottságok összességének megjelölésére a (biológiai) nem (angolul *sex*) fogalmát használjuk, ha azonban a nemek közötti szociális, társadalmi különbségekre utalunk, ezzel a fogalommal csak megkerüljük vagy elködösítjük a kérdést, hiszen azonmód a társadalmi rend mint természet által meghatározott dolog téziséhez jutunk. Ezt elkeverendő vezették be a feminista filozófia követői a *gender* (társadalmi nem) fogalmát, rávilágítva arra tényre, miszerint a férfiak és a nők közötti társadalmi és kulturális különbségek biológiai, „természeti” alapokra nem visszavezethetők, és ezekkel nem indokolhatók. A biológiai és a társadalmi nem fogalmi s egyben terminológiai különválasztása tette lehetővé annak a nézetnek a kifejezését, miszerint a nők és a férfiak társadalmi, s egyben hatalmi viszonyok rendszerében elfoglalt „helye” közötti különbségek nem a biológiai, fiziológiai vagy anatómiai különbségek következményei, ezekből nem levezethetők és általuk nem igazolhatók. Ebben a kontextusban értelmezhetjük Beauvoir fentebb már idézett mondatát: Az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik. Habár Beauvoir nem használta a társadalmi nem fogalmát, tulajdonképpen előrejelezte a *sex* és *gender* megkülönböztetésének szükségességét. E fogalom pár azért került a feminista gondolkodás középpontjába, és tulajdonképpen azért került bevezetésre, hogy a „nem” fogalmának szokásos jelentéstartományán belül különbséget lehessen tenni egyfelől a férfiak és nők közötti testi különbség (*sex*), másfelől a szimbolikus és társadalmi konstrukciók, mint pl. a nemi szerepek (*gender*) között.⁹

9 V. ö: Nagl-Docekal, H.: *Feminista filozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 2006, 49. o.

A *gender* mint társadalmi nem kategóriája olyan elméleti-fogalmi eszközként funkcionál, amelynek segítségével feltárhatóak és leírhatóak a nemek közötti társadalmi eltérések kialakulásának és újratermelődésének a mechanizmusai. Ez a fogalom tehát a „nő” és a „férfi” kategóriáját mint társadalmi kategóriát határozza meg, amely, habár nem kell hogy független legyen a biológiai nemtől, arra semmiképpen sem redukálható. A feminista elméletben elsősorban mint analitikus kategória szerepel, melynek segítségével meghúzható a biológiai nemi eltérések és ezeknek társadalmilag és kulturálisan kialakított értékelése, ill. a társadalmi értékrendbe való behelyezése közötti distinkció. Ilyen értelemben beszélünk a *gender* társadalmi kialakítottságáról, konstruáltságáról. A biológiai nemi eltéréseket ugyanis minden társadalom valamilyen módon értékeli és értelmezi, bizonyos jelentést és jelentőséget tulajdonít nekik (hasonló módon, ahogyan jelentőséget tulajdonít a bőrszínnek, legalább is a rasszista ideológiájú társadalmakban), miköben az emberi nem biológiai tulajdonságait, képességeit és szerepeit is két csoportra osztja, nőiesként vagy férfiasként értelmezi (így beszélünk pl. nőies foglalkozásokról vagy a férfias agresszivitásról). Ily módon aztán különbözőképpen osztja el és értékeli a munkát, eltérő felelősséget és kötelezettséget ró a férfiakra és a nőkre – a fizetett munkát a férfiak, a nem fizetett, a családban végzett munkát pedig a nők kötelességének tartja.

Hangsúlyozni kell, hogy a *gender* mint fogalom, ill. annak használata semmiképp sem jelenti a biológiai nemi különbözőségek tagadását, mint azt hazai környezetünkben manapság nemegyszer (félre)értelemezik, hanem azt emeli ki, hogy ezek megléte nem indokolja a férfiak és a nők közötti társadalmi egyenlőtlenségeket. Egyben rámutat arra is, hogy a nemek közötti kapcsolatrendszer hatalmi jelleggel bír, más szóval ezek egyszersmind hatalmi viszonyok. Ne feledjük, a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenség, amint arra már a 19. századi angol filozófus, J. S. Mill is rámutatott, a társadalmi igazságtalanság egyik formája, miközben „ez az

10 Hell, Judit: „Egy testvér lesz minden ember”(a nemek viszonya a globalizálódó világban). In: *Magyar Tudomány* 2002/3. szám, 326. o.

egyenlőtlenség a két nem között történetileg különféle okokból kialakult és máig fennálló *uralmi viszony*.¹⁰

Amint azt J. W. Scott feminista történésznő megfogalmazza: a társadalmi nem a társadalmi viszonyok összességének konstitutív része, amely a nemek közötti különbségek tudatosításán alapszik, egyben hatalmi viszonyok jelölése.¹¹ A *gender* tehát egy olyan rendező elv, amely nemcsak a férfiak és a nők egymáshoz s a világhoz való viszonyát foglalja rendbe, sajátos nemi rendet (*gender order*) alkotva, hanem meghatározza azt is, hogy egy adott kultúra és társadalom milyen hatalommal ruházza fel a férfiakat és milyennel a nőket, milyen társadalmi mozgásteret enged meg nekik és milyen privilégiumokat biztosít számukra a társadalmi intézmények meghatározottságán keresztül.¹²

A társadalmi nem mint analitikus kategória

A *gender* mint analitikus kategória olyan fogalmi eszköz, amely által társadalmilag kialakított – a modern társadalmakban hatalmi viszonyok által szabályozott – elvárások, szerepek és szimbólumok, valamint kulturális reprezentációk rendszerét ragadhatjuk meg, és amely biztosítja a „férfi” és „női” tulajdonságok, sztereotípiák, valamint a nemek közötti munkamegosztás újratermelődését. Ezek az elvárások és szimbólumok fejezik ki azt, mit jelent nőnek (vagy férfinak) lenni egy adott társadalomban, mind empirikus, mind normatív és szimbolikus vonatkozásban. Amikor tehát azt állítjuk, hogy a *gender* társadalmi konstrukció, akkor tulajdonképpen azt hangsúlyozzuk, hogy a két nem közti eltérő szerepkészlet és az ehhez kapcsolódó társadalmi pozícióbeli különbségek társadalmilag felépítettek, kulturálisan meghatározottak, s mint olyanok meg is változ-

11 Scott, Joan Wallach. 2006. Rod: užitočná kategória historickej analýzy. In Cviková–Juránová–Kobová (ed.). *Histórie žien : aspekty písania a čítania*. Bratislava: ASPEKT, 2006.

12 Thun, Éva: „Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia. In: *Educatio*, 1996, 5. évf. 3. szám (1996 - ősz): 404-416. Old.

tathatók. A férfias vagy nőies nemi szerepekkel kapcsolatos elvárások történelmileg változóak és szociokulturálisan viszonylagosak, a nemi szerepeket és normákat ugyanis mindig az adott társadalom alkotja, mondhatnánk, írja elő. Ezért a nemek társadalmi különbségeinek csökkenése együtt jár a szerepkészletek megváltozásával, kizárólagosságuk megszűnésével. Így hát a nemek közötti szociális, pszichoszociális és státuszbeli különbségek kulturális és társadalmi kialakulásának, konstruáltságának a felismerése nemcsak a feminista kritikai kutatás és tudás szempontjából bír kiemelkedő jelentőséggel,¹³ hanem a nőket hátrányosan megkülönböztető patriarchális típusú társadalmi „nemi rend” megváltoztatására irányuló politikai igyekezetek szempontjából is.

A biológiai és a társadalmi nem közötti distinkció felvázolása lehetővé teszi egyrészt a nemi diferencia, a nemi eltérés elismerését, miközben rámutat arra is, hogy a nők és a férfiak közötti társadalmi különbségeket a mindenkori férfitársadalom alakítja ki, és különböző szociális és kulturális mechanizmusok által reprodukálódnak. Így tehát ha újból feltesszük a kérdést: „Mi a nő?”, a válasz a patriarchális társadalmi rend, avagy a férfiuralom jelentésmezéjében keresendő: Az, amivé a nő identitását a férfi alakítja: és olyanná alakítja, „amilyennek *látni és láttatni* akarja. A nő olyan-ná lesz, amilyen *szerepmintákat*, erkölcsi *erényeket* és *normákat* a férfi *előír* neki.”¹⁴

Ezek a normák, elvárások, viselkedés- és szerepminták a férfiuralom évezredes fennállása alatt oly mélyen bevésoédtek a társadalmi struktúrába, a politikai- és intézményrendszerekbe, a szimbólumok rendjébe, valamint az egyéni gondolkodásba, hogy a természetesség, s ezáltal a megváltoztathatatatlanság érzetét keltik. Ezért a feminista gondolkodó/nők többek között azt határozták meg fő feladatukként, hogy részletesen elemezzék a

13 Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a biológiai és a társadalmi nem fogalmi különválasztása manapság nemegyszer válik kritika tárgyává, amely magából a feminista eszmerendszerből és a feminista filozófiából indul ki. Bővebben lásd Nagl-Dócekal, H.: *Feminista filozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 2006, 49 – 71 o.

14 Hell, Judit: „Egy testvér lesz minden ember” (a nemek viszonya a globalizálódó világban). In: *Magyar Tudomány* 2002/3 szám, 330. o

nők alárendeltségének kialakulását, ill. a patriarchális, férfiuralmú társadalmi rend fenntartásának, reprodukciójának működési mechanizmusait. Egy olyan rend fenntartását, amelyre a férfiak és a nők közötti hatalmi asszimetria jellemző, s amelyben a férfi és minden, ami hozzá köthető – legyen az személyiségi jegy vagy társadalmi szerep –, felértékelődik a nő és a nőhöz kapcsolódó tulajdonságok kárára. Így a férfi és a nő közötti viszony nemcsak bináris ellentétpárt, hanem hierarchikus alá- és fölérendelődési, hatalmi jelleggel bíró viszonyt is jelent, amely aztán az egymástól elkülönült nemi szerepekben is megmutatkozik.¹⁵ A kulturálisan kialakított és előírt nemi szerepeket, csakúgy mint a nemi sztereotípiákat, már gyermekkorban, a szocializációs folyamatokban elsajátítjuk, amikor „megtanuljuk”, hogyan kell kislánként és kisfiúként viselkedni, milyen elvárásoknak kell megfelelnünk (ez a folyamat az iskolában is folytatódik) majd később, felnőtt életünk során hogy válunk „igazi” férfivá és „nőies nővé”, ill. mit jelent férfinak vagy nőnek lenni.

Az eddigieket összefoglalva és kiegészítve Sandra Harding amerikai filozófusnő meghatározását említem meg, aki szerint a társadalmi nem fogalmát a benne foglalt három összetevő egységeként kell értelmezni. Ez a három, egymástól el nem különíthető összetevő – a társadalmi-nemi szimbolizmus, a társadalmi-nemi szerkezet és az individuális társadalmi nem – azokat a folyamatokat jelöli, amelyek által a *gender* mint társadalmi nem kifejeződik és egyben reprodukálódik. Ebben az értelemben a *gender* úgy jelenik meg, mint bizonyos jelenségek vagy emberi tulajdonságok nemi metaforákkal és szimbólumokkal való társítása, pl. a racionalitás és erő „férfiasítása”, az emocionalitás és gyengeség „nőiesítése.” A *gender* fogalma alá tartozik továbbá a társadalmi tevékenységek nemek szerinti felosztása, ami „begyűrűzik” a szimbolikus univerzumba is, amikor bizonyos tevékenységeket „férfias”, míg másokat „nőies” jelzővel látunk el.

15 Bővebben lásd: Kiczková, Z.: Rod vo feministickom diskurze. In: Kiczková, Z., Sza-puová, M. (ed.): *Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy, perspektívy*. Univerzita Komenského v Bratislave, 2011.

Nézzük meg közelebbről, mit is jelent például a munka világában, ha bizonyos fogalakozást a „nőies” jelzővel látunk el, tehát ha nőies foglalkozásról beszélünk – ilyen esetben ugyanis eleve azt feltételezzük, hogy léteznek olyan lényegi, a női nemhez kapcsolódó adottságok, amelyek által a nők eleve arra vannak rendelve, hogy az ilyen foglalkozásokban érvényesüljenek, miközben az egyes személyek képességei háttérbe szorulnak. „Női szemmel nézve ez annyit jelent: mivel a testem női nemi jellegzetességeket mutat, azt várják el tőlem, hogy pályaválasztásomnál csak bizonyos körben mozogjak. Egy sor tevékenységi körből, amelyek követelményeinek pedig teljes mértékben megfelelek, ki vagyok zárva (ha jogilag nem is, de praktikusan), mert ezek férfibirtoknak számítanak. Ha pedig megkísérlem, hogy áttörjem ezeket a korlátokat, számíthatok rá, hogy a társadalom a magatartásomat nőietlennek fogja minősíteni, és ekként szankcionálja.”¹⁶ Harmadsorban, a *gender* mint individuális nemi identitás jelenik meg.¹⁷

Hasonlóképpen érvel a már fentebb idézett J. W. Scott is; szerinte a *gender* fogalma vonatkozik mind a nemiséget szabályozó társadalmi intézményekre és szervezetekre, mind pedig ennek szubjektív megélésére. Így érünk el a *gender* mint nemi identitás problémaköréhez, amiről könyvünk egy másik fejezetében esik majd bővebben szó.

Felhasznált irodalom:

- A nők és a férfiak közötti bérszakadék áthidalása az Európai Unióban.* Online elérés: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/gender_pay_gap/140319_gpg_hu.pdf. Letöltés: 2015. január . 20.
- BAROŠOVÁ, M., – PERICHTOVÁ, B.: *Rodová rovnost' na trhu práce*. Inštitút pre výskum práce a rodiny, Bratislava: 2007.

¹⁶ Nagl-Docekal, H.: *Feminista filozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 2006, 21– 22. o.

¹⁷ Lásd Harding, S. 1986. *The science Question in Feminism*. Cornell University Press, 17–18. o.

- BEAUVOIR, S. DE.: *A második nem*. ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat, 1969
- BORDO, S.: "Maleness" Revisited. In: *Hypatia* Vol.7, No.3. 1992. ,
- HARDING, S.: *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press, 1986.
- HELL, J.: „Egy testvér lesz minden ember” (a nemek viszonya a globalizálódó világban). In: *Magyar Tudomány* 2002/3 szám.
- JOÓ, M. *Emberi természet, női természet*. (internetes tankönyv). Online elérés: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&task=all&id_tananyag=16, letöltés 2015. jan. 20.
- NAGL-DOCEKAL, H.: *Feminista filozófia*. Budapest: Áron Kiadó, 2006
- KICZKOVÁ, Z.: *Jej inakosť, jej identita?* In: *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Bratislava: 1994.
- KICZKOVÁ, Z.: Rod vo feministickom diskurze. In: Kiczková, Z., Szapuová, M. (ed.): *Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy, perspektívy*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2011.
- SCOTT, J. W. : Rod: užitočná kategória historickej analýzy. In: Cviková – Juráňová – Kobová (ed.). *Histórie žien: aspekty písania a čítania*. Bratislava: ASPEKT, 2006.
- SZAPUOVÁ, M.: „Človek - to sú dvaja”: Problém rodovej diferenciácie vo svetle feministickej filozofie. In: *Človek v súčasných duchovných premenách*. Editori: M. Palenčár, J. Šlosiar a E. Višňovský. Katedra filozofických vied FHV UMB Banská Bystrica Metodické stredisko B. B., Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava: 1997.
- SZAPUOVÁ, M.: Jean-Jacques Rousseau o prirodzenosti človeka/muža a o prirodzenosti ženy, In: *Philosophica 35: Osvietenstvo ako spôsob myslenia*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2011.
- THUN, É. „Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia. In: *Educatio*, 1996, 5. évf. 3. szám

A feminizmus és a nőmozgalom rövid története

SZAPU MARIANNA

Bevezetés

A feminizmust mint társadalmi-politikai mozgalmat és eszmerendszert a női egyenjogúságért és egyenrangúságért vívott küzdelemként, valamint a patriarchális társadalmi berendezkedés kritikájaként és az annak megszüntetésére irányuló igyekezetként határozhatjuk meg. A feminizmus fogalma mindazon igyekezetekre utal, amelyek a nők alárendeltségének a megszüntetésére irányulnak.¹ Noha a feminizmust leggyakrabban mint körünk jelenségét értelmezzük, fontos tudatosítanunk, hogy a nemek közötti egyenlőtlenség kritikája sokkal régebbre nyúló történelmi hagyományokkal rendelkezik. Ebben a fejezetben arra teszek kísérletet, hogy a régebbi korok feminizmusának és nőmozgalmainak történetét foglaljam vázlatosan össze.

A nők társadalmi alárendeltségét és a férfiuralmat elutasító igyekezeteknek viszonylag hosszú a hagyománya, ez a hagyomány azonban sokáig a „tudatlanság fátyla” mögött rejtőzött. Valójában csak a feminizmus második hulláma megjelenésének időszakában került egyes feminista gon-

1 V. ö. Nagl-Docekal, H. 1998. Ako možno byť demokratom bez feministickéj orientácie. In *Rozhovory Aspektu z rokov 1993 – 1998*. Bratislava : Aspekt.

dolkodónők és történésznők figyelmének a középpontjába. Amint azt a francia történész, Pierre Grimal is megjegyzi, „a történészek csak a férfiak történetéről tudnak. Felhasználják azt a kettősséget, hogy sok nyelv ugyanazzal a névvel jelöli az emberi nem képviselőit mint a hímneműeket, és azon a címen, hogy az »emberek« történetét mesélik el, a férfiak, fivérek, fiúk és apák történetére szorítkoznak.”² A különböző történelmi korszakokban végbement, azóta azonban a feledés homályába merült feminista kezdeményezések feltárására irányuló igyekezet gyakorta a történelmi források hiányába ütközik, ami a szervezett nőmozgalom hiányával hozható összefüggésbe, amely tulajdonképpen csak a 19. század vége felé alakult ki. Korábbi történelmi korszakokban a nőknek nem volt lehetőségük arra, hogy megismerjék elődeik erőfeszítéseit, s ezekből erőt és inspirációt mérítsenek.

A feminizmus hullámai

Ha a feminizmust történelmi visszatekintésben szeretnénk megközelíteni, először is azt vesszük észre, hogy a nőmozgalom fejlődése nem lineáris, sokkal inkább történelmileg tagolt alakzatot mutat. Ezért is szokás a feminizmus fejlődésének egyes fázisait mint a feminizmus hullámainak emlegetni. Az első hullámot a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó időszak képezi, amikor is a feminizmus mint a nők polgári jogaiért, elsősorban a nők választójogáért vívott küzdelem jelenik meg. A második hullám a múlt század 60-as éveiben lép színre, elsősorban az USA-ban és több fejlett nyugat-európai országban. A 90-es évektől napjainkig tartó időszakot egyes szerzők a feminizmus harmadik hullámaként emlegetik, mások manapság inkább posztfeminizmusról beszélnek. A továbbiakban a feminizmus első és második hullámának, ill. az ezen hullámok keretén belül kialakult feminista eszmerendszernek a bemutatására szorítkozom.

2 Pierre Grimal, Introduction à l'histoire mondiale de la femme, vol. 1. 7. Idézte Kéri Katalin: Tollam szívárványba mártom. Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. Századig, c. munkája alapján. *Elektronikus kiadás*, Pécs, 1999. március 29. munkája alapján. <http://kerikata.hu/publikaciok/text/tollam/tollam.pdf>

A feminizmus első hulláma és a szervezett nőmozgalom kialakulása

A nők jogaiért vívott küzdelem kezdetei a felvilágosodás korára, a francia forradalom idejére vezethetők vissza. A *liberté, égalité, fraternité* jelszavakban megfogalmazódó eszmék a demokratikus társadalmi berendeződés alappilléreivé váltak, miközben egyre világosabbá vált, hogy ezeket az eszméket csak az emberiség felére, mégpedig a férfiakra hajlandó alkalmazni a társadalom. **Olympe de Gouges**, a női egyenjogúság francia harcosa 1791-ben írta meg a *Női jogok nyilatkozata* című munkáját, amelyben elítéli a patriarchális társadalmi berendezkedést, s azt követeli, hogy a nőket ugyanazon jogok és lehetőségek illessék meg, mint férfitársaikat. Kimondta, hogy „minden férfi és nő szabadnak és jogokban egyenlőnek születik”, láttatva ezzel azt a tényt, hogy a francia Nemzetgyűlés által elfogadott *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában* megfogalmazottak csak a férfiakra vonatkoztak. S habár a női jogok terén az elkövetkező időkben történtek bizonyos előrelépések, majd két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy eljussunk a polgári jogok nőkre való kiterjesztéséig.

A 18. és 19. századbéli nőmozgalom fontos színtere az Amerikai Egyesült Államok, ahol a nők szavazati jogáért vívott küzdelem a rab-szolgaság elleni harcból nőtt ki. 1849 júliusában tartották az első Női Jogi Kongresszust Seneca Fallsban, a mozgalom élvonalában **Elizabeth Cady Stanton** és **Susan Brownell Athony** álltak. Tevékenységüknek köszönhetően az Egyesült Államokban 1890-ben megalakult az *Amerikai Nők Nemzeti Választójogi Szövetsége*. A Stanton által megfogalmazott *Érzelmek nyilatkozata (Declaration of Sentiments)* azt tűzte ki célul, hogy az ún. természetes jogok ne csak a férfiakra, hanem a nőkre is vonatkozzanak, megfogalmazván azt a „radikális” gondolatot, miszerint a nő is emberi lény.

A feminizmus elő hullámának további jelentős mozgalma a századforduló idején Nagy-Britanniában kialakuló szüfrazsett mozgalom, a női választójogért és a nők politikai jogaiért sikra szálló nők politikai mozgalma volt. A viktoriánus Angliában már a 19. század vége felé kialakultak olyan női csoportosulások, amelyek ki merték mondani, hogy a nők férfiak általi

elnyomása társadalmi egyenlőtlenséghez és igazságtalansághoz vezet. Ezek a mozgalmak nemcsak választójogot követeltek a nők számára, hanem a női emancipációt előmozdító társadalmi reformok bevezetését is szorgalmazták. Sikra szálltak a nők oktatásáért, a pénzkereső munkához való jogukért és hangályozták a nők társadalmi szerepvállalásának jelentőségét. 1903-ban alakult meg a *Nők társadalmi és politikai uniója* (*Women's Social and Political Union*) **Emmeline Pankhurst** vezetésével. Irányításával a szüfrazettek több politikai kapányt is szerveztek, éhségsztrájkokat tartottak, hogy hangot adjanak követeléseiknek, amelyek nem végződtek mindig szerencsésen, gyakorta tömlöcbe zárták vezetőiket. Még ha küzdelmük nem is járt közvetlen sikerrel (Nagy-Britániában a női választójogot csak az első világháború után sikerült kivívni), elmondhatjuk, hogy az idő őket igazolta, s nekik is köszönhetjük, hogy manapság a nők választójogára mint természetes dologra tekintünk.

A feminizmus első hullámának időszakában alakult ki az a feminista eszmerendszer, amely megalapozta a nőmozgalom elméleti-filozófiai hátterét és kidolgozta érvrendszerét. Itt **Mary Wollstonecraft**, **Harriet Taylor Mill** a **John Stuart Mill** munkásságát kell kiemelni. A női egyenjóságért folytatott politikai küzdelem filozófiai hátterét az a felvilágosodás kori liberális, szabadságelvű eszmerendszer alkotta, amelynek teret nyitott a liberális elvek és eszmék – az egyenlőség, az egyéni szabadság – továbbgondolása oly módon, hogy ezek a fogalmak a nők szabadságát és (a férfiakkal való) egyenlőségét is magukba foglalják.

Mary Wollstonecraft (1759–1797) brit filozófus és író 1792-ben publikálta *A nők jogainak követelése* (*The Vindication of the Rights of Women*) című, a feminista elmélet egyik meghatározó és megalapozó munkáját, amelyben kiemeli, hogy a nő is értelmi, s nem kizárólagosan érzelmi lény, ezzel igazolván a nők szabadsághoz és egyenlőséghez való jogát. A nők értelmi képességeit hangsúlyozva a szerző egyben ellenértvet mutat fel minden olyan, a történelemben (és a filozófiában) nem ritkán előforduló gondolatmenettel szemben, amely a nők racionalitását kétségbe vonva legitimizálja azok alárendelt szerepét. Az ilyen stratégiát a női egyenjóság ellenzői gyakran alkalmazták olyan esetekben is, amikor a nők választójogának kérdése került terítékre. Wollstonecraft

élesen bírálja a patriarchális társadalmi viszonyokat, azokat a társadalmi s kulturális beidegződéseket, gondolati sémákat, amelyek a nőt alacsonyabb rendű lénynek tartják, egyszersmint meggyőzően érvel a nemek közötti egyenlőség mellett. Elutasítja azt a nézetet, miszerint a nők alárendeltsége a természet által adott dolog; ellenkezőleg, kimondja, hogy ez társadalmi tényezők következménye. Elsősorban a nevelésre és a szocializációra fókuszál, véleménye szerint ugyanis az oktatáshoz való hozzáférésben megjelenő egyenlőtlenség a nemek közötti egyenlőtlenségek egyik fő forrása és okozója. A lányokat nem önálló lénné nevelik, hanem arra, hogy vonzerejükkel elnyerjék a férfiak tetszését, azt tanulják meg, hogy testükkel, szépségükkel foglalkozzanak, és nem adatik meg nekik a lehetőség, hogy elméjüket, értelmüket fejlesszék. Ha az iskoláztatás és az oktatás terén ugyanolyan esélyekhez jutnának, mint férfitársaik, akkor megvalósíthatnák önmagukat; ugyanis a nők, hasonlóképpen, mint a férfiak, „azért helyeztetek a földre, hogy képességeiket kibontakoztassák,”³ hangúlyozza. S ebben a lehetőségben, ha úgy tetszik, az individualitás kibontakoztatásának szabadságában valósulhat csak meg az emberi méltóság.

A továbbiakban a 19. századbeli feminista gondolkodás két kiemelkedő alakja: **Harriet Taylor Mill** (1807–1858) és férje, **John Stuart Mill** (1806–1873) munkásságát mutatom be. Mielőtt azonban feminista filozófiai nézeteik megismertetéséhez látnék, röviden szólni kell e két, kétségtelenül kivételes és nonkonform személyiségnek a kapcsolatáról, akik több mint húszéves barátság után kötöttek házasságot, Harriet első férjének halálát követően 1851-ben. Mindkettejükről elmondható, hogy a társadalomról, a politikai kérdésekről és a nemek viszonyáról vallott nézeteikkel messze megelőzték korukat. Intenzív szellemi együttműködésük és erős érzelmi kapcsolatuk kiváltotta a filozófia- és esztétörténészek érdeklődését, különösen sokat írtak Harriet hatásáról John Stuart feminizmusára.

3 Vö. Wollstonecraftová, M.: *Obrana práv žen*. Praha: Jan Laichter 1904. Idézve a http://users.atw.hu/beteka/magyar/feminizmus/mary%20wollstonecraft_jav.doc. oldalon megtalálható magyarra fordított részletek alapján.

Tekintve a hagyományos filozófia férfiközpontúságát, androcentrikus⁴ jellegét, azt a tényt, hogy a filozófiai kánon, a filozófiatörténet úgy jelenik meg, mint tekintélyes férfiak eszméinek története, amelyből a nők szinte teljes mértékben hiányoznak,⁵ Harriet T. Mill esete kivételnek tűnhet. Valóban, az ő neve aránylag jól ismert a filozófiatörténetben, ha viszont arra kérdezzük rá, ez minek tudható be, a válasz aránylag egyértelmű – Harriet Taylor Millt mint barátnőt, szellemi társnőt és feleséget szinte kizárólag egy elismert férfi életrajzából ismerhetjük – mégpedig a híres filozófus és gondolkodó, John Stuart Mill életrajzából, hisz éppen ő volt az, aki elismerte Harriet befolyását saját filozófiai és politikai nézeteire, és több ízben mint társszerzőt is művei megalkotásában. Ám annak ellenére, hogy Mill több esetben is elismerte felesége szellemi társszerzőségét, Harriet mégsem úgy vált ismertté a filozófiatörténetben mint filozófus vagy gondolkodó, hanem mint a nő, aki egy elismert férfi filozófus oldalán állt (annak ellenére, hogy maguk a filozófiatörténészek is elismerik Harriet T. Mill kisebb-nagyobb, pozitív vagy negatív befolyását John S. Mill műveire). Érdekes helyzet alakul ki: Harriet éppen John Stuart által válik ismertté és „elismertté”, miközben ez az elismerés csak addig vonatkozik rá, ameddig szerepe van a filozófus életében. Az ő szellemi és filozófiai alkotásai, eredményei azonban önmagukban hosszú ideig nem számítottak a filozófia figyelmére méltónak. Tulajdonképpen a feminista filozófia kialakulásának köszönhető, hogy olyan kezdeményezések jöttek létre, amelyek a filozófiai kánon feminista megújítására, az elfelejtett filozófusnők újrafelfedezésére irányultak.⁶

4 Androcentrizmus alatt a világ ábrázolásának és felfogásának azon módja értendő, amelyben a férfi nézőpont érvényesül, és amely a férfi, illetve maszkulin érdekeket, hozzáállásokat és értékeket tükrözi. „Maszkulin” érdekekként és értékekként azok értendők, amelyekről a társadalom és a kultúra azt tartja, hogy az a férfiak hatáskörébe tartozik.

5 Vö. McAlister, Linda Lopez: On the Possibility of Feminist Philosophy. *Hypatia* 9, 1994/3, 188–197.

6 Bővebben lásd Szapu, M. 2010. Felhívás a filozófiatörténet újragondolására avagy Harriet Taylor Mill különleges esete a filozófiával. In: *Kellék. Review of Philosophy*. 40. szám 2010, 173–189. o.

E rövid kitérő után lássuk Harriet T. Mill munkását, elsősorban *A nők választójoga* (*The Enfranchisement of Women*, 1851) című esszéjét, amely a nők társadalmi helyzetéről alkotott nézeteinek legkiforrottabb összefoglalása, és amelyet a 19. századi liberális feminizmus egyik legjelentősebb írásaként tarthatunk számon. A filozófusnő ebben a művében fogalmazza meg azt a követelést, hogy a nőknek is jár a teljes polgári és politikai egyenlőség mind a művelődés, mind a munka területén. Figyelemre méltó és ugyancsak radikális a házasságról, illetve a házasság törvényi szabályozásáról vallott felfogása. Szenvedélyesen védi a szabadság eszméjét a család magánszférájában is, és követeli, hogy az állam törvényileg ne szabályozza a házasságot, főleg ne tiltsa meg a válást. A természetes jogok elve alapján fogalmazza meg a női jogok igényét és követelményét, véleménye szerint az egész társadalomnak el kell ismernie, hogy a nőket ugyanolyan jogok illetik meg „politikai, polgári és szociális értelemben, mint amilyeneket a társadalom elismer férfi állampolgárai jogaként.”⁷ Élesen elítéli a korabeli patriarchális társadalmi rendszert és kulturális berögződéseket, amelyek megfosztják a nőket emberi, politikai és polgári jogaiktól, rámutatva arra, hogy az ilyen rendszer nem felel meg a társadalmi igazságosság elvének. E társadalmi igazságtalanság megszüntetéséhez elengedhetetlen, hogy a nők rendelkezzenek az összes polgári jogokkal, beleértve az aktív és a passzív választójogot is, hangsúlyozza. A nemek közötti társadalmi igazságosság elérésének további fontos feltétele a szabadság biztosítása, tehát annak lehetővé tétele, hogy a nők szabadon helyet kapjanak a társadalom valamennyi szférájában, a politikában éppúgy, mint a gazdaságban vagy az üzleti életben. A női jogokat és a nők egyenlőségét tagadók azon ellenvetésére, miszerint a nők valódi küldetése és legfőbb feladata a családról való gondoskodás, a gyermeknevelés és a háztartás ellátása, többek közt abból eredően, hogy „magasabb” társadalmi pozíciók betöltésére sem szellemileg, sem erkölcsileg nem képesek, több

7 Mill, Harriet Taylor: *The Enfranchisement of Women*. In John Stuart Mill, Harriet Taylor Mill; Alice S. Rossi (szerk.): *Essays on Sex Equality*. University of Chicago Press, Chicago, 1970, 93.

ellenpéldát is hoz a történelemből, és hozzáteszi: „Elutasítjuk, hogy az emberiség bizonyos részének, vagy akár csak egyetlen egyének is, joga lenne dönten arról, hogy mi a megfelelő és mi a nem megfelelő pozíció vagy helyzet az emberiség egy másik része, vagy más egyének számára. Minden emberi lény számára a legmegfelelőbb helyzet az a legmagasabb rendű és legszabadabb pozíció, amelyet képes betölteni.”⁸

Mind Harriet T. Mill, mind John S. Mill liberális gondolkodókként mindazon akadályok megszüntetését követelték, amelyek a férfiak és nők közötti teljes körű egyenlőség útjában állnak, miközben keményen bírálták azokat a társadalmi, politikai és kulturális hagyományokat, amelyek a nők emancipációját akadályozzák. *A nők alárendeltsége (The Subjection of Women)* című, 1869-ban kiadott munkájában Mill kritikusan nyilatkozik arról – a manapság is megfigyelhető – szokásról, amikor az emberek általános ítéletet mondanak a nők társadalomban betöltött szerepéről vagy a férfiak és nők közötti különbségekről anélkül, hogy ezek a nézetek előítéletektől mentes ismeretekre és ilyen ismeretekre alapozott érvelésre támaszkodnának. Munkájának bevezető részében megfogalmazza azt az álláspontot, miszerint az az elv, amely a nemek közötti társadalmi viszonyokat szabályozza és amely az egyik nemet a másiknak rendeli alá „ön-magában véve is helytelen, és az ember fejlődésének egyik fő akadálya.”⁹ A nemek közötti viszonyt alá- és fölérendeltségi viszonyként jellemzi, és azt állítja, hogy az ilyen viszonyok kialakításának és megerősítésének egyik tényezője a házasság (korabeli) intézménye. Nézete szerint a nők közéleti diszkriminációja tulajdonképpen a házasságon belüli torz viszonyok külső megnyilatkozása, és a nők közéleti helyzetének javulása elképzelhetetlen a nő házasságon belüli alárendeltségének a megszüntetése nélkül. Elképzelései szerint a házasságnak olyan kapcsolatnak kell lennie, amely az egyenlőség, a partnerség, az együttműködés és kölcsönösség elvére épül. Mill kiemeli az emberi intimitás és bizalom jelentőségét az egyén erkölcsi fejlődése szempontjából, az egyenlőségre alapuló házassági

8 Mill, Harriet Taylor, id. mű, 100. o.

9 Mill, J. S. 2003. *Poddanstvo žien*. Bratislava: Kalligram, 9. o.

barátság szerint bővíti az emberi képességeket és lehetőségeket, az embert emberibbé és erkölcsösebbé teszi. Mélyreható elemzésnek veti alá továbbá azon társadalmi igazságtalanságnak a mibenlétét, amely kizárja a nőt a közügyek igazgatásából és a döntéshozatalból, miközben azt is hangsúlyozza, hogy a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenség negatívan befolyásolja mindkét nemet. Szemében a nők alárendeltsége olyan történelmi anakronizmus, aminek egy modern liberális társadalomban semmiképpen sincs helye, mivel a társadalmi és az egyéni fejlődés gátjává kezd válni, ezért meg kell szüntetni, és olyan szociális viszonyokkal kell helyettesíteni, amelyek az egyéni szabadságon és egyenlőségen alapulnak. John S. Mill művét joggal tekintik a 19. századi liberális feminizmus kiáltványának. A filozófus itt világosan felismerte és behatóan elemezte a nők társadalmi helyzetének fő problémáit, és ezzel tulajdonképpen megalkotta a liberális feminista politikai elmélet kereteit.

A feminizmus második hulláma

Amint már említettem, a feminizmus első hullámának idején fellépő nőmozgalmak a női polgári jogok, elsősorban a választójog kivívását tűzték ki célul, és ez a célkitűzés az első világháborút követő időszakban az USA-ban, Nagy-Britanniában, és több európai államban is beteljesedett.¹⁰ Habár ez nem jelentette a nők alárendeltégének megszüntetését, a két világháború közötti időszakban a feminizmus hulláma mintegy elcsendesedett, és csak a 20. század 60-as éveiben éledt újjá. A második hullám nőmozgalma, amely az USA-ban és több nyugat-európai országban erősödött meg, abból a felismerésből merített, miszerint a törvény előtti, formális egyenlőség távolról sem szüntette meg a nők hátrányos megkülönböztetését a társadalmi és személyes élet különböző szféráiban, hogy a törvény előtti, formális egyenlőség, az *egyenjogúság* nem hozta meg a nemek közötti valós *egyenrangúságot*. Míg a 20. század első felében a nők belépést nyertek a

10 A választójog nőkre való kiterjesztése az USA-ban 1920-ban, Nagy-Britanniában 1918-ban, Csehszlovákiában 1920-ban következett be.

felsőoktatási intézményekbe, és a történelemben addig sosem látott mértékben léptek be a fizetett munka világába, a 2. világháborút követő években a fejlett nyugati országokban a „különálló szférák” ideológiája nyert teret. Eszerint a kereső tevékenység csakis a férfiak dolga, míg a nők elsőrendű és kizárólagos feladata a gyermeknevelés és a család ellátása. Ez az ideológia tovább erősítette a kenyérkereső, aktív férfi és a gondoskodó, passzív nő dichotómiáját és jelentősen leszűkítette a női önmegvalósítás lehetőségeit.

A második hullám fontos társadalmi-politikai kontextusát a hatvanas évek végén megjelenő, a társadalmi igazságtalanság egyes formái ellen fellépő politikai mozgalmak alkották (emberjogi mozgalmak, a faji megkülönböztetés elleni mozgalmak), amelyekben aktív női csoportosulások is részt vettek, és hangot adtak azon véleményüknek, miszerint a férfiak és nők mint társadalmi csoportok viszonya hatalmi kiegyensúlyozatlanságra épül.

A második hullám nőmozgalmait kísérő feminista nézőpontú gondolkodásban jelentős szerepet kapott az a tézis, miszerint a nemek közti kapcsolatok szociálisan szervezettek és strukturáltak, így hát a nemek megkülönböztetése valójában társadalmi és kulturális eredetű. E gondolat kifejezésének fogalmi eszközévé a társadalmi nem (*genus, gender*) kategóriája vált, amely a nők és a férfiak közötti viszonyok társadalmi, egyszersmind politikai és hatalmi jellemzőire irányítja a figyelmet. Megjegyzendő azonban, hogy a feminizmus második hullámának színrelépése a feminista gondolkodás belső differenciálódásával párosult, a feminizmus keretein belül különböző irányzatok jelentek meg. Alison Jaggar feminista filozofusnő három fő irányzatot különböztet meg: a liberális, a radikális és a marxista/szocialista feminizmust.¹¹ S habár manapság további feminista irányzatok nyertek teret, a továbbiakban a feminizmus fentebb említett alapirányzatainak bemutatására szorítkozom.

11 Jaggar, A. M. 1977. Political Philosophies of Women's Liberation. In Vetterling, Btaggin, M. Elliston F. A., English J. (eds.). 1977. *Feminism and Philosophy*. Savage : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 5–22. o.

A **liberális feminizmus** képviselői abból az elgondolásból indultak ki, miszerint a nemek közötti egyenlőtlenséget, amely a nő hátrányos megkülönböztetésében nyilvánul meg, társadalmi intézmények, legfőképpen a politikai intézményrendszer idézi elő. Ugyanakkor rámutattak arra is, hogy a nők diszkriminációja különféle kulturális tényezők, úgy mint a nemi előítéletek és sztereotípiák következménye. Nem léteznek racionális érvek, amelyekkel a nők hagyományos női szerepekbe való belekényszerítését indokolni lehetne – hangsúlyozták. Igyekezetük arra is irányult, hogy megváltoztassák a nőket hátrányosan megkülönböztető törvényeket és társadalmi-kulturális beidegződéseket.

A 20. századi liberális feminizmus kiemelkedő alakja **Betty Friedan** volt, akinek a *Nőiség mítosza* (*Feminine Mystique*, 1963) című könyve indította el az amerikai egyesült államokbeli feminista mozgalom második hullámát. A nőknek is joguk van ahhoz, hogy megvalósítsák önmagukat az élet különböző területein, és nem arra rendeltettek, hogy csakis a háztartásban tevékenykedjenek – írja Friedan, aláásva így a boldog és elégedett háziasszony, a „házitündér” mítoszt, amely az 50-es évek Amerikájának meghatározó ideológiája volt. Ez a – médiák által terjesztett, és a fogyasztói társadalom ideológiájához jól illeszkedő – mítosz azt sugallta, hogy a nő csak akkor lehet boldog és elégedett, ha kizárólag a háztartásnak, férjének, gyermekeiknek szenteli életét. Friedan plasztikusan ábrázolja ennek a mítosznak a káros mivoltát, megmutatja, mi módon korlátozza a nők szabadságát. Miközben a szabadság és önrendelkezés liberális értékeit hangsúlyozó filozófiai eszmerendszerből meríti érveit, arra is rámutat, hogy a nőiség mítosza a patriarchális társadalmi berendezkedés szülöttje, s a nők feletti hatalom gyakorlásának az eszköze. Friedan nagyban hozzájárult az amerikai nőmozgalom kifejlődéséhez, több társával együtt megalapította a hosszú ideig rendkívül befolyásos *Nemzeti Szervezet a Nőkért* (*National Organization for Women*) elnevezésű nőjogi mozgalmat.

A **radikális feminizmus** képviselői abból az elgondolásból indultak ki, miszerint a nők elnyomásának oka a társadalom egészének patriarchális mivoltában, a férfiuralomban keresendő. Míg a liberális feministák a nők egyenjogúsítását a nyilvános szférában, elsősorban a fizetett munka világá-

ban képzeltek el, a feminizmus radikális irányzatának képviselői a nők magánszférában betöltött szerepére fektették a hangsúlyt. Nézetük szerint ugyanis a nők elnyomásának elsődleges terepe a patriarchális családmódel, illetve az általa megadott hagyományos női szerepkör. A nyilvános szférában megjelenő nemek közötti egyenlőtlenségek a nők családon belüli alárendeltségének a következményei – hangsúlyozták. Így a nők felszabadítása nem korlátozódhat arra, hogy szabadon vegyenek részt a munka világában, szabadságuknak a magánszférára is ki kell terjednie, pl. arra, hogy szabadon rendelkezessen saját testük felett, szabadon dönthessenek arról, szülnék-e gyermekeket. A 70-es évekbeli radikális feminizmus képviselői közül elsősorban **Kate Millett**et kell megemlíteni, aki *Szexuális politikák* (*Sexual Politics*, 1970) című munkájában mélyrehatóan elemezte a patriarchátus fogalmát és társadalmi gyakorlatát. Amint arra munkája címe is utal, a nemek közötti viszonyt mint politikai jellegű kapcsolatot mutatja be, s azt emeli ki, hogy a férfiak és a nők közötti kapcsolat bizonyos szemszögből nézve nem magánügy, hanem politikai, tehát hatalmi jelleggel bír. Azt állítja, hogy a férfioralom az elnyomás legősibb formája, bizonyos „történelmi állandó”, amely, habár különböző formában, de minden társadalomban jelen van. A patriarchátust olyan társadalmi berendezkedésként definiálja, amelyben az emberség egyik fele (a férfiak) uralmat gyakorol a másik fél (a nők) felett, és amely a férfi felsőbbrendűség ideológiája által átitatott. Millett munkájában részletesen elemzi a társadalmi és személyes lét azon szegmenseit, amelyekben érvényre jut a patriarchátus „szexuális politikája” – többek között a gazdaság, az oktatás, a vallás szféráját. Ebben az úttörő munkájában a szerző megfogalmazza azt a tézist, amely a feminizmus további fejlődésében meghatározó szerepet játszott, s a mai napig számos vita tárgyát képezi, miszerint a nő lényegileg, esszenciálisan különbözik a férfítól, tehát a női másság tézisé. A másság gondolatát a következőképpen fogalmazza meg: „A társadalmi viszonyok következtében a férfiak és a nők valójában két különböző kultúrát jelenítenek meg, élettapasztalataik eltérőek, és ez lényeges.”¹² A

12 Millett, K. 1969. Chapter 2 of „Sexual Politics“. Theory of Sexual Politics. Elérhetőség: <http://www.marxist.org/reference/subject/philosophy/works/us/millett.htm>.

patriarchális társadalom az emberi tulajdonságokat, a temperamentumot, az értékrendszereket két különböző, egymással össze nem egyeztethető csoportba osztja: férfi és női csoportba, miközben a férfi által meghatározottat tekinti normának. Kate Millett fentebb említett munkájában élesen bírálja az ember biologisztikus értelmezését, miszerint nőnek, ill. férfinak lenni csupán biológiai, természeti adottság, s a nemek közötti mindennemű különbség biológiai alapokra vezethető vissza.¹³ Szerinte a férfiak és a nők közötti társadalmi egyenlőtlenségeket nem lehet biológiai okokkal magyarázni, a nemi szerepek közötti és a társadalmi státuszbeli különbségek a társadalmi rend következményei. A nemek közötti pszichoszociális és társadalmi különbségeket biológiai különbségekkel magyarázó nézetek kritikájának kontextusában vezeti be a gender (társadalmi nem) fogalmát, ami azóta is a feminista elmélet egyik alapfogalma. A biológiailag adott nemtől (angolul sex) eltérően a társadalmi nem (gender) egyértelműen a társadalmi viszonyrendszer és a kultúra által meghatározott szerepek, viselkedésminták és elvárások összessége, miközben a gender identitás a biológiai nemtől függetlenül, a szocializáció folyamatában alakul ki.

A **marxista és szocialista feminizmus** hívei abból az elgondolásból indultak ki, miszerint a nők alárendeltségének fő oka a kapitalista társadalmi és gazdasági rendszerben keresendő, és párhuzamot vontak az osztályelnyomás és a nemi/szexuális elnyomás között. Magát a patriarchátust is gazdasági tényezők, elsősorban a magántulajdon és a kapitalista termelési mód kontextusában lehet csak értelmezni, eltörlése ezért a gazdasági rendszer alapvető változását feltételezi – hangsúlyozták. Véleményük szerint a patriarchális társadalmi rendszer sok szállal kötődik a kapitalizmus-hoz, annak szükségszerű melléktermékeként jelenik meg. A szocialista feminizmus képviselői elsősorban a férfiak által végzett produktív munka és a nők által ingyen végzett reprodukív, gondoskodó tevékenység ellent-

13 Meg kell jegyeznem, hogy ez a nézet, mely szerint a férfiak és nők közötti mentális, pszichológiai különbségek, a viselkedésminták-beli különbségek, csakúgy, mint a társadalmi státuszbeli különbségek a biológiai nem által meghatározottak, manapság is nagyon elterjedt a közgondolkodásban.

mondásában megnyilvánuló nemi alapú munkamegosztás problémakörére fókuszáltak, kiemelve, hogy a családon belüli nemi alapú munkamegosztás kihatással van a nők társadalmi diszkriminációjára. A nők elnyomásának materiális alapjait vizsgálva több szocialista feminista gondolkodónó jutott arra a következtetésre, miszerint éppen a családon belül végzett, társadalmilag ugyan hasznos, de sem erkölcsileg, sem anyagilag meg nem becsült ingyenmunka adja az alapját a nők hátrányos megkülönböztetésének a társadalmi lét minden területén.

Margaret Benston *A nők felszabadításának politikai gazdaságtana* (*The Political Economy of Women's Liberation*, 1969) című munkájában rámutat arra, hogy mivel a magánszférában, a családon belül végzett házimunkáért nem jár bér, a kapitalista társadalomban mint értéktelent, „nem valódi munkát” tekintik. Az olyan társadalomban, amelyben csaknem minden érték pénzben kifejezhető, a nem pénzért végzett munka elveszti értékét, s ezáltal az ilyen munkát végző nők is alacsonyabb „értékűnek”, alacsonyabb rendűnek számítanak. S ez így van abban az esetben is, ha a nők munkát vállálnak és kereső tevékenységet folytatnak, hiszen a háztartásról és a családról való gondoskodás továbbra is az ő feladatuk marad, s így tulajdonképpen „két műszakban” dolgoznak, ami természetesen nem marad következmények nélkül a nőknek a munkapiacon való érvényesülése terén sem. Benston, hasonlóan más szocialista feminista szerzőkhöz, a nők gazdasági függetlenségének a fontosságát hangsúlyozza, szerinte enélkül nehezen képzelhető el a nemek közötti széles körű, valódi egyenlőség. „A foglalkoztatáshoz való azonos esélyű hozzáférés ugyan fontos feltétele a nők felszabadításának, önmagában azonban nem elegendő a valódi egyenlőséghez, amennyiben a házimunka továbbra is a nőkre hárul, és a kettős teher viselését jelenti.”¹⁴

14 Benston, M. 1984. *The Political Economy of Women's Liberation*. In Jaggar, A. M. – Rothenberg, P. S. 1984. *Feminist Frameworks. Alternative Theoretical Accounts of the Relations Between Women and Men*. Second Edition. New York : McGraw-Hill Publishing Company, 239–247.

Ha feltesszük a „mi a feminizmus” kérdést, leginkább azt a választ kaphatjuk, hogy a feminizmus a nők egyenlőségét hangsúlyozó eszmerendszer, továbbá a nők jogaiért vívott politikai küzdelem. S habár az ilyen-fajta, szótár általi meghatározások nyújtanak bizonyos kiindulópontot a feminizmus megértéséhez, láthattuk, hogy maga a feminizmus – úgy is, mint eszmerendszer, úgy is, mint politikai mozgalom – sokrétű és többféle, így inkább nem is feminizmusról, hanem feminizmusokról kellene beszélnünk. Ezen többféleség ellenére azonban megállapítható, hogy az egyes irányzatok közös célt követnek – ez pedig a nemek közötti egyenlőtlenségek eltörlése és a nemek közötti igazságosság elvére épülő társadalom kialakítása.

Felhasznált irodalom:

- BENSTON, M. 1984. The Political Economy of Women's Liberation. In JAGGAR, A. M. – ROTHENBERG, P. S. 1984. *Feminist Frameworks. Alternative Theoretical Accounts of the Relations Between Women and Men*. Second Edition. New York : McGraw-Hill Publishing Company, 239–247.
- FRIEDAN, B. 2002. *Feminine mystique*. Praha: Pragma.
- GRIMAL, P.: Introduction à l'histoire mondiale de la femme, vol. 1. 7. Idézte Kéri Katalin: *Tollam szívárványba mártom. Források az európai nő-történet köréből az ókortól a 20. századig* c. munkája alapján. Elekttronikus kiadás, Pécs, 1999. március 29 munkája alapján. <http://kerikata.hu/publikaciok/text/tollam/tollam.pdf>
- JAGGAR, A. M. 1977. Political Philosophies of Women's Liberation. In VETTERLING–BRAGGIN, M. – ELLISTON, F. A. – ENGLISH, J. (eds.). *Feminism and Philosophy*. Savage : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 5–22.
- McALISTER, L. L. 1994. On the Possibility of Feminist Philosophy. *Hypatia* 9, 1994/3, 188–197.
- MILL, H. T. 1970. The Enfranchisement of Women. In John Stuart Mill, Harriet Taylor Mill; Alice S. Rossi (szerk.): *Essays on Sex Equality*. University of Chicago Press, Chicago.
- MILL, J. S. 2003.: *Poddanstvo žien*. Bratislava: Kalligram

- MILLETT, K. 1969. Chapter 2 of „Sexual Politics“. Theory of Sexual Politics. Elérhetőség: <http://www.marxist.org/reference/subject/philosophy/works/us/millett.htm>.
- MILLETT, K. 1998. Sexuální politika. In OATES-INDRUCHOVÁ, L. (ed.). 1998. *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha: Slon, 69–89.
- NAGL-DOCEKAL, H. 1998. Ako možno byť demokratom bez feministickej orientácie. In *Rozhovory Aspektu z rokov 1993 – 1998*. Bratislava : Aspekt.
- SZAPU, M. 2010. Felhívás a filozófiatörténet újragondolására avagy Harriet Taylor Mill különleges esete a filozófiával. In: *Kellék. Review of Philosophy*. 40. szám 2010, 173–189.
- SZAPUOVÁ, M. 2006. Mill's Liberal Feminism: Its Legacy and Current Criticism. In *Prolegomena. Journal of Philosophy*. Vol.5, No.2, December 2006, 187 – 193.
- WOLLSTONECRAFTOVÁ, M. 1904. *Obrana práv žen*. Praha: Jan Laichter.

A magyarországi feminista megmozdulások története

ANTONI RITA

Szegedi Tudományegyetem, Társadalmi nemek Tudománya
Munkacsoport, Nőkért Egyesület, Budapest

Bevezetés

„A férfiuralom dolgoztatja a nőket,” állapította meg a 2012. december 9-én Budapesten rendezett Feminista Közösségi Est egyik szereplője.¹ Ki-jelentése több kontextusban is megállja a helyét, én az irodalmi és történelmi műveltség megszerzésében vélem különösen relevánsnak. Egy 2009 májusa óta önkéntes alapon működő magyar feminista honlap, a nőkért.hu főszerkesztőjeként, a prominens feminista lap, a *Ms. Magazine* Top 100-as listájának mintájára ajánlott irodalomlistát állítottam össze olvasóink számára. Pár évvel később egy budapesti székhelyű, többnemzetiségű feminista csoport, a Radical Queer Affinity Collective a magyar feminizmus történetének bemutatására kért fel kiállítás formájában. E két projekt megvalósítási ideje alatt a lehető legkonkrétabban megtapasztaltam az addig sem ismeretlen tényt, miszerint az, aki meg akarja ismerni a női irodalmi és történelmi hagyományt, lényegében dupla tanulásra kényszerül; a közoktatás által ugyanis csak részleges ismereteket szerez, mindössze a fér-

1 Süvecz Emese.

fikánon és a férfitörténelem válik a műveltsége részévé. Ha az egyén meg akarja ismerni a női szerzőket és a nők jogaiért küzdő történelmi személyeket, kénytelen a nulláról kezdeni a tanulást, kutatást – amiben nincs is könnyű dolga, mert noha a magyar nőírókról egyre több tanulmány(kötet) lát napvilágot, a hazai nőjogi törekvéseket feldolgozó átfogó mű magyar nyelven a mai napig nem született.² Az utóbbi ismereteket a különböző válogatáskötetekben – melyek ritkán különítik el a kimondottan feminista és a szimplán női témákat – megjelent tanulmányokból és folyóiratokból lehet összegereblyézni. Jelen tanulmány a Nőkért Egyesület „A magyar feminizmus története” című vándorkiállításának kísérőjeként született, és megírása után úgy érzem, a kutatás és a vonatkozó szakirodalom áttekintése leginkább csak a felderítetlen tudásanyag roppant mennyiségével szembesített.

Elöljáróban két dolgot szeretnék tisztázni, az első egy elméleti, a második pedig egy gyakorlati kérdés.

Egyrészt a feminizmus az a társadalomkritikai eszme, illetőleg tudományos szemléletmód, amely felismeri, hogy a nők nemüknél fogva szisztematikus hátrányokat szenvednek el a társadalomban, a nyilvános és a magánszférában egyaránt³, és amely – optimális esetben ugyan figyelembe véve az interszekcionalitás jegyében az egyéb társadalmi különbségek (faj, etnikum, osztály, vallás, szexuális orientáció, fogyatékoság, stb.) okozta meghatározottságokat és hátrányokat is – deklarálja az imént említett egyéb társadalmi különbségeken túl, pontosabban azokon *belül* pluszban megjelenő, azokat mintegy *átszelő* specifikus női problémák és érdekek létezését, és azok megoldására, illetve érvényesítésére törekszik. E törekvések történhetnek a tudományos élet berkein belül – mára minden humán

2 Angol nyelven hozzáférhető Katalin Fabian, *Contemporary Women's Movements in Hungary* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 2009) és Pető Andreea, „The History of the Hungarian Women's Movement” in Gabriele Griffin és Rosi Braidotti szerk. *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London: Zed Books, 2002, 361-71.

3 Lásd Acsády Judit, „A feminista gondolat megjelenése Magyarországon”, *Nőszemély*, 4. szám, 4., 10. és Sarah Gamble ed. *The Routledge Guide to Feminism and Postfeminism* (London & New York: Routledge, 2006), vii.

és társadalomtudománynak van feminista irányzata, sőt, létezik feminista földrajz is; vagy a mozgalom keretében, aktivizmus formájában. A feminizmus egyes irányzatai a kialakult egyenlőtlenségek vélelmezett okaiban és a javasolt megoldásokban különböznek.⁴ Magyarországon azonban ezek a megmozdulások kisebb mérete és a hozzáférhető szakirodalom szűkössége miatt, nem különültek el.

Az előbbiekből következően a nőközpontúság nem jelent feminizmust; azaz egy hatalmi pozícióba kerülő nő, vagy egy nőkből álló, nő által vezetett társadalmi szervezet egyáltalán nem biztos, hogy rögtön női érdekeket szolgál, azaz rögtön feminista. Feministának az az egyén vagy csoport számítható, aki/amely tematizálja a nők mint társadalmi csoport egyenlőtlen helyzetét, és a nemek egyenlőségének előmozdítására törekszik. További kritériumként határozható meg a feminista öndefiníció, ennek alapján a feminizmus kibontakozása előtti törekvések legfeljebb a feminizmus előfutárainak tekinthetők.⁵ Ezzel (mivel a másoknak kívülről az egyénre aggatott definícióinak elutasítása a feminizmus fontos szempontja) egyet is értek, ugyanakkor magyar kontextusban némileg árnyalja a kérdést a feminizmus tipikus elutasítása, az „én nem vagyok feminista, (de)“ kijelentés, amit nemritkán mégis tartalmilag feminista érvelés követ. A feminizmusnak ugyanakkor szintén fontos aspektusa az elődök, az „anyák“ tiszteletben tartása, így az explicit elutasítás-hárítás-távolítás véleményem szerint kizárja a feminizmust, sőt, mivel alátámasztja a feminizmus megbélyegzését, még antifeministának is mondható.

Ami a gyakorlati részt illeti, Magyarországon egységes és folytonos feminista mozgalomról sajnos nem beszélhetünk, ezért választottam a címben a feminista „megmozdulások“ kifejezést, utalva az egyes törekvések alkalmoszerű, és az előzmények köztudatból való kiszorítása miatt a foly-

4 Rosemary Tong, *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction*, 1. kiadás (Boulder & San Francisco: Westview Press, 1989), 1-9.

5 Lásd Karen Offen, „Defining Feminism: A Historical Approach”, *Signs*, Vol. 14, No. 1 (Autumn, 1988), 119–157., hivatkozik Acsády Judit, „A hazai feminizmus fénykora,” in Csapó Ida és Török Mónika szerk. *Feminista Almanach* (Budapest: MiNők Egyesülete és NőTárs Alapítvány, 2005), 21-2.

tonosságot, korábbi szakaszokra való reflektálást leggyakrabban (eleinte mindenképpen) nélkülöző jellegére. A folytonosság e hiánya miatt az újabb megmozdulás elindítói mindig kénytelenek felvenni a programjukba az elődök kutatását, hiszen ez a tudás könnyen és összeszedett formában nem hozzáférhető.

1. A feminista megmozdulások előfutárai (1790-1895)

A női szerepek és a női jogok Magyarországon a 18. sz. második felében, főleg az 1770-es években kezdtek a diszkurzus tárgyává válni, elsősorban röpiratok formájában. Utóbbiak közül a legjelentősebb Bárány Péter „folyamodó nemes hölgy” alcájában, két évvel Mary Wollstonecraft fellépése előtt, írott 1790-es beadványa „A’ magyar ANYÁKNAK az ország’-gyűlésére egybe gyűlt ország’ nagyai’, ’s magyar atyák’ elejébe Terjesztett alázatos Kéréssek” címmel.⁶ (Megj.: a későbbiekben is rendszeresen találunk példát arra, hogy egy-egy férfi válik, saját néven vagy női álnéven a nőjogok szószólójává.)

A korabeli szövegek jellegzetessége, hogy a nőpárti írások is többnyire normatívak, esszencializálók, az emberjogi szempont ritkán jelenik meg bennük. Azaz, ezen írások készpénznek veszik, nem kérdőjelezik meg mint normát a nő feleség- és anyaszerepét, és esszenciális női erényekre hivatkozva kérnek a nők számára nagyobb teret a közéletben. A nők részvétele megfigyelőként az országgyűlésben, vagy beengedésük az oktatási intézményekbe közvetett jelentőségű, csak mint eszköz jelenik meg, a nemzeti érzelmek fokozása, illetve az anyaszerep jobb teljesítése érdekében. Jelen írásban azokra a szövegekre helyezem a hangsúlyt, amelyekben részben mégis fellelhető az emberi jogi szempont, így a feminizmus előfutáiraiként tarthatók számon.

⁶ Részletek: Fábri Anna szerk., *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865* (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 1999), 29-33., teljes szöveg: *Korall* 27, 8. évf., 2007 május, 196-204.

Az 1800-as évek elején „csaknem csoportosan léptek fel a nők az irodalmi közszereplés igényével.”⁷ Köztük feminista előfutárnak tekintető Újfalvy Krisztina (Máté Jánosné) költőnő, akinek 1804-ben kiadott „Barátsági vetélkedése” Molnár Borbálával az első nyilvánosságra hozott közéleti tárgyú levélváltás nők között, és elsőként rögzít „ellentétes női álláspontokat, nézeteket a két nem megítélését, helyzetét, társadalmi és magánéleti szereplehetőségeit illetően.”⁸ A levelezésben Újfalvy képviseli a progresszívebb, Molnár pedig a konzervatívabb álláspontot. Újfalvy – Mary Wollstonecraft-hez hasonlóan! – amellet érvel, hogy a nők alárendeltsége társadalmi eredetű, ahogyan a nekik tulajdonított negatív tulajdonságok is.⁹

Az Újfalvy-Molnár levelezés után 20 évre jórészt elült a téma, de aztán annál nagyobb port vert fel az 1822 és 1827 között a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain lezajlott első központosított vita. Ennek keretében lépett színre Takács Éva (Karacs Ferencné, 1780-1845), aki elsőként írta le, hogy azonos oktatás mellett a nők a férfiakéval egyenértékű teljesítményre lennének képesek a politika, a tudományok és a művészetek terén. 1822-ben azzal keltett botrányt, hogy csípős nyelvű színikritikát merészelt írni egy férfi színdarabíró művéről, melynek különösen a sztereotip nőképét bírálta. Ez persze nem maradt válasz nélkül, és a végén még az is vita tárgyává vált, hogy a nőknek joguk van-e egyáltalán a véleményükkel nyilvánosság elé lépni.¹⁰ Takács a női önállóság mellett is érvelt, szerinte a nőknek képesnek kell lenniük az önellátásra, és joguk van szakmát szerezni.¹¹ Tekintheszük szinte az első emberjogi perspektívájú érvelőnek: hangsúlyozta a női individualitás kibontakoztatásának fontosságát. Leírta, hogy a házasság és az anyaság felelősség, de egyúttal azt is, hogy nem feltétlenül önmegtagadás.¹² Jellegzetesség, hogy minden gondolatát a saját

7 Fábri i. m. 16.

8 Uo.

9 Uo.

10 Uo. 58.

11 Lásd uo.

12 Lásd uo.

nevén publikálta, míg ellenfelei többnyire csak álneveken mertek vitatkozni vele.¹³

Lánya, Karacs Teréz Teleki Blankával együtt a magyar nőnevelés úttörője lett. Teleki Blanka (1806-62) 1846-ban iskolát alapított főúri származású lányok számára, és 1848 áprilisában a forradalom 12 pontjának mintájára tanítványaival együtt kiadta a „Teleki Blanka növendékeinek kiáltványa a nők egyenjogúsága ügyében” című dokumentumot¹⁴, amelyben a nők oktatását, szellemi fejlődését nevezték meg a nők emberré válása kulcsának. Teleki Blanka veti fel elsőként, hogy a szavazati jogot a nőkre is ki kellene terjeszteni; a ’48-as törvények ugyanis a felsorolt kritériumokban gondosan kiemelték, hogy „a nőket kivéve.”¹⁵ (1843-ban Beöthy Ödön és Bezerédj István felszólalásai nyomán a kérdést, eredmény nélkül, egyébként már érintette az országgyűlés.¹⁶) „Ne legyenek olyan mondatok: »mindenki bír szavazati joggal, kivéven a nőket«”¹⁷, követeli, ugyanakkor ennél is fontosabbnak tartja a nők oktatásának ügyét, mely a 19. század közepétől a magyar nőjogi törekvések középpontjába került.

Madách Imre – aki csak mellékszereplő lesz ebben a történetben – 1864-ben akadémiai székfoglaló beszédét a női nem szellemi alacsonyabbrendűségének fejtegetésére áldozta, majd a szöveget Arany János *Koszorú* című lapjában meg is jelentette.¹⁸ A sorokat döbbsen olvasta Veres Pálné Beniczky Hermin, akit addig régi, mély barátság fűzött az íróhoz. Rögvest levelet írt Madáchnak – ezzel tűnt fel a magyar közéletben –, melyben ki-

13 Lásd uo. 61. n11.

14 Sáfrán Györgyi, *Teleki Blanka és köre* (Bukarest: Kriterion, 1979), 19. továbbá „A felhívás szövegét – más 1848-as dokumentumok társaságában – a Budapesti Hírlap 1910. március 15-i száma közölte”, idézi Márai Andor: *A magyar nő jogai*. Budapest: Athenaeum, 1913, 153.” Fábri I. m. 216. n4.

15 Sáfrán uo, továbbá 1848:V. Törvénycikk 2. §, idézi Simándi Irén, *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848-1938* (Budapest: Gondolat, 2009), 9.

16 Fabó Edit, „Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái,” in Fábri Anna és Várkonyi Gábor szerk. *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok* (Budapest: Argumentum, 2007), 319. n13.

17 Idézi Fábri i. m. 215.

18 M. Bagossy Éva, *Veres Pálné*. Budapest: 1996, 28.

fejtette az érvet, hogy az író által észlelt különbségek társadalmi eredetűek, a társadalom nem hogy nem várja el a műveltséget egy nőtől, de nem is díjazza, sőt, megszegényíti, ha rendelkezik vele, pedig azonos színvonalú oktatás mellett a nők szellemi teljesítménye nem maradna el a férfiakétól.¹⁹ Kevésbé ismert tény, hogy „Veres Pálné levele határása Madách válaszában bevallotta, hogy tévedett, és kijelentette, ha előzőleg beszélt volna a levél írójával, másképpen fogalmazta volna.”²⁰ Veres Pálné azonban ezzel az esettel végképp belátta, hogy a nők oktatásának megszervezése halaszt-hatatlan, és 1865. október 28-án a *Hon* című lapban felhívást intézett a magyar nőkhoz.²¹ Ennek későbbi folyományaként 1868. március 23-án megalakult a Nőképző Egyesület, Veres Pálné elnökkel és Teleki Sándorné alelnökkel, „Haladjunk!” jelszóval. 1869-ben az egyesület – miután 7000 magyar nő aláírását és Deák Ferenc támogatását szerezte meg a cél érdekében²² – lányiskolát alapított.²³ Eleinte helyiségeket béreltek, 1882-től a Zöldfa utcában saját épületben működtek. 1886-tól folyóirat jelent meg, *Nemzeti Nőnevelés* címmel.

Az 1870-es években három alkalommal előkerült a nők választójogának kérdése²⁴, Madocsányi Pál és Majoros István képviselők kezdeményezésére. Madocsányi Pál képviselő, az országgyűlés 1871. március 13-i ülésén több özvegy nő kérvényét mutatta be, melyben – Madocsányi szavai szerint – „a folyamatban levő megyék és községek rendezése és a választási törvény alkotásánál az őket megillető választási jog megadásáért esedeznek.”²⁵ Madocsányi előterjesztésének hatásairól csak annyit jegyez fel a képviselőház naplója, hogy „derűtséggel” fogadták.²⁶ A 20. század

19 A levél szövegét lásd M. Bagossy i. m. 29-32.

20 Uo. 32.

21 Fábri 1999, 312. Uott a felhívás szövege.

22 Uott p. 135.

23 Kereszty Orsolya, *A "Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907-1913)* (Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011), 42.

24 Lásd Simándi i. m. 11.

25 Máдай Andor. „A magyar parlament és a nők egyenjogúsítása a hetvenes években” in *A Nő és a Társadalom* (1912. augusztus 1. VI. évf. 8. szám), 138.

26 Simándi i. m. 12.

eleji magyar feminizmus viszont fegyverként használhatta ezt az indítványt arra a vádra, hogy a jogfosztott nők korábban nem kíséreltek meg helyzetükön változtatni.²⁷ Ami a további küzdelmet illeti, 1872. január 13-án Majoros István a nők politikai egyenjogúsításának kérdését törvényjavaslat formájában hozza a parlament elé, s javaslatában a nőknek a férfiakkal minden téren, úgy a politikában, mint a magánjogban való egyenjogúsítását indítványozta. Bár e javaslat benyújtásakor nem ért el semmi közvetlen sikert, viszont meg kell állapítanunk, hogy a nőknek a férfiakéval egyenlő cselekvőképességet biztosító 1874. XXIII. t.-c. Majoros egyenjogúsító javaslatának egy részét magáévá tette. *Kiemelendő ezen kívül, hogy Majoros törvénytervezete révén az európai kontinensen valószínűleg a magyar parlament volt az első, amelyben a nők szavazati jogát javaslatba hozták.*

A női szavazati jog mellett állást foglalt még Majoros és vele együtt Stancu Imre az országgyűlés 1874. évi július 8-i ülésén a választói törvény tárgyalásakor is, de hiába.²⁸

A szavazati joggal nem rendelkező nőkről Majoros (aki korábban a nők állami munkavállalásának engedélyezéséért is felszólalt²⁹) mint „páriákról” beszélt, „kik az emberi társadalmi terheket viselni tartozván, jogaikat nem élvezhetik”³⁰ – azaz, figyelemre méltó az Olympe de Gouges-i, méltányossági, illetve emberjogi alapú érvelés. A reakció ezúttal a türelmetlenség volt, a házelnöknek többször csendre kellett intenie a képviselőket.³¹ Majoros a felszólalásában kitért a nők tudományban és munkában betöltött szerepére is.³² Ugyanezen törvényjavaslat tárgyalásakor Kállay Ödön képviselő (aki egyébként nem vallotta magát a „nő-emanzipatio” hívének), a következőt mondta Majorost támogató felszólalásában: „Én fel nem foghatom, hogy

27 Máday 1913, 138.

28 Uo., kiemelés tőlem.

29 Fabó i. m. 319.

30 *Képviselőházi Napló*, 1872. XX. kötet. (419. országos gyűlés, 1872. január 13.), 166. p., idézi Simándi i. m. 12.

31 Uo. 13.

32 Uo.

mi jogosítja fel a férfivilágot arra, hogy a szavazást a nőktől megtagadja. (...) Ez valóban a t. ház hátramaradottságának legnagyobb bizonyítéka. Úgy látszik, mi még mindig ott állunk, hogy a testi erőt tartjuk jogforrásnak,...³³ Majoros 1874. július 8-án (a választók számát végül valójában szűkítő választójogi „reform“ tárgyalásakor) újra próbálkozott, hosszan sorolva a különböző osztálybeli nők társadalmi szerepvállalásának példáit³⁴, és hangsúlyozva az egyenlő oktatás fontosságát, melynek köszönhetően a nők „nem lesznek annyira gúny és nevetség tárgyai.“³⁵ Azaz, wollstonecrafti érvet láthatunk: mindazon tulajdonságokat, amelyekért a férfitársadalom lenézi és gúnyolja a nőket, magának a férfitársadalomnak a nőket elnyomó mechanizmusai termelik ki – ismeri el egy férfi. Bár akadtak, akik a nők jogait illetően egyetértettek vele, a gyakorta (és nem pozitív felhanggal) John Stuart Millhez hasonlított Majoros István „végül a politikai porondon mégis egyedül maradt, s az ügy magányos harcosaként vonta magára az élclapok figyelmét.“³⁶ Ráadásul valószínűsíthetően a közéleti bukását is ennek köszönhette.³⁷

A nőjogi megmozdulások ezek után főként a nők oktatására koncentráltak, nem is minden eredmény nélkül: Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete révén 1895. december 19-én a nők számára megnyitottak az egyetemek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti karai.³⁸ Problémát jelentett azonban az egyetemhez szükséges előképzést nyújtó lánygimnáziumok hiánya, amin az állam, mert nem tartotta kívánatosnak, hogy a nők nagy számban folytassanak egyetemi tanulmányokat, nem is akart változtatni.³⁹ A nők számára hozzárhető formális oktatás hiányosságai miatt vált fontossá a nők intézményen kívüli, informális művelődése,

33 *Képviselőházi Napló*, 1872. XX. kötet. (448. országos gyűlés, 1872. február 23.), 240-1. p. idézi Simándi i. m. 14-5.

34 Lásd Simándi i. m., 15-6.

35 *Képviselőházi Napló*, 1872/75. XI. kötet (267. országos ülés, 1874. július 8.), 336. p. idézi Simándi i. m. 16.

36 Fabó i. m. 320.

37 Uo. 336.

38 Simándi i. m. 21.

39 Kereszty i. m. 52-3.

mely vitaestek, olvasóköri és folyóiratok formájában valósult meg⁴⁰ – ebben (is) fontos szerepet játszott a Feministák Egyesülete, melynek tevékenységét a következő fejezetben tárgyalom.

2. Feminizmus a XX. század elején: a Feministák Egyesülete

A nők hivatalviselését 1885-től engedélyezték Magyarországon. (A nők egyébként a 19. század végére szinte minden hivatásban megjelentek.) Növekvő számuk miatt 1896-ban megalakult a Nőtisztviselők Országos Egyesülete⁴¹, és ebből vált ki 1904-ben a Feministák Egyesülete.

December 18-án a Ferenciek tere 4. alatt tartották alakuló gyűlésüket a Közgazdasági Társaság nagytermében, 200 nő és 50 férfi részvételével, nagy sajtóérdeklődéssel.⁴² Elnöknek Glücklich Vilma tanárt választották⁴³ (aki az első nő volt, aki egyetemre járhatott Magyarországon, 1896-tól filozófiát hallgatott), alelnöknek pedig Márkus Dezső jogászt. Osztály-, politikai és felekezeti különbségeken felülemelkedve kívánták képviselni a nők érdekeit. Megfogalmazott céljuk: „a magyar nő egyenjogúsítása minden téren”⁴⁴, ennek egy *eszközének* tartották a nők szavazati jogát. 1905-ben a (az 1904-ben Carrie Chapman Catt által alapított) Nemzetközi Női Választójogi Szövetség (International Women’s Suffrage Alliance, IWSA) tagszervezetésévé váltak, 1913-ban, „a szavazati jog felelősség” jelmonddal, Budapesten Nemzetközi Női Választójogi Kongresszus tartottak, amely tovább növelte addig sem elhanyagolható társadalmi presztízisüket.⁴⁵

Lapjuk *A Nő és a Társadalom*⁴⁶ volt, amely 1907 és 1913 között jelent meg, Bédy-Schwimmer Rózsa főszerkesztésében. A politikától a nők mun-

40 Uo. 73-6.

41 Uo. 66.

42 Acsády 2005, 60.

43 Uo.

44 Uo. 39.

45 Bővebben az eseményről lásd Szécsényi Mihály, „Nőkongresszus”, *Budapest, 2013, X. új évfolyam*. Online elérés: <http://www.budapestfolyoirat.hu/archivum/2013/07/405-nokongresszus>

46 *A Nő és a Társadalom* számai online elérhetők a Magyar Társadalomtudományok digitális archívumában: <http://www.mtda.hu/NET.html>

kaválallásának és oktatásának számos kérdésén át a családi életig és az egészségügyi felvilágosításig számtalan témáról írtak. A reprezentáció terén történő jogérvényesítés, a globális, illetve lokális szervezkedés, az összefogás jelentőségének hangsúlyozása, a nőknek szánt olvasmányok bírálata és alternatívák javaslata mellett foglalkoztak olyan, számunkra is ismerős problémákkal, mint a „wage gap”, azaz a nemi diszkrimináció a fizetés összege terén, továbbá a csak szavak szintjén magasztalt anyaság (melynek gyakorlati megbecsülését, védelmét sürgették), a gyermekbántalmazás, a prostitúció megtűrése (csak úgy, mint ma: a prostituáltakat büntették és tették felelőssé, a futatókat alig, a klienseket pedig egyáltalán nem üldözték). Ez utóbbi téma kitölteni látszott a szexualitás kérdéskörét, mert a nemi felvilágosítást szorgalmazó néhány cikk igen nagy ellenállást váltott ki, akadtak szülők, akik emiatt tiltották el lányaikat a folyóirat olvasásától.⁴⁷ Pozitívabb fogadtatásra leltek az egészséges öltözködést, a testmozgást, a higiéniát szorgalmazó írások.

1914-től a lap *A Nő (Feminista Folyóirat)*⁴⁸ néven jelent meg (szerkesztők: Pogány Paula és Teleki Sándorné, felelős szerkesztő: Bédy-Schwimmer Rózsa). 1916 és '19 között pedig a Feministák Egyesülete *Nők Lapja* címmel, Spády Adél szerkesztésében is adott ki lapot. (*A Nő* a '20-as években többször szünetelt, de 1927/28-ban még megjelent egy különszáma.)

A 20. század elején a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is fellépett a nők szavazati jogáért, de sajnos többnyire inkább feszültségben, mintsem együttműködésben a Feministák Egyesületével. A szociáldemokraták leginkább azért nehezteltek a feministákra, mert – inkább véleményük szerint, mintsem a valóságnak megfelelően – ők nem képviselték minden osztály érdekeit, szerintük ők csak „hölgyválasztójogot” akartak.⁴⁹ A szociáldemokraták úgy vélték, hogy az osztálykülönbségek sokkal inkább meghatározók a nemi különbségeknél: a mágnásfeleség a férjével lesz szolidáris,

47 Lásd Kereszty i. m. 95.

48 *A Nő* 1917-ig megjelent számai szintén elérhetők a Magyar Társadalomtudományok digitális archívumában: <http://www.mttda.hu/NO.html>

49 Simándi i. m. 49-51.

nem a cselédjével.⁵⁰ A szociáldemokraták ragaszkodtak az azonnali általános választójoghoz, és dühösen fogadták, hogy Schwimmerék (ugyenezen cél fokozatos elérésének reményében) nyitottak voltak a nők szavazati jogát feltétellel (pl. értelmi vagy vagyoni cenzus alapján) támogatókkal való együttműködésre is.

Utóbbiak közt voltak arisztokrata származásúak is, akiktől a támogató hangnemet a szociáldemokraták kizárólag arcpirító gúnyként, felháborító félrevezetési kísérletként értelmezték.⁵¹ Látható, hogy miközben sértődöten – és joggal – visszaütötték a munkásnőkre vonatkozó sztereotípiákat⁵² (pl. könnyű erkölcsű, pazarló, politikailag tudatlan, visszatartja a férjét a szervezkedéstől, stb.), ők maguk meglehetősen előítéletekkel viszonyultak a náluk jobb vagyoni helyzetben levő nőkhez (léhák, mihasznák, gőgösek, csak szépítkeznek és korzóznak, stb.) Pedig a munkásnők maguk is többször nehezményezték, hogy a saját mozgalmukon belül is másodlagos pozícióba kerülnek⁵³, az osztályérdekképviselőt a férfi munkások érdekeire koncentrált elsősorban. Nem lett volna nehéz belátniuk, hogy a burzsoá asszonyok a maguk osztályán belül hasonlóan pozicionálódnak, nem lett volna nehéz megtalálniuk az osztálykülönbségeket felülíró, a női mivoltból eredeztetett közös problémát. Ehhez képest a női érdekérvényesítés sikertelen eredményeinél előszeretettel mutogattak inkább a feminisztákra,⁵⁴ akiknek legfeljebb talán annyi róható fel, hogy nem voltak *elég* tudatában a saját osztályprivilegiumuknak és a munkásnők „kettős elnyomásának.”

A szociáldemokratáknak továbbá az sem volt kedvükre való, hogy Schwimmerék gyakran hozakodtak elő külföldi példákkal.⁵⁵ Szónokuk, Lux Terka kifogásolta a szexuális felvilágosító tevékenységüket is.⁵⁶ A bu-

50 Simándi i. m. 75.

51 Simándi i. m. 70.

52 Aranyossi Magda, *Lázadó asszonyok. A magyar nőmunkásmozgalom története 1867-1919* (Budapest: Kossuth, 1963), 38.

53 Aranyossi, 155., 158.

54 Simándi, i. m. 136-7.

55 Aranyossi i. m. 67.

56 Uo.

dapesti Nemzetközi Női Választójogi Konresszusról tudósító Kunfi Zsigmond megállapítja, hogy egyetlen szociáldemokrata szervezet sem vett részt az eseményen.⁵⁷ A háború a szociáldemokrata érveknek is új lendületet adott, de a törekvéseik már szinte teljesen külön szálon futottak a feministáktól.

A nők végül első alkalommal 1918-ban nyertek részleges választói jogot, a Károlyi-kormány alatt (I. „néptörvény”) a legalább 6 éve magyar állampolgárok közül a 24 év feletti, írni-olvasni tudó nők (és a 21 év feletti férfiak) választójogot kapnak, de választásokat e törvény szerint nem tartottak. (1919 tavaszára tervezték, de a proletárdiktatúra létrejötte ezt megakadályozta.) A Tanácsköztársaság rövid ideje alatt minden 18 év feletti dolgozónak, aki szakszervezeti tag, volt választójoga, ám a legtöbb helyen (főleg vidéken) nyílt szavazást tartottak. A feminista mozgalom szembeállt a proletárdiktatúrával, és *A Nő* 1919. decemberi számában írtak a proletárdiktatúra okozta károkról. A Horthy-korszak alatt a nők (a férfiakéval 1945-ig nem egyenlő) szavazati joga további csorbításokon esett át, és a Feministák Egyesületének egykori vezetői emigrációba kényszerültek.

3. A nők helyzete az első világháború végétől a rendszerváltásig

A két világháború között előtérbe kerültek a (Pető Andrea kifejezéseivel élve⁵⁸) „nemzeti keretben” működő, a hagyományos alárendelt női szerepet propagáló, jobboldali-konzervatív, háborúpárti nőszervezetek, melyeket a Magyar Nők Nemzeti Szövetsége, a MANSZ fogott össze. Az „anyai keretben” működő, azaz jótékonysági nőszervezetek is csak ezen belül működhettek, az „egyenlőségi keretben” működő, forradalmi típusú – és pacifista – női szerveződések (mint a Feministák Egyesülete) csak az „alámerült hálózatban” működhettek, igen korlátozottan.

⁵⁷ Simándi i. m. 74.

⁵⁸ Lásd Pető Andrea, *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945-1951* (Budapest: Seneca, 1998), 12-3.

A második világháború alatt a nőegyesületek közül egyedül folytattak aktív politizálást.⁵⁹

Az 1944-es rendőri betiltásig [a Feministák Egyesülete] illegalitásban működött, gyűléseket tartott magánlakásokban. (...) A gyűlékezési jog felfüggesztését figyelmen kívül hagyták, és ez közvetlenül Mellerének, az egyesület vezetőjének mártírhalálához vezetett, akit egy illegális feminista gyűlésről hurcoltak el.⁶⁰

1945-ben a Magyar Kommunista Párt szorgalmazására alakult a csak elvileg pártfüggetlen⁶¹ Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (1957-től Magyar Nők Országos Tanácsa), amely céljául tűzte ki a nőszervezetek egyesítését.

1945 után a Feministák Egyesülete (számos más nőszervezettel együtt) megkísérelte az újraalakulást. 1946-ban eszméltek fel, „hogy elfeledték kérni az újraindítási engedélyt, és azt 1947. április 2-án meg is kapták.”⁶² Bebizonyosodott azonban, hogy az új társadalmi közegben elvesztették a mozgásterüket, és generációs konfliktusok miatt sem tudtak együttműködni az MNDSZ tagjaival.⁶³ A fiatalabb nők nem náluk keresték a helyüket, és az akkori elnök, Szirmai Oszkárné próbálkozásai dacára a korábbi támogatók, pl. lapszerkesztőségek elpártoltak tőlük, közleményeiket nem hozták le.⁶⁴

1945-ben a nők elnyerték a cenzustól mentes általános választójogot. Sajnos azonban „1947-ben már pártmanipuláció torzította el a választójog tisztaságát, majd a választások 1949-től formálissá, népfrontos szavazásokká alakultak.”⁶⁵ Fontos azonban megemlíteni, hogy az 1945-ös fordulat mégis alapvetően megváltoztatta a nők helyzetét. A magyar törvényhozás

59 Uo. 43. p., 66.

60 Uo. 43-4.

61 Uo. 18., 62., 96.

62 Uo. 30.

63 Uo. 15.

64 Uo. 60.

65 Simándi i. m. 8.

1945 és 1947 között ontotta azokat a törvényeket és jogszabályokat, amelyeket az 1945 előtti liberális feminista vagy a szociáldemokrata nőmozgalmak már a huszadik század első éveiben követeltek. Az egyetemek korlátozás nélküli megnyitása a női hallgatók előtt, a családjogi reform, a nyugdíjak rendezése, a gyermeknevelési pótlék szabályozása, a nemek közötti diszkrimináció megszüntetése az egyes szakmákban (...) mind-mind korábbi nőmozgalmi követelések voltak.⁶⁶

Az 1949. november 26-án elfogadott XLIII. tc. kimondta a nők egyenjogúságát. Az 1949-es alkotmány minden dolgozónak megadta az egyesülési jogot, viszont 1948. április 17-e után hivatalosan beleolvadt az MNDSZ-be.⁶⁷ Az MNDSZ-ben (a későbbi Magyar Nők Országos Tanácsa, MNOT) ugyan számos olyan tag akadt, aki valóban fontosnak tartotta a nők egyenjogúsítását, a szervezet maga viszont, a cinikus módon felülről létrehozott, centralizált érdekképviselési intézmények egyikeként,⁶⁸ csak igen korlátozott mértékben tudta a nők érdekeit képviselni. Ez alapján sajnos feltételezhető, hogy (a civil szerveződés teljes ellehetetlenítésével párhuzamosan) az emancipáció ily módon való intézményesítése diszkreditálhatta a feminizmust, és hozzájárulhatott a nőmozgalommal szembeni ellenérzés kialakulásához.⁶⁹ Ennek további lehetséges okai a mozgalmakban való csalódottság, a politikai cinizmus⁷⁰, valamint (a kommunizmus bukása nyomán) az „utópiákból” való teljes kiábrándulás.⁷¹

A feminizmus valódi jelentésének, tartalmának megismerését szintén gátolta, hogy a Feministák Egyesületét 1949-ben végleg betiltották, és az emléküket is igyekeztek – sajnos, sikerrel – kitörölni a társadalmi tudatból.

66 Pető 1998, 9-10.

67 Uo. 23.

68 Lásd Neményi Mária, „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?” in Hadas Miklós szerk. *Férfiuralom* (Budapest: Replika Kör, 1994), 235.

69 Susan Arpad és Sarolta Marinovich, „Why Hasn’t There Been a Strong Women’s Movement in Hungary?”, *Journal of Popular Culture*, Vol. 29:2, Fall 1995, 87.

70 Acsády Judit, „Kellett nekünk feminizmus? „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása.” In Kovács János Mátyás szerk. *Zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon* (Budapest: 2000 Kiadó – Sík Kiadó, 2002), 165-86. 2002, 176-7.

71 Arpad és Marinovich i. m. 91.

Ennek oka, hogy a nők emancipációját a kommunizmus a saját állami „feminizmusa” számára akarta kisajátítani.

A ’60-as, ’70-es években „a házastársi és munkatársi szerepek összehangolhatósága biztosítása érdekében bevezették például a GYES-t, igyekeztek széles körben hozzáférhetővé tenni a patyolatot, a bölcsődéket és (a lakótelepi lakások kisméretű konyháival együtt) a mirelit ételeket.”⁷² Ezzel – és egyáltalán a nők munkába áll(ít)ásával, valamint az imént említett alkotmányos egyenlőséggel – számos olyan „vívmány” valósult meg, amiért a nyugati feministáknak keményen meg kellett küzdeni, „azzal a megszorítással, hogy létüket itt nem a nők érdekérvényesítésének köszönhetnék, hanem a rendszer foglalkoztatáspolitikai igényeinek.”⁷³ (Pl. a Rákosi-korszakban a nehézipar fejlesztésére irányuló szovjet felszólítás miatt igyekeztek nagy számban bevonni a nőket a korábban csak férfiak számára fenntartott szakmákba.) Valódi feminizmusról már csak azért sem beszélhetünk, mert szó sem volt választásról, a nőket kényszerítő jelleggel állították munkába⁷⁴; ráadásul a munkaerőpiacon a nők másodlagos pozíciója megőrződött, végzettségüknek megfelelő munkához nehezebben jutottak, és azonos munkakörben dolgozó férfitársaikhoz képest kevesebbet kerestek.⁷⁵ Körösi Zsuzsanna leírja, hogy 1949 és ’79 között a szakmunkásnők aránya csökkent, és nagyobb számban jelentek meg a segédmunkások között, míg a férfiaknál, akik a mezőgazdasági szektorban a nőknél 30%-kal többet kerestek, fordított tendenciát lehetett megfigyelni.⁷⁶

A szocialista „feminizmus” további fogyatékoságaként a nők munkába állításával egyidejűleg elmulasztotta megkérdőjelezni, hogy a házimunka és a gyermeknevelés a nő feladata; azaz ebben az állítólágos eman-

72 Palasik Mária és Sipos Balázs, „Előszó” in uők szerk. *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2005), 8.

73 Acsády 2002, 17.

74 Suzanne Körösi. „Hungary: The Nonexistence of ‘Women’s Emancipation.’” In Robin Morgan ed. *Sisterhood is Global. The International Women’s Movement Anthology*. [1984.] (The Feminist Press at the City University of New York, 1996), 291.

75 Neményi, i. m. 237.

76 Körösi, i. m. 290.

cipációban nem merült fel a nő és férfi közötti otthoni munkamegosztás még lehetőség, elképzelés szintjén sem.⁷⁷ Így kialakult a nőket sújtó kettős teher; a férfiak távolmaradása a privát szférától azonban olyan természetesnek és megváltoztathatatlanak számít(ott), hogy – az emancipációhoz, feminizmushoz való, ma is tartó kétes viszonyulás további lehetséges okaként – hamarabb vált szokássá a nők túlterheltségért az „egyenjogúságot” hibáztatni.

A kettős teher továbbá azért is nagyon praktikus (volt) a rendszer számára, mert az általa elcsigázott nőknek kevesebb idejük, energiájuk marad(t) az álvett helyzetüket felismerni, és az ellen tenni.⁷⁸ A hagyományos nőiségfelfogás az által is megköti a nők kezét, hogy a közéleti szereplés nőietlen viselkedésnek számít.⁷⁹ Ráadásul a nők (szintén a társadalomban tanult berögződésként) vonakodnak megbízni más nőkben⁸⁰ (hajlamosabbak rivalizálni egymással, ami a férfiuralmú berendezkedés érdekeit szolgálja), így nehezen jönnek létre az őszinteségen és biztonságos tér létrehozásán alapuló női érdekképviseleti csoportok.

Az „egyenjogúság” ráadásul már csak azért is vált kézenfekvő bűnbakká, mert a nők nagyobb része a szocialista közegben nem csak a velük való intim kapcsolat miatt vonakodott szembefordulni a férfiakkal és követeléseket támasztani velük szemben. Mint Arpad és Maronovich felhívják a figyelmet, a szocializmusban a nyilvános szférával szemben mélységes cinizmus alakult ki, és ennek folytán a privát szféra, a család mint a túlélés, a biztonság, egyfajta dacszövetség helyszíne felértékelődött (esetenként indokolatlanul idealizálódott, lásd a családon belüli erőszak állítólag nem létező problémáját), és azt a nők nem szívesen tették kritika vagy egyáltalán közbeszéd tárgyává, ami szintén nem kedvezett a feminista mozgalom kialakulásának.⁸¹

77 Lásd Palasik-Sipos i. m. 8., valamint a kötet több tanulmányában (pl. Joó, Lévai, Schadt).

78 Lásd Acsády 2002, 176.

79 Uo. 177.

80 Arpad és Maronovich, i. m. 90.

81 Lásd Arpad és Maronovich i. m. 79-81. és 91-2.

Továbbá az említett hiányosságok dacára a nők nagy része internalizálta az ideologikus üzenetet, miszerint ő a férfiakkal egyenlő. A szocialista nők egyenrangúnak és egyenjogúnak vélték magukat, ezért így élték meg tapasztalataikat, ez kapott hangsúlyt önképükben,⁸² írja Joó Mária, aki úgy véli, hogy a feminizmus hazai elutasítása mögött az állhat, hogy a nők nem szívesen engedik el ezt az erős (még ha illuzórikus) önképet, és nem szívesen veszik tudomásul a feminizmus által leleplezett alárendelt helyzetüket.⁸³

Ezzel állhat összefüggésben, hogy az elégedettségi mutatók azóta is meglepően nagyok: például egy 1991-es felmérésben a magyar válaszadók mindössze 8%-a állította, hogy nemi alapon igazságtalanság érte.⁸⁴ Az elégedettség ott is megmutatkozik, hogy a férfiak házimunkában való részvétele Európán belül nálunk a legalacsonyabb, a nők viszont e kevés segítségért is igen hálásak.⁸⁵ Elekes Irén Borbála még nagyobb jelentőséget tulajdonít e hálának:

Váratlan jogok zúdultak a nőkre, szinte minden szakmához és a magasabb iskolázottsághoz is hozzájuthattak. Még különböző szintű hatalmi posztokat is betölthettek. Az ilyen formán hatalomba került nők hálából igyekeztek mind lojálisabbak lenni, míg végül „a status quo őreivé, legbuzgóbb védőivé” váltak.⁸⁶

82 Joó Mária, „Simone de Beauvoir és a posztszocialista helyzet” in Palasik és Sipos szerk i. m. 50.

83 Lásd uo. 52.

84 Csepeli György, Neményi Mária és Örkény Antal, *Jövőtlen értékeink (Az igazságosság – és igazságtalanságérzet alakzatai Magyarországon 1991-ben)*” in Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 1992*, (Budapest: TÁRKI, 1992), 334-357.

85 Lásd Pongrácz Tiborné és Murinkó Lívia, „Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában” in Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI - Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 2009, 99. és 105-6.

86 Elekes Irén Borbála, „Nők, civil szervezetek és a nyilvánosság – a HÍR-NŐK beszélgetések műsorának tapasztalatai a Civil Rádióban.” Kézirat. Elhangzott Pécsen a *Női jogok – civil társadalom* című konferencián 2002. október 25-én.

A magyar nőket a szocialista baloldal felszólította, hogy tekintsék előbbre valónak az osztályidentitásukat, a konzervatív jobboldal pedig azt követelte meg tőlük, hogy helyezték a nemi identitásuk fölé a nemzeti identitásukat.⁸⁷ Azaz nemi identitásuk mindkét politikai klímában másodlagosnak bizonyult. Ezek után talán nem is csodálkozhatunk annyira, hogy a magyar nők nem szeretnek nőként gondolni magukra, a „nem vagyok feminista, (de)...” mondatkezdés pedig szinte közmondásossá vált.

Mindezen, egymással is szövevényes összefüggéseket alkotó okokból kifolyólag nálunk, pl. Jugoszláviával ellentétben,⁸⁸ a feminizmus második hulláma gyakorlatilag elmaradt. 1945 és '89 között az egyetlen valóban rendszerkritikus feminista megmozdulás Körösi Zsuzsa és férje, Pór György, valamint társaik: Márkus Piroska és Veres Júlia akciója volt, 1973-ban.⁸⁹ Körösi Zsuzsanna egy tanulmányt írt Tézisek a nők helyzetéről címmel, amelyben cselekvésre biztat a nők valódi egyenjogúsága érdekében. Körösi továbbá a tervezett népesedéspolitikai intézkedések (abortuszszigorítás) elleni tiltakozó mozgalmat szervezett, ennek érdekében 1553 aláírást gyűjtöttek össze.⁹⁰ A rendszer ellenségeinek nyilvánították őket, Körösi nem fejezhette be egyetemi tanulmányait, Pórt pedig elbocsátották az állásából⁹¹, és végül mind a négy aktivista emigrált. Körösi a Sorbonne-on és a Columbia University-n tanult, újságíró, fordító és filmrendező lett.⁹² Jelenleg is Franciaországban él.

87 Arpad és Marinovich i. m. 87.

88 Acsády 2002, 171-2.

89 Az említett források közül utal rá Acsády 2002, 172. és Neményi i. m., 243., de valamivel részletesebben Fábián Katalin könyvében olvashatunk Körösiékről: *Contemporary Women's Movements in Hungary (Globalization, Democracy and Gender Equality)* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 2009) . 85-6.

90 Csizmadia Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék (1968-88): Dokumentumok* (Budapest: T-Twins, 1994), 67-9., hivatkozik Fábián i. m. 85.

91 Sasvári Edit, „Miért éppen Pór? A kádári „üzenési” mechanizmus természetéhez” in *Évkönyv VIII* (Budapest: 1956-os Intézet), online elérés:

92 Morgan i. m. 293.

Mint Fábián Katalin megállapítja, tevékenységük miatt lényegében Bédy-Schwimmer és Glücklich sorsára jutottak;⁹³ de a történetük sajnos talán még a Feministák Egyesületénél is jobban kiszorult a köztudatból. Tizenhat évet kellett volna várniuk arra, hogy nézeteiket szabadon kifejthesék: a rendszerváltáskor megalakult Feminista Hálózat már a gyülekezési és szólásszabadság idején lépett fel. Róluk fog szólni a következő fejezet.

4. Feminizmus a rendszerváltáskor: a Feminista Hálózat

A Feministák Egyesületének 1949-es betiltása után újabb feminista szervezkedés csak a rendszerváltás alatt és után hirtelen lángra kapott egyesületalapítási láz idején kezdődött, és noha számszerűleg ez másodszor történt meg hazánkban, képviselői, az egykori Feminista Hálózat tagjai, az amerikai második hullámtól való idő- és jellegbeli eltérés miatt, elutasítják a „második hullám” elnevezést.

A Feminista Hálózat tagjai 1989 őszén kezdtek el találkozgatni a budapesti Eötvös Klubban (a mai Centrál Kávéház).⁹⁴ Az állandó résztvevők közt volt Adamik Mária szociológus, a brit, de magyarul jól beszélő tanár, Antonia Burrows (akitől a tagok sokat tanultak a nyugati mozgalmakról), Haraszi Margit és Hoffer Andrea restaurátorok, Kerényi Gabriella pszichológus, Acsády Judit, Hochberg Ágnes és Tóth Andrea egyetemisták, Tapolcai Ágnes biológus, Szilágyi Emília aranyműves, Béres Zsuzsa könyvszerkesztő, a svájci származású Koltai Susi újságíró (később a Pro Helvetia Alapítvány magyarországi igazgatója), Schnier Mária környezetvédő (később a Levegő Munkacsoport alelnöke) és Bálványos Jutka zenész.⁹⁵

A társaság híre szájról szájra terjedt, és Bozzi Vera a szellemi környezetet a következőképp írja le:

A szemünk láttára omlott össze a szocializmus, és mi rettentő sokat vártunk a demokráciától. Lubickoltunk a szabadságban. Élveztük, hogy olyan szervezeteket hozunk létre, amilyeneket csak akarunk,

⁹³ Fábián i. m. 86.

⁹⁴ Bozzi Vera és Czene Gábor, *Elsikkasztott feminizmus* (Budapest: Osiris, 2006), 19.

⁹⁵ Uo. 20. p.

és ehhez senkitől se kellett engedélyt kérnünk. Egész Budapest forrongott, mindenki jött-ment.⁹⁶

A Feminista Hálózat végül 1990. június 8-án alakult meg a MÚOSZ (Magyar Újságírók Országos Szövetsége) székházában, az Egyesület székhelyül Adamik Mária lakását jelölték meg.

A Hálózat célkitűzései:

- a nők esélyegyenlőségének megteremtése a magyar társadalomban, küzdelem mindenfajta diszkrimináció ellen
- a nők fokozottabb közéleti és politikai részvételének ösztönzése
- a döntéshozás (törvényhozás) befolyásolása a nőket közvetlenül érintő kérdésekben
- a nőket érintő sajátos problémák tudatosítása a magyar társadalomban

Konkrétabban:

- feminista irodalom fordítása és publikálása
- a „tudatébresztő” szemináriumok rendezése a feminizmus iránt érdeklődő nők számára
- női információs központ és női menedékhely felállítása (más női szervezetekkel is együttműködve)
- női „lobbi”, azaz érdekvégyesítő, nyomásgyakorló csoport szervezése a parlamenti és önkormányzati képviselők befolyásolására.⁹⁷

Mindemellett a Feminista Hálózat volt az első szervezet Magyarországon, amely kinyilvánította, hogy fel kíván lépni a családon belüli erőszak ellen.⁹⁸ (De ezt végül az 1994-ben részben a Feminista Hálózat tagjaiból kialakuló NANE valósította meg.) A célkitűzéseket tárgyaló, fent idézett

⁹⁶ Uo. 21. p.

⁹⁷ Bullain Nilda, „A Feminista Hálózat rövid története”, *Nőszemély*, III. szám, 1993 április, 11.

⁹⁸ Bozzi és Czene i. m., 25.

cikkben a szerző a Hálózat elmúlt három évének tevékenységei közt számos előadást, fórumbeszélgetést megemlít – ezek alkalmával gyakran voltak kitéve verbális támadásoknak, több alkalommal szegeztek nekik rosszindulatú sztereotípiákat.⁹⁹

Aktív tagok voltak még többek közt Wank Richárdné Kató (aki nyolcvan felett is rendkívül aktív volt a mozgalomban, 1994-ben halt meg, és a *Nőszemély*-ben megemlékeznek róla¹⁰⁰), továbbá Bullain Nilda és Hatfaludi Judit. Később csatlakoztak Solt Otília, Szineg Ildikó, Kiss Márta, Bán Mária (utóbbi három Burrows-zal együtt a Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen, a NANE hivatalos alapító tagjai), a korrektorként is közreműködő Szatmári Réka, valamint Elekes Irén Borbála. Utóbbi a Széchenyi Könyvtár munkatársa volt, és 1993-ban került a kezébe a *Nőszemély* 3. száma. Rögtön kapcsolatba lépett a Feminista Hálózat tagjaival, és sokat tanított nekik a 20. század eleji feminista mozgalomból, amit önszorgalomból kutatott.¹⁰¹ 1994-5-ben csatlakoztak Thun Éva, Meskó Andrea, Medvedev Katalin, Fábián Katalin és Varró Szilvia.

Az egyik első akciójuk az abortuszszigorítás elleni aláírásgyűjtő kampány volt, 1990 őszén rövid idő alatt hatezer aláírás gyűlt össze.¹⁰² Az aláírásokat egy petíció kíséretében a következő évben juttatták el az Alkotmánybírósághoz.¹⁰³ 1992-ben ismét előkerült a téma, a fél ország az abortuszvita lázában égett, és ebbe a Feminista Hálózat is bekapcsolódott a Szabad Döntés Jogáért kampány révén. Ismét aláírásokat gyűjtöttek, illetve szórólapokat és képeslapokat gyártottak, melyeket az állampolgárok elküldhettek a képviselőjüknek, kérve őt, hogy ne szavazza meg az abortusz addigi gyakorlatának bármilyen korlátozását.¹⁰⁴ Ekkor tizenháromezer aláírást adtak át Szabad Györgynek, az Országgyűlés akkori házelnöknek.

⁹⁹ Acsády 2002, 181.

¹⁰⁰ „Kató 1904-94”, *Nőszemély*, 4. szám, 1994, 7.

¹⁰¹ Bozzi és Czene i. m., 89-90.

¹⁰² Uo. 41.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo. 59-60.

nökének.¹⁰⁵ Sikertült elérniük, hogy az Országgyűlés a liberálisabb törvényváltozatot szavazza meg.

A Feminista Hálózat, amely élénk kapcsolatot ápolt anarchista és zöld csoportokkal, *Nőszemély* címmel, Acsády Judit, Bullain Nilda, Elekes Irén Borbála és Bozzi Vera szerkesztésében¹⁰⁶ nyomtatott lapot adott ki, amelynek az első száma 1991-ben, az utolsó 1998-ban – gyakorlatilag 1999 elején¹⁰⁷ – jelent meg. Fénykorában, az 1990-es évek közepén ezer példányban jelent meg, és az ország számos pontján terjesztették.¹⁰⁸

1994 júniusában a *Replika* folyóirat 13-14. számában *Férfiuralom?* címmel tematikus blokk jelent meg, melynek kapcsán fórumot tartottak az R. S. 9. Stúdiószínházban. A Feminista Hálózat ezt a programot Negyedik kedd néven rendszeresítette (Lábán Katalin igazgató ingyen biztosította a helyet erre a célra), és 1995 és 2000 között közéleti témájú előadásokat, vitaesteket szerveztek. A program (nagy részt Elekes Irén Borbála szervezésében) éveken keresztül sikeresen működött bármiféle anyagi forrás nélkül.

1995-ben került sor a pekingi női világkonferenciára, melyen a *Feminista Hálózat* részéről Antonia Burrows, Tóth Andrea és Kozma Blanka (jelenleg is a Közéleti Roma Nők egyesület vezetője) vett részt. A *Magyar Narancs* szerint a legpontosabb és legátfogóbb beszámolót az eseményről a *Nőszemély* közölte.¹⁰⁹ A Pekingben elfogadott ajánlások egyik hozományaaként Kiss Péter minisztersége idején a munkaügyi tárcánál megalakult a nőjogi titkárság. Ez volt az első olyan szervezeti egység a közigazgatásban, amely kifejezetten a nők helyzetével foglalkozott. A titkárság élére főosztályvezetői rangban Lévai Katalint nevezték ki.¹¹⁰

1997 novemberében a Feminista Hálózat tagjai személyesen fogadták Budapesten az akkor 77 éves Betty Friedant.¹¹¹ Acsády Judit, Elekes Irén Borbála és Szatmári Réka üdvözölték őt az állomáson.

105 Uo. 62.

106 Bozzi és Czene i. m., 94.

107 Uo. 154.

108 Acsády 2002, 181.

109 „Nők világtalálkozója Kínában” *Nőszemély* 6-7. szám, 1995, 6-11.

110 Bozzi és Czene i. m., 124.

111 Uo. 153.

A Feminista Hálózat, a Negyedik Kedd és a *Nőszemély* jelenleg – ahogy a tagok fogalmaznak – szünetel ugyan, de a belőle kinőtt NANE jelenleg is működik (továbbá a Labrisz kezdeti tagságának egy része is Feminista Hálózat tag volt), és az egykori tagok egy része a mai napig aktív akár genderkutatóként, akár aktivistaként.

Ugyanakkor a rendszerváltás körüli feministák tevékenysége a köztudatból kiszorult, a *Nőszemély* számai mára szinte beszerezhetetlenek, és, mint Bozzi Vera is jogosan nehezményezi, a tudományos feminista bibliográfiákból szinte mindig hiányoznak.¹¹² Pozitívum ugyanakkor, hogy beszélhetünk ilyen bibliográfiákról – a kilencvenes évek végén, illetve 2000 után ugyanis az aktivizmussal párhuzamosan megindult a feminista szemléletű oktatás.

5. Akadémiai és aktivista feminizmus 1998-tól napjainkig

A magyarországi Gender Studies oktatás gyökerei egészen a nyolcvanas évek végére nyúlnak vissza: Fábri Anna az ELTE-n *A nőkérdés magyarországi története* (1987), Marinovich Sarolta (Resch Béláné), Dr. Barbara C. Pope és Bollobás Enikő pedig az JATÉ-n (ma SZTE) *Introduction to Women's Studies* (1988) címmel tartottak kurzust.¹¹³ 1994-95-re már szinte minden egyetemen tartottak legalább egy-két hasonló (irodalom, nyelvészet, szociológia, filozófia, történelem, művelődéstörténet stb.) kurzust, hallgatók százait ismertetve meg a társadalmi nem fogalmával, és az ezzel összefüggő kritikus látásmóddal. 1994-ben *Férfiuralom*¹¹⁴ címmel válogatáskötet jelent meg a Gender Studies legfontosabb külföldi és magyar írásából.

Az első Gender Studies konferenciát 1995 decemberében rendezték Magyarországon. 2002. november 22-23-án a BKÁE Társadalmi Nem és Kultúrakutató Központ tartott nagyszabású genderkonferenciát „Nő és férfi, férfi és nő” címmel, majd 2005-ben a Szegedi Tudományegyetemen

112 Uo. 166.

113 Acsády 1996, 532.

114 Hadas Miklós szerk. *Férfiuralom* (Budapest: Replika Kör, 1994).

is megindult a mai napig is élő *Nyelv, ideológia, média* konferenciasorozat, Barát Erzsébet és Sándor Klára szervezésében. Az utóbbi kapcsán két konferenciakötet is megjelent, majd 2011-től a *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E-Folyóirat* (TNTEF).¹¹⁵

Nem kevesen kötik egy-egy ilyen kurzushoz vagy konferenciához az explicit feministává válásukat. Az akadémiai és az aktivista feminizmus ugyanakkor jobbára elkülönült, bár alkalomszerűen voltak (mindkét részről) együttműködési törekvések, sőt az utóbbi néhány évben kifejezetten javulni látszik a helyzet.

Az egykori Feminista Hálózat tagjainak jelentős része, mint fentebb már utaltam rá, a mai napig aktív. A Hálózat szünetelése után Elekes Irén Borbála és Thun Éva a *Nőitankör* nevű szabadegyetemszerű képzés formájában folytatták tájékoztató munkájukat, ahol a feminizmustörténet mellett a nők diszkriminációját felszámolni célzó nemzetközi dokumentumokról is szót ejtettek.¹¹⁶ A két aktivista 2000 és 2009 között *HÍR-NŐK Beszélgetések* címmel rádióműsört szerkesztett a Civil Rádióban. Ezzel összefüggésben fejlesztették tovább a már korábban elindított *HÍR-NŐK Enciklopédiát*, amelynek archívuma, a *Hír-Nők TNT Szöveggyűjteménnyel* együtt, ma is megtalálható az Interneten.¹¹⁷ Minden tevékenységükben fontosnak tartották a Gender Studies legújabb publikációinak, eredményeinek ismertetését, tekintettel arra, hogy magyar nyelven is egyre több anyag született.

Jelenleg Elekes Irén *Mindent a nőkről* címmel, Thun Éva pedig *Mióta hiányzunk önmagunknak* címmel készít nőtörténeti, kulturális műsort a Civil Rádióban. (Thun Éva egyúttal a Pannon Egyetem Neveléstudományi Intézetének oktatója.) A Tilos Rádióban is van két nőjogi vonatkozású műsor, a 2004-ben indult Drágám, hol a vacsorám? és a Zártkörű lányok című feminista-leszbikus műsor.

115 <http://tntefjournal.hu/>

116 Elekes Irén Borbála, „A DNMSZ magyar jelöltje az AIPFE „Women of Europe” díjára, 2004.: Elekes Irén Borbála.” *Új Magyar Női Szemle*, I. évfolyam, 2005. különszám, 37.

117 <http://hironok-enciklopedia.blogspot.hu/> , hironok.wordpress.com

Jelenleg négy női ernyőszervezet van Magyarországon, a konzervatív Magyar Asszonyok Érdekszövetsége (amely abortuszellenes konferencia szervezésével és neonáci riporter, filmes kitüntetésével aligha mondható női érdekvédelmi szervezetnek), a főleg vidéki nőszervezeteket (ún. Nőpontokat) tömörítő Magyar Nők Szövetsége (amely azonban már progresszív), az European Women's Lobby magyar tagszervezete, a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség (vagy Női Érdek), szintén számos tag-szervezettel, és végül a Régiók Nőhálózata (REGNET). Természetesen ezeken kívül számos független nőszervezet létezik, probléma az átláthatóság és az összefogás hiánya. Ez az utóbbi időben némileg javult ugyan, de továbbra is gond az aktivista közeg családias mérete és jellege, azaz a mozgalommá váláshoz szükséges tömegbázis hiánya. A „családi körön” csak alkalmasszerűen, és sajnos, ideiglenesen sikerül egy-egy alkalommal túllépni, és ezen az internet elterjedése sem változtatott.

Az internet előretörésével *elvileg* egy új kapcsolatépítési lehetőség jelent meg a szervezetek, és új terjesztési lehetőség az eszmék számára, de ez sem Magyarországon, sem globális szinten nem hozta meg a feminizmus számára azt az áttörést, amit vártak tőle.¹¹⁸ A kilencvenes évek sajátos jelensége a cyberfeminizmus, melyre Stacy Gillis 2007-es cikkében már mint a cyberfeminizmus *mítoszára* utal. A kezdeti, szélsőségekbe átcsapó lelkesedést a női internethasználat lehetőségei iránt – melynek egyik megnyilvánulása 1993-ban Sadie Plant túlontúl derűlátó kijelentése: a cyberfeminizmus egyszerűen annak beismerése, hogy a patriarchátus halálra van ítélve¹¹⁹ – szükségszerű (?) kijózanodás követte. A társadalmi nem

118 1998-ban még nyitva maradt a kérdés, hogy az internet elterjedésének milyen hosszú távú hatásai lesznek a feminizmus céljaira nézve: „A világhálón fellelhető számos feminista forrásanyag és kommunikációs hálózat máris a nők jelenlétét igazolja a cybertérben, noha azt még a jövőben fogjuk látni, hogy ez vezet-e majd gyümölcsöző együttműködésekhez és működőképes stratégiák kidolgozásához a képernyőn túli világban.” Gamble szerk. i. m. 178.

119 Sadie Plant, „Beyond the Screens: Film, Cyberpunk and Cyberfeminism“ *Variant* 14 (1993), idézi Liza Tsaliki, „Women and New Technologies” in Gamble szerk. i. m., 67.

ugyanúgy működésbe lép online, mint offline¹²⁰, sőt az internetnek tulajdonított semlegesítő hatás helyett sokszor inkább a genderelvárásokhoz igazodó önreprezentációk felerősödése figyelhető meg.¹²¹

A felmérések és a tapasztalatok szerint a nők nagy része az interneten is a konvencionális női témákat keresi, a kommentelés-fórumozás során pedig a patriarchális értékrend szerint elvárt viselkedésmintákat mutatja. Egy 2009-es felmérés¹²² eredménye szerint 2007 és 2009 között ugyan másfél-szeresére, azaz 1,6 millióra nőtt a világhálót legalább heti rendszerességgel használó nők száma, ám az internetezés részükről tendenciaszerűen messze nem mondható normaszegő tevékenységnek. A nők által aktívan keresett témáknak az egészség, a gasztronómia (receptek), a programok és ajánlók, valamint a lakberendezés és az ezotéria bizonyult; a nem aktívan keresett, de rábukkanás esetén szívesen olvasott témák közül pedig a divat, a szépségápolás, és a mozi járt élen. Ennek ellenére a világhálóban rejlő progresszív lehetőségeket is kereste a Magyar Internetező Nők Egyesülete, a MINők, amelynek tagjai közt sok feminista volt, és ők adták ki (egyebek mellett) 2005-ben a *Feminista Almanach* nevű kiadványt.

Ennek megfelelően több kísérlet volt feminista honlap, fórum indítására, de ezek pár év után általában megszűntek vagy inaktívvá váltak. Jelenleg az egyetlen aktív és rendszeresen frissülő magyar feminista honlap a 2009. május 14. óta fennálló Nőkért.hu,¹²³ a Nőkért Egyesület honlapja, amely kulturális, ismeretterjesztő cikkeket és közéleti, politikai reflexiókat egyaránt közöl, és amely a Facebookon 6100 fős olvasótáborral rendelkezik.

Jellegzetes ugyanakkor, hogy az internetes feminizmus ahelyett, hogy előmozdítaná, sokak fejében inkább *helyettesíteni* látszik a valós cselek-

120 Stacy Gillis, „Neither Cyborg Nor Goddess: The (Im)Possibilities of Cyberfeminism“ in Stacy Gillis et al eds. *Third Wave Feminism: A Critical Exploration*. (Palgrave-MacMillan 2007), 174.

121 Lásd Kira Hall, „Cyberfeminism” in Susan Herring ed. *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives* (Amsterdam: Benjamins, 1996), 167, idézi Gillis, op. cit. 174.

122 Az NRC felmérése, „A nők és az internet kapcsolata“, elérhetőség: <http://www.digi-biz.hu/nok-es-internet/20100609>, letöltés: 2010. júl. 1.

123 „Hej, Vargáné.” *Hvg.hu*, 2012. szeptember 11.

vést: mind a 2010-es női kvóta aláírásgyűjtésnél, mind a későbbi erőszak-ellenes tiltakozó megmozdulások alkalmával azt láttuk, hogy a lájkolási kedv (vagy a „részt veszek“ bejelölése) sokkal magasabb, mint a tulajdonképpeni cselekvési hajlandóság – járványszerűen terjed a karosszék-„aktivizmus“. Talán a fentebb kifejtett civil aktivizmus csorbulat hagyománya az ok, hogy a többség másoktól várja a változtatást, és úgy fogja fel, hogy az aktivisták *helyettük*, és nem *velük* dolgoznak. Ez okozta a tavaly még biztatón induló „harmadik hullám“ kibonatközésének elmaradását.

6. Zárszó: a meg nem valósult „harmadik hullám“

Ez az eleinte „harmadik hullámnak“ látszó jelenség egy népi kezdeményezéssel indult el: 2012 szeptemberére 100 ezer aláírás gyűlt össze azzal az indítvánnyal, hogy a családon belüli erőszaknak legyen Magyarországon önálló büntetőjogi törvényi tényállása. A honatyák ezt a kérdést olyan fontosnak tartották, hogy a tárgyalást éjszakára időzítették, így alig néhány képviselő jelent meg az ülésteremben, és ők is dilettáns, a hozzáértés és a minimális empátia vagy jóindulat drasztikus hiányáról árulkodó nyilatkozatokat tettek. Varga István kormánypárti képviselő a következőt találta mondani: „...*talán az anyáknak vissza kéne térniük a gyereknevelés mellé, szülni két-három vagy inkább négy-öt gyereket, és akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnék egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak...*“ „...*majd ha mindenki megszülte a maga két-három vagy négy gyereket, akkor mehet önmegvalósítani meg emancipálódni...*“¹²⁴

Ez szerencsére már túllépte a női jogok iránt egyébként nem érdeklődő állampolgárok ingerküszöbét is, és másnap este spontán gyülekezésre, szeptember 16-án vasárnap pedig több civil szervezet összefogásával sor került a „Nők lázadása“ tüntetésre. A széles körű felháborodás és civil nyomás hatására a parlament tárgyalni kezdte a törvényjavaslatot, ám egyrészt Vargát nem menesztették a pozíciójából, másrészt a kodifikációs munkafolyamat rendkívül lassan haladt, és abban folyamatosan figyelmen

124 Online elérés: http://hvg.hu/velemenynyuzsog/20120911_hej_vargane, hozzáférés ideje 2014. január 10.

kívül hagyták az áldozatvédő szervezetek (NANE, Patent, Stop Férfierőszak!) szakembereinek észrevételeit, javaslatait. Ráadásul közben kirobant egy párkapcsolati erőszakot elkövető kormánypárti képviselő ügye, és ez felháborító ellentétet képezett a törvény halogatásával. Emiatt újabb tiltakozásokat voltunk kénytelenek tartani, a népharag azonban lecsillapodott, a tömegbázis elapadt. Egymást érték a parlamenti szexista megnyilvánulások, a nép viszont immunizálódni látszott. A szeptember 16-ai Nők Lázadása tüntetésen 3000-en voltunk, az élettársa megverését a vak komondorra hárító Balogh József elleni tüntetésen 2013. május 1-jén már csak 300 ember – és 50 kutya – vett részt, a további parlamenti szexista megnyilvánulások elleni tiltakozáson pedig már csak 30-an álltunk Illés pártjának székházánál. A halogatás a törvényhozásban is bevált a kormánynak, a július 1-jén nagy nehezen megszületett párkapcsolati erőszak-törvény csak részben hatékony, és csak részben felel meg a nemzetközi egyezményeknek.

Optimizmusra valamelyest az ad okot, hogy a tömeges érdeklődés elapadásának dacára egyre több feminista honlap és blog jelenik meg az interneten, és a személyes előadások, nyilvános viták, fórumbeszélgetések is igen gyakoriak (még ha egyelőre nem is olyan rendszeres szervezettséggel, mint anno a Negyedik Kedd volt). Továbbá, idén november 11-én, az 1913-as Nemzetközi Női Választójogi konferencia után éppen 100 évvel, lengyel mintán felbuzdulva, Nőkongresszus¹²⁵ került megrendezésre, amely remélhetőleg évenkénti hagyománnyá válik, és javítani fog a hiányosságokon.

Felhasznált irodalom

Acsády Judit, „A feminista gondolat megjelenése Magyarországon”, *Nőszemély*, 4. szám, 1994, 4., 10-2.

Women's és Gender Studies oktatás Magyarországon, *Educatio*. 1996. (5. évf.) 3. sz. 532.

125 Az esemény honlapja: www.nokongresszus.hu

- Kellett nekünk feminizmus? „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In Kovács János Mátyás szerk. *Zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest: 2000 Kiadó – Sík Kiadó, 2002, 165-86.
- A hazai feminizmus fénykora, In Csapó Ida és Török Mónika szerk. *Feminista Almanach*. Budapest: MiNők Egyesülete és Nőtárs Alapítvány, 2005, 20-3., 38-9., 60-1., 86-8., 111-2., 136-8., 159-60., 175-6., 194-6., 224-6., 243-4.
- Aranyossi Magda, *Lázadó asszonyok. A magyar nőmunkásmozgalom története 1867-1919.*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Arpad, Susan S. and Sarolta Marinovich(-Resch): „Why Hasn’t There Been a Strong Women’s Movement in Hungary?“, *Journal of Popular Culture*, vol 29/2, pp. 77-97.
- Bárány Péter, 1790, „A’ magyar ANYÁKNAK az ország’-gyűlésére egybe gyűlt ország’ nagyai’, ‘s magyar atyák’ elejébe Terjesztett alázatos Kéréssek.“ In *Korall* 27., 8. évf., 2007 május, 196-204.
- Bozzi Vera – Czene Gábor, *Elsikkasztott feminizmus*. Budapest: Osiris, 2006.
- Bullain Nilda, „A Feminista Hálózat rövid története.” *Nőszemély*, III. szám, 1993. április 11.
- Csepeli György, Neményi Mária és Örkény Antal, *Jövőtlen értékeink (Az igazságosság – és igazságtalanságérzet alakzatai Magyarországon 1991-ben).*” In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 1992*. Budapest: TÁRKI, 1992, 334-357. p.
- Csizmadia Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék (1968-88): Dokumentumok*. Budapest: T-Twins, 1994.
- Elekes Irén Borbála, „Nők, civil szervezetek és a nyilvánosság – a HÍR-NŐK beszélgetések műsorának tapasztalatai a Civil Rádióban.” Kézirat. Elhangzott Pécsen a *Női jogok – civil társadalom* című konferencián 2002. október 25-én.
- „A DMNSZ magyar jelöltje az AIDFE „Women of Europe” díjára, 2004,” *Új Magyar Női Szemle. A szellemi pályán működő nők lapja*. 2005. külön-szám, 37-41.
- Fábián, Katalin, *Contemporary Women’s Movements in Hungary. Globalization, Democracy and Gender Equality*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 2009.
- Fabó Edit, „Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái.” In Fábri Anna és Várkonyi Gábor szerk. *A nők*

- világa. *Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum, 2007, 313-37.
- Fábri Anna, szerk., *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 1999.
- Gamble, Sarah ed., *The Routledge Guide to Feminism and Postfeminism*. London & New York: Routledge, 2006.
- Gillis, Stacy, „Neither Cyborg Nor Goddess: The (Im)Possibilities of Cyberfeminism.” In Uő et al szerk. *Third Wave Feminism: A Critical Exploration*. Palgrave-MacMillan, 2007, 185-196.
- Hall, Kira, Cyberfeminism. In Susan Herring szerk. *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Amsterdam: Benjamins, 1996, 147-71.
- „Hej, Vargáné.” *Hvg.hu*, 2012. szeptember 11.
- Online elérés: http://hvg.hu/velemenynyuzsog/20120911_hej_vargane, hozzáférés ideje 2014. január 10.
- Joó Mária, „Simone de Beauvoir és a posztoszocialista helyzet.” In Palasik Mária és Sipos Balázs, szerk., *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2005, 39-54.
- Kádár Judit, „Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon. *Beszélő*, 2003. (8. évf.) 11. sz. 100. old. „Kató 1904-1994” *Nőszemély*, 4. szám, 1994, 7.
- Képviselőházi Napló*, 1872. XX. kötet. (419. országos gyűlés, 1872. január 13.)
- Képviselőházi Napló*, 1872. XX. kötet. (448. országos gyűlés, 1872. február 23.)
- Képviselőházi Napló*, 1872/75. XI. kötet (267. országos ülés, 1874. július 8.)
- Kereszty Orsolya, *A „Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907-1913)*. Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011.
- Körösi, Suzanne, „Hungary: The Nonexistence of ‘Women’s Emancipation.’” In Robin Morgan ed. *Sisterhood is Global. The International Women’s Movement Anthology*. [1984] The Feminist Press at the City University of New York, 1996, 289-92.
- Lévai Katalin, „A magyarországi feminizmusról.” In Palasik Mária és Sipos Balázs szerk. *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2005, 171-85.
- M. Bagossy Éva, *Veres Pálné*. Budapest: 1996.

- Máday Andor, „A magyar parlament és a nők egyenjogúsítása a hetvenes években.”
A Nő és a Társadalom. 1912. augusztus 1. VI. évf. 8. szám, 138-9.
- A magyar nő jogai*, Budapest: Athenaeum, 1913.
- Neményi Mária, „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?” In Hadas Miklós szerk. *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör, 1994, 235-45.
- Nők világtalálkozója Kínában, *Nőszemély* 6-7. szám, 1995, 6-11. p.
- Offen, Karen, „Defining Feminism: A Historical Approach.” *Signs*, Vol. 14, No. 1 (Autumn, 1988), 119-157.
- Palasik Mária és Sipos Balázs szerk., *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2005.
- Plant, Sadie, „Beyond the Screens: Film, Cyberpunk and Cyberfeminism.” *Variant* 14 (1993):12-17.
- Pető Andrea, *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945-1951*. Budapest: Seneca, 1998.
- The History of the Hungarian Women's Movement in Gabriele Griffin és Rosi Braidotti szerk., *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*. London: Zed Books, 2002, 361-71.
- Pongrácz Tiborné és Murinkó Livia, *Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában*. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné szerk. *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI - Szociális és Munkügyi Minisztérium, 2009, 95-116. p.
- Sáfrán Györgyi, szerk., *Teleki Blanka és köre*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1963.
- Sasvári Edit, „Miért éppen Pór? A kádári „üzenési” mechanizmus természetéhez” in *Évkönyv VIII* (Budapest: 1956-os Intézet), online elérés: http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/kiadvanyok/szovegek_evk2000/sasvari. Letöltés: 2013. december 23.
- Schadt Mária, „A házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In Palasik Mária és Sipos Balázs szerk. *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2005, 156-68.
- Simándi Irén, *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848-1938*. Budapest: Gondolat, 2009.
- Szécsényi Mihály, „Nőkongresszus”, *Budapest, 2013, X. új évfolyam*. Online elérés: <http://www.budapestfolyoirat.hu/archivum/2013/07/405-nokongresszus>

- Tong, Rosemarie, *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction*. 1. kiadás.
Boulder & San Francisco: Westview Press, 1989.
- Tsaliki, Lisa, „Women and New Technologies.” In Sarah Gamble ed. *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. London & New York: Routledge, 1998, 65-74.

A nemi szerepek és a nemi szocializáció

BOLEMANT LILLA

A nemek közötti egyenlőség megvalósítása nélkül elképzelhetetlen egy igazságos, demokratikus társadalom kialakulása, ennek viszont az alapvető feltétele az, hogy az emberi jogokat azok legteljesebb mértékében elfogadjuk és respektáljuk.

A nők jogi (de jure) és gyakorlati (de facto) egyenrangúsága között még mindig nagy a különbség. A női jogok elismerése ugyanis nem jár automatikusan azok betartásával és respektálásával a társadalom intézményei, sem egyénei, tagjai által.

A nők egyenrangúságának az élet minden területén sok akadály van, melyek egyike a nemi sztereotípiák megléte. A nemi sztereotípiák a hatalom informális szerkezetének részei, és ez a hatalmi rendszer a társadalmat két részre osztja, a nyilvános és a személyes szférára. Ez a bipolaritás szembeállítást is jelent. A nyilvános szférát a férfihez kapcsolja, a személyeset a nőhöz, miközben az utóbbi az előbbinek alárendelt szerepben jelenik meg. A két oldalnak megfelelően oszlanak el azok az elvárások, döntési kompetenciák és a felelősség fajtái, amelyeket a nőknek és a férfiaknak tulajdonítanak.

Nemi sztereotípiák

Walter Lippman szociológus a sztereotípia fogalmát egy sematikus, leegyszerűsített képként határozta meg, amelynek segítségével a világban rendet teremtünk, eligazodunk. A későbbi kutatások ezt a meghatározást

módosították: a sztereotípia olyan, egy csoport egészére vonatkozó megállapítások sora, amelyek közmegegyezésen alapulnak, és tartósan fennmaradnak.¹ A sztereotípia tehát tulajdonképpen olyan mentális kép vagy séma, amelyet egy csoport tagjai egy személyről vagy embercsoportról kialakítanak, illetve közösen vallanak, és amely nagyfokú általánosításon (túláltalánosításon) és leegyszerűsítésen, sok esetben téves megítélésen alapul.² A sztereotípia mint kategóriához rendelt tulajdonság a társadalmi előítéletek egyik összetevője.

A Világirodalmi lexikon szerinti jelentése:³ gondolkodásbeli sablonok, közkeletű és felszínesen általánosító vélemény, közhely, klisé (például: a lángészt az örültől csak egy hajsza választja el, a professzorok szórakozottak...), és torzításokon, túlzásokon és leegyszerűsítéseken alapuló negatív elképzelések, előítéletek együttese valamely csoporttal szemben.

A sztereotipizált értékek „természettől adottnak”, „kezdetektől érvényesnek” tűnnek, s erős érvrendszerként működtethetők az új eszméket, célokat felvető társadalmi, politikai, művészeti törekvésekkel szemben.

A két nem tulajdonságai bináris ellentétekként mutatkoznak meg, a férfi az alkotó, az irányító, a külvilág cselekvője, aktív, erős, felelősségteljes, önérvényesítő, agresszív, határozott, célratoró, ezzel szemben a nő passzív, alkalmazkodó, gondoskodó, intuitív, irányításra szoruló, határozatlan, gyenge, a család összetartója. A férfi hatalom képes legyőzni és irányítani a természetet, a nő pedig behódol neki, mivel a szaporodásban betöltött biológiai szerepe miatt a természethez közelebb áll.

A nemisztereotípia-kutatások szerint a nőkre a kommunális (közöségi), expresszív, a férfiakra az önérvényesítő és instrumentális tulajdonságok jellemzők. A kutatásokban megjelenik a nemi szerepek deskriptív és preszkriptív jellege, vagyis a sztereotípiák nemcsak arra vonatkozó nézeteket, elvárásokat tartalmaznak, hogy milyen a tipikus nő vagy milyen

1 DRANIK Réka, *Sztereotípiák és előítéletek*, 11., Kolozsvári egyetemi Kiadó, 2008, 12.

2 DRANIK, *Sztereotípiák és előítéletek*, 161.

3 *Világirodalmi Lexikon*, Akadémia, Budapest, 2007, 11, 766.

a tipikus férfi, hanem arra is, hogy milyennek kellene lenniük.⁴ A nemi szerep-elvárás önbeteljesítő jóslatként is működik, vagyis várakozásunknak megfelelőként érzékeljük a férfias vagy nőies viselkedési mintákat. A patriarchális társadalom kulturális hagyományainak megfelelő sztereotip normák határozzák meg tehát a nőnek és a férfinak a társadalom által elfogadott szerepét, és az ennek megfelelő viselkedési módokat. A nemi sztereotípiákkal foglalkozó kutatások következetesen azt mutatják, hogy a nőkről és férfiakról alkotott képek mögött álló információkat a következő általánosításokkal lehetne összefoglalni: a nőkről azt tartják, hogy feletébb önzetlenek és mások jólétén fáradoznak, tehát közösségiek, míg a férfiakról azt tartják, hogy rámenősek, környezetüket uralni akarják, vagyis önérvényesítők. A nemi sztereotípiák szerint a férfiak a világ aktív formálói, a nők pedig a passzív elfogadók. A férfiséghez rendelt tulajdonságok pozitív, a nőiséghez rendelték negatívként jelennek meg. A sztereotípiakutatás társadalmi-strukturális elmélete szerint ezek a nézetek tükrözik a nemek társadalmi-gazdasági megkülönböztettségét.⁵ Meg kell jegyezni, hogy ezek a sztereotípiák, gondolati sémák nem újkeletűek, el-lenkezőleg, régebbi korokban is jelentős, a férfiak és nők közötti egyen-lőség szempontjából káros befolyással bírtak, amint arra a feminista gon-dolkodók már a 19. században is rámutattak.⁶

Bizonyára mindenki találkozott már olyan kijelentésekkel, amelyek a nőkre és férfiakra vonatkoztatva különböző elvárásokat feltételeznek.

4 Nguyen, Luu Lan Anh: *Férfiak és nők a munka világában: Nemi szerepek a munkahe-lyen* = Magyar Pszichológiai Szemle, 2005, LX, 1, 122.

5 Eagly, H. Alice, Kite, E. Mary: *Nők, férfiak és sztereotípiák, avagy alkalmazzuk-e a nemzetek sztereotípiáit nőkre és férfiakra is?* = Pszichológiai tanulmányok, A csoportok percepciója, szerk. Hunyadi Gy., David L. Hamilton, Nguyen Luu Lan Anh. Bu-dapest, Akadémiai, 1999, 167.

6 lásd Szapu, M.: *Felhívás a filozófiatörténet újragondolására avagy Harriet Taylor Mill különleges esete a filozófiával.* = Kellék. Review of Philosophy. 40. szám 2010 , s. 173 – 189., továbbá: Szapuvóvá, M.: *Filozofický pohľad na rovnosť žien a mužov : perspektíva J.S. Milla* = Filozofia. - Roč. 60, č. 2 (2005), s. 103-114

A NŐ	A FÉRFI
Nem tudja, mit akar.	Tudja, mit akar.
Szerény és elégedett.	Kiharcolja a helyét.
Gyengéd és érzékeny.	Nem mutatja ki az érzéseit.
Személyes dolgokról beszél.	Saját teljesítményéről beszél.
Átveszi a férfi hobbiját.	Nem adja fel a hobbiját.
Függ a férfitől.	Ő dönt, önálló.
A kezdeményezést a férfire hagyja, passzív.	Kezdeményező, aktív.
A családi hangulatért felel.	A család anyagi biztonságáért felel.
Kompromisszumokat köt, hátrál.	Nem köt kompromisszumot.
Feladja a karrierét a férfi kedvéért.	Karrierét a nő támogatásával éri el. ⁷

A nemi sztereotípiák dichotomikus, egymással szemben álló és egymást kizáró jelentéstartalmat hordoznak. Ezt a szigorú bipolaritással érik el, amely két csoportba osztja a fogalmakat. Az egyik oldalon áll az érzések, a természet, a passzivitás, a személyes, amelyet a nőknek tulajdonítanak, a másikon pedig az ész, a kultúra, az aktivitás, a nyilvános.

Ha az ember ezeknek az elvárásoknak nem megfelelően viselkedik vagy nyilatkozik, könnyen elítélheti a társadalom, hiszen kilóg a sorból, a „normából”.

A viselkedésre és gondolkodásra vonatkozó elvárások a patriarchális hatalom fenntartását szolgálják.

A nemzeti sztereotípiák

A nemi sztereotípiák mibenlétének megértéséhez a nemzeti sztereotípiák fogalmát is segítségül hívhatjuk. A társadalmi csoportokról kialakított szte-

⁷ Kiczková, Z.: *Moc rodových stereotypov*. = Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy a perspektívy (szerk. Kiczková, Z., Szapuová, M. Univerzita Komenského v Bratislave, 2011. 124.)

reotip gondolkodás vonatkoztatható mind a nemzeti, mind a nemi alapon történő besorolásra. Mindkét esetben olyan, a társadalmi-politikai és valószínű működési rendek, írott és íratlan szabályok alapján évszázadok során kialakult látásmódról van szó, amely ugyan egyrészt segíti a világban való eligazodást azzal, hogy általános jellemvonásokkal ruházza fel a csoport tagjait, ugyanakkor viszont pontos határok közé szorítja, amivel negatív befolyással lehet az életére.

A nemzeti sztereotípiákkal kapcsolatos kutatások azt mutatják, hogy az emberek általában egyetértenek abban, hogy mi jellemzi a különböző nemzeteket. Rákos Péter a cseh, magyar és szlovák „nemzeti jelleg” mi-
benlétéről értekezik hasonló című könyvében: „Nemzeti jelleg – ha van – éppen azért olyan agyonvitatott, szövevényes és zavaros jelenség, mert irracionálisak a gyökerei.”⁸ Az egyes tájegységekről hangoztatott sztereotípiákkal kapcsolatban megállapítja, hogy az ország tájegységekre való osztása önkényes és elmosódott, s magának az egységes nemzeti jellegnek a meghatározhatóságát is megkérdőjelezi, s utal itt Hamvas Béla *Az öt géniusz* című könyvében kifejtett régióelméletére, amelyben Magyarországot öt tájegységre és öt magyarságtípusra osztja (a Felvidék, az Alföld, a Dunántúl: nyugati és délnyugati, valamint Erdély). A nemzeti alkat Rákos szerint olyan tulajdonságok halmaza, amelyeket más nemzetek tulajdonítanak egy nemzetnek vagy az önmagának, és amelyet a nemzeti közösség konzervatív rétegei alakítják, haladóbb rétegei pedig többnyire tagadják, cáfolják, vagy gúny tárgyává teszik.⁹

A nemzeti sztereotípiák minden nemzetnél hasonlóan működnek. A nemzet önképe ugyanazokkal a pozitív vonásokkal rendelkezik, az „ellen-nemzet” képe pedig hasonló negatív vonásokkal jelentkezik minden esetben. Az önmegítélés és a másik nemzet megítélése is ellentmondásokba keveredik azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk őket.¹⁰

8 Rákos: *Nemzeti jelleg, a miénk és másoké* : Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők, Pozsony: Kalligram, 2000, 40–41. 12.

9 Rákos: *Nemzeti jelleg, a miénk és másoké*, 80.

10 Rákos: *Nemzeti jelleg, a miénk és másoké*, 26.

A nemzeti és nemi identitás összefonódása fontossá válik a nemzeti kultúra, a nemzeti nyelv, a nemzeti irodalom kialakulásának időszakában. Erről azonban a *Feminista irodalomtudomány* című fejezetünk értekezik bővebben.

A női és férfi sztereotípiák és a nemzeti sztereotípiák egy másfajta érdekes kapcsolatára világít rá tanulmányában Alice H. Eagly és Mary E. Kite.¹¹ Más nemzetek női és férfi sztereotípiáit a külföldiek a férfiak megfigyelése alapján alakítják ki, mivel nekik magasabb a társadalmi státuszuk. Így tehát olyan, mintha a férfiak hordoznák nemzetük sajátosságait. A tanulmány feleleveníti egy korábbi kutatás eredményét,¹² amely szerint „egy egészséges, érett, társadalmilag kompetens felnőtt személy” sztereotípiája inkább hasonlít egy „egészséges, érett, társadalmilag kompetens férfi”, mint „egy egészséges, érett, társadalmilag kompetens nő” sztereotípiájához. A nemek közötti státuskülönbség van annak a tendenciának a hátterében is, hogy a férfiakat az emberekkel tegyük egyenlővé. Eagly és Kite leszögezi azt is, hogy a nemzeti sztereotípiák inkább hasonlítanak a domináns csoportok sztereotípiáihoz, és kevésbé hasonlítanak az alárendelt csoportok sztereotípiáihoz. Az alárendelt csoportokat általában olyan jellemzők tekintetében látják, amelyek az országban elfoglalt társadalmi szerepükkel vannak kapcsolatban – így a nőket olyannak látják, mint akik a háztartási szerepekkel kapcsolatba hozott közösségi jellemzőkkel rendelkeznek.¹³

A nemi szerepek (gender)

A társadalmi nemi szerepek (nemi szerepek) fogalma az angol gender fogalomnak felel meg, a biológiai nemet pedig a sex szó jelöli. A fogalmak szétválasztása azért fontos, mert a sex (szlovákul pohlavie) a biológiai

11 Eagly, H. Alice, Kite, E. Mary: *Nők, férfiak és sztereotípiák*, 552.

12 Broverman, I. K., Vogel, S. R., Broverman, D. M., Clarkson, F. E., Rosenkratz, P. S.: *Sex-role stereotypes. = A current appraisal*. Journal of Social Issues, 1972, 28, 59–78.

13 Eagly, H. Alice, Kite, E. Mary: *Nők, férfiak, sztereotípiák...* 569.

nemet – a test fizikai felépítését, a nemi jelleget jelöli, a gender (szlovákul rod) pedig azokat a társadalmi berendezkedés szabályai alapján kialakult nemi szerepeket jelenti, amelyeket a családban, az iskolában és más közösségekben tanulunk meg a szocializáció folyamán.

A patriarchális társadalmi rend a nemek közötti társadalmi és szociális egyenlőtlenségen alapszik, ennek különböző formáit termeli újra. A házasság és a család hagyományos modelljének fenntartásához szükség van arra a szerepmegosztásra, amely a nőt, mint az otthon védelmezőjét és kialakítóját, a férfit pedig mint a család eltartóját jeleníti meg. A partneri viszony a hagyományos patriarchális modellel szemben az egyenlőség elvein alapul, miközben a háztartás, az otthon az a közeg, amelynek kialakításán és fenntartásán mindkét fél egyaránt dolgozik. A gyermekekről való gondoskodás is ide tartozik, hiszen a férfi ugyanúgy képes erre, mint a nő.¹⁴

A modern társadalomra a nyilvános és a magánszféra különválása jellemző, miközben a magánszférához a reprodukció, a család és a gyermeknevelés, a nyilvános szférához, a közszférához pedig a produkció, a munka világa, a tárgyi és anyagi javak termelése kapcsolódik. A patriarchális társadalmi rendszer ezen két szférára bontja a nemi szerepeket is – míg a férfiaknak a közszférában, a munka, politika és hatalom világában a helyük, addig a nők szerepe a magánszférára korlátozódik.

Így a nőknek tulajdonított érzékenység, gondoskodás, a kapcsolatok ápolásának készsége megfelelt a személyes közegben végzett munka kívánalmainak. Kialakult az a feltételezés, hogy az a nemi norma, amely a gyengédséggel, a finomsággal, a gondoskodással, a támogatással, a felelősségvállalással, a megbocsátási képességgel, a hűséggel stb. függ össze, szükséges a háztartás, a család összetartásához és működéséhez, ezen belül pedig a gyermekneveléshez. Ezért, hogy a nők a magánszférában maradjanak, ezeket a tulajdonságokat hangoztatták velük kapcsolatban. Ezzel szemben azokat a tulajdonságokat, amelyek segítségével a

14 Kiczková: *Moc rodových stereotypov*, 126

nyilvános szférában lehet sikereket elérni, mint például a racionalitás, munkabírási, önbizalom, önállóság, logika, céltudatosság, felelősségteljes magatartás, professzionalizmus a férfiasság jellemzői, vagyis férfi tulajdonságok.¹⁵

Ezek a tulajdonságok lettek a „természetes” női és férfi princípiumok, tehát a társadalmilag megalkotott nőiség és férfiség tartalmát természetesen tekintjük. Az érzelem és az értelem kizárja egymást, a nő a családi élet és az érzelmi oldal képviselője, a férfi a külvilág és a racionalitás, az ész letéteményese. A dominancia, az ész magasabbrendűsége kizárja a másikat (amely az ellentéte) a hatalom gyakorlásából, sőt alávetté teszi. Hogy ezt az alávettettséget bizonyítsa és hangsúlyozza, az anyaságról mint küldetésről beszél, amely kizárja a nő intellektuális tevékenységét, munkavállalását, hatalmi vagy döntéshozatali pozícióban való részvételét.

A második világháború utáni évtizedektől kezdve egyre több nő jelent meg a közsférában, a munkapiacra, így valamelyest fellazult a két közeg közötti éles határvonal. Ugyanakkor azonban nem történt meg hasonló átszerveződés a magánszférában, a családon belüli nemek szerinti munkamegosztás alig változott. Tehát az addig kizárólag a nőkre háruló feladat és felelősség – a családról és a gyermekekről való gondoskodás – továbbra is legnagyobb részt a nők vállán nyugszik. Az új apaság fogalma, amely a gyermekekről és a családról nem (csak) anyagi értelemben gondoskodó apa képét vetíti elénk, csak kevésbé vált a diskurzus tárgyává. A nők túlnyomó többsége tehát egyszerre két fronton áll helyt, hiszen a férfiakhoz hasonlóan kereső tevékenységet folytatnak, miközben a házimunka és gyermeknevelés is rájuk hárul, s nemegyszer lelkiismeret-furdalással küszködnek azon társadalmi elvárás miatt, amely szerint még mindig kizárólag ők a felelősek a családjért.

A karrier és a családi élet összehangolása mára komoly társadalmi és politikai problémává vált, ami – a fentebb említett nemi alapú hagyomá-

15 Kiczková: *Moc rodových stereotypov*, 133.

nyos munkamegosztás következtében – elsősorban a nőket érinti. A nőket egész életükben végigkíséri a munkapiaci diszkrimináció: a fiatal nők munkavállalását gyakran megnehezíti a munkaadó azon feltételezése, hogy úgymint anya lesz, ezért inkább fiatal férfi munkaerőt választ. A gyermekgondozás alatt vagy után a munkapiacra visszatérni szándékozó anyák is különféle hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve – a szakmai lemaradás, az alacsonyabb bér, a többszörös újrakezdés nehézségei sújtják őket. Nincsenek sokkal jobb helyzetben azok a nők sem, akiknek már felnőttek a gyermekei – a 45 évnél idősebb nőket már nem tartják megfelelő munkaerőnek, koruk miatt.

A nemi sztereotípiák és nemi szerepek egyik jellemzője, hogy bizonyos tulajdonságokat, személyiségvonásokat, viselkedésnormákat idealizálnak. Leggyakrabban az anyaság, az anyai szeretet idealizálása jelenik meg, amikor is az anyaságot mint a nő alapvető, vagy egyedüli „erényét” értelmezik, miközben az anyai szeretet nem univerzális érzés vagy idea, nem automatikusan alakul ki, és nem minden nő sajátja (Az anyaságról a *Tapasztalat és sztereotípiák. Az anyaság szociális kontextusai* című fejezetünkben szólnunk bővebben). Az anyai ösztönt mégis természetes érzésként kezeli a társadalom, amelytől a nő igazi nő lesz, és amit bármikor felhasználhat a nő ellen, ha az magasabb pozíciót, karriert, hatalmat szeretne.

Ahhoz, hogy a nemek közötti egyenlőtlenség rendszere fenntartható legyen, a megfelelő szabályoknak rendszeresen ismétlődniük kell, és naponta megerősítést kell nyerniük. Ha valamit rendszeresen ismételünk, az egy idő után a természetesség látszatát kelti. Ha például rendszeresen ismételjük, hogy az ésszerűség képzete „teljesen természetes” módon a férfihez kapcsolódik, mint a maszkulinitás „természetes jegye”, az érzékenység pedig a nőhöz, vagyis „természetes módon” jellemzi a femininitást, akkor ez az ösidők óta „természettől fogva” létező jellemvonásnak tűnik.

A patriarchális rendszer hatalmi érdeke, hogy a „női” és „férfi” jellemzőket egyszer s mindenkorra rögzítse, hogy segítségükkel fenntartsa az uralmát. Ennek egyik leghatékonyabb módja a társadalmi diskurzus befolyásolása.

A szexizmus

A szexizmus fogalma alatt azt a nemi alapú diszkriminációt értjük, amely elsősorban a nők hátrányos megkülönböztetését jelenti csupán annak a ténynek az alapján, hogy a női nemhez tartoznak. Analóg fogalom például a rasszizmus, amely a faji különbség alapján diszkriminálja az embereket.¹⁶

Megkülönböztetünk nyílt, egyenes és látens, rejtett szexizmust (neoszexizmust). A nyílt szexizmusnak, amely alacsonyabb rendűnek tartja és lenézi a nőt, három aspektusa van:

1. a nemi különbségek (dualitásuk, polaritásuk és hierarchikus mivoltuk) sztereotip nyomatékossítása,
2. a nők alacsonyabb rendűségébe vetett hit,
3. a hagyományos nemi szerepek nyomatékossítása

Körülbelül az 1990-es évek felétől kezdett kialakulni a modern szexizmus (neoszexizmus) mint egy olyan alternatív duális értékelési modell, amely egyrészt elutasító, ellenséges, másrészt szubjektívan pozitív, „jóindulatú”, benevolens hozzáállásból áll össze. A szexizmus olyan ambivalens formájáról van szó, amely ugyan elismeri, hogy a nők még mindig hátrányos helyzetben vannak, de egyúttal kijelenti, hogy mivel mégiscsak ők a gyengébb nem, segítségre szorulnak. Ezzel újra csak alárendelt, nem egyenrangú emberként jelöli meg őket. A látszólagos csodálat és megértés mögött az önállótlanság, alárendeltség, függőség kifejezése rejlik. Csodálni kell tehát (és megjutalmazni) azokat a nőket, akik megfelelnek a hagyományos szerepeknek, annak ellenére, hogy esetleg a nyilvános szférában is szerepet vállalnak, és el kell ítélni (és megbüntetni) azokat, akik „karrieristák”, és túl önállóak, intenzíven dolgoznak, és nem törődnek eleget a családjukkal.¹⁷

16 A szexizmust mint fogalmat elsőként amerikai feminista aktivisták használták a Freedom for Movement Girls – NOW című 1968-ban megjelent cikkükben annak leírására, hogy milyen formában gyakorolják a férfiak a hatalmukat a nők felett.

17 Kiczková, Z.: *Moc rodových stereotypov*, 137.

A nemi identitás kialakulása és a szocializáció

Nem születünk nőnek: azzá válunk! – írja Simone de Beauvoir, a 20. század első felének feminista filozófusa *A második nem* című könyvében. A korszakalkotó mű nyomán alakult ki a feminista filozófia, elindította a feminista kutatásokat, a biológiai és társadalmi nem fogalmainak különválasztását. A mű alapvető gondolata az, hogy a nemi identitás és a nemi szerep nem biológiailag meghatározott, determinált, hanem a társadalmi viszonyok között formálódik és a szocializáció folyamán alakul ki.

Ugyan már több évszázaddal Beauvoir előtt is felemelték a hangjukat az írástudó nők azért, hogy lehetőséget kapjanak a tanulásra, és hogy a fiatal nők ambícióit ne redukálják csupán a családi élet és a gyermeknevelés terére, a francia filozófusnő volt az, aki Freud biológiai elméletét megcáfolva új alapokra helyezte a nemekről való gondolkodást.

Mi is a szocializáció? Minden társadalom rendelkezik bizonyos értékrenddel, normákkal, elvárásokkal arról, hogy milyenek legyenek a társadalom tagjai. A szocializáció tulajdonképpen a társadalomba való beilleszkedés folyamata, amelynek során az egyén megtanulja megismerni önmagát és környezetét, elsajátítja az elvárt viselkedési módokat és az együttélés szabályait. Szocializációs folyamat alatt értjük tehát mindazt, amit születésünk napjától kezdve tanulunk, ami nem genetikailag adott, és ami a körülöttünk lévő emberekkel és a környezetünkkel történő interakcióban fejlődik. Ide tartozik természetesen az is, hogy milyen viselkedési módokat és reakciókat sajátítunk el mint nők és férfiak.

A nemi alapú szocializáció a nemek közötti egyenlőtlenség fenntartásának nagyon hatékony társadalmi és politikai eszköze. Kisgyermekkortól kezdve tanuljuk azt, hogy a minket körülvevő viselkedésminták, gondolkodásminták, valóságglátás, cselekvési módok, szokások, szerepképek közül melyek a helyesek s melyek az elvetnivalók. „Örököljük” a bevett látásmódot, tapasztalataink értékelését, és a nőkről és férfiakra kialakított képek mintáit. Mindezek helyessége melletti érvként leggyakrabban a hagyományt, a hosszú idejű tapasztalatot hozzák fel (például: az anyád, a nagyanyád is így élt).

A szocializáció kétféleképpen megy végbe. Az egyik a céltudatos, „nyitott”, programszerű hatás elérésére törekvés, tehát a szülők, az iskola, az egyház pontosan meghatározott viselkedési módot vár el a gyerektől, amelynek be nem tartása büntetést von maga után. A másik a minták és jelzések rejtett módon történő átadása, amikor helyesléssel, például, bizonyos módok jelzésével történik mindez, például a „tipikusan női és tipikusan férfi munkák megosztása a családban, az iskolai dicséret a lányok esetében a szorgalomra, a fiúk esetében a jó eredményekre vonatkozik.

A szocializáció közegai a család, az iskola, a vallás, a munkahely. A családban tanuljuk meg, melyik nemhez tartozunk.

A nemi identitás kialakulása

Saját magunkról alkotott képünkbe, amely a szocializáció folyamán kialakul, beletartozik az is, milyen nemi identitással rendelkezünk. A nemi identitás az a nem, amellyel az egyén azonosítja magát (pontatlan kifejezéssel: amilyen neműnek „érzi magát”) – ez a legmeghatározóbb, az egyénekre, ha emberi jogait tiszteletben tartjuk, eszerint hivatkozunk. (Lásd a *LGBTI és Queer Studies – az identitás problémái* című fejezetben) Nemi identitásunk kialakulására azonban nagy befolyással bír a társadalmi környezet, amelyben szocializálódunk.

Főként a pszichoanalitikus jellegű elméletek segítették a lelki (individuális) és szociális (társadalmi) normák közötti különbségek megfogalmazását.

A nemi identitás kialakulásával kapcsolatban három elméleti kiindulási alapot kell figyelembe vennünk, a pszichoanalitikus, a szociális tanulás és a kognitív fejlődés elméletét.

A *pszichoanalitikus elméletek* közül a legismertebb Freud elmélete, aki szerint a nemi identitás kialakulása másként alakul a fiúknál és a lányoknál. Szerinte a fiúknál kulcsszerepet tölt be a „kasztrációs félelem”, aminek következtében a kislány a lehető legnagyobb mértékben hasonlítani szeretne az apjához. A lányoknál pedig a „péniszirigység” miatt alakul ki a nők tökéletlenségi érzése, és a nők lenézése, kasztrált személyként csökkent értéke. Freud számára a kislány teste lesz a mérce, a kislány testének a mércéje

is, tehát a kislány teste hiányossá, így alacsonyabb rendűvé válik. Freud elméletének feminista kritikusai Karen Horney pszichoanalitikus éppen a freudi irigységre utalva a fiúk-férfiak terhesség-, szülés- és anyaságirigységére mutat rá (lásd bővebben a *Feminista irodalomszemlélet* című fejezetben).¹⁸

A *szociális tanulás* elmélete szerint a gyerekek nemi identitása a közvetett vagy közvetlen megerősítésen és a modellhelyzeteken keresztül alakul ki. A megerősítés mechanizmusa közvetetten a közeli vagy a tágabb környezet utasításain, egyetértése vagy nem egyetértése kifejezésén alapul, a közvetlen megerősítés pedig akár egy tekintet, gesztus is lehet. A modellhelyzetek közül a leghatékonyabb a hatalmat, szimpátiát, népszerűséget, társadalmi elismertséget sugalló modell. Az elmélet kritikusai főként az effajta szocializáció egyirányúságát kifogásolják, amelyben a felnőttek, a „modellek” képviselői a gyerekek aktív formálóiként lépnek fel, miközben azok csak a minták passzív elfogadóivá válnak.

A *kognitív fejlődés* elmélete arra törekszik, hogy az előző elméletek egyoldalúságán túllépve az interakciót helyezze az identitás-tanulás középpontjába. Eszerint a gyerekek aktív befogadói mindazon jelzéseknek és információknak, amelyeket a felnőttektől kapnak, képet alkotnak saját magukról, és saját nemi identitásukat úgy alakítják ki, hogy közben bizonyos rendezettséget keresnek a körülöttük lévő szociális világban, és ehhez a rendezettséghez bizonyos kategóriák, ún. sémák alapján jutnak el. E sémák egyike a társadalmi nemhez köthető információk és jelzések összessége.

Ez azt jelenti, hogy a szocializáció nem egyirányú folyamat, hanem kölcsönös interakciók komplex folyamata, mind a gyerekek és a felnőttek, mind pedig maguk a gyerekek között.¹⁹

18 Horney, Karen: *Menekülés a nőiség elől*, ford. Battyán Katalin, Budapest, Thalassa, 1996, 29

19 Renzetti, C.–Curran, D.: *Ženy, muži a společnost*, Praha, Karolinum, 2005: 93-105

Szocializációs folyamat a családban

A szocializáció első állomása a család, ahol az újszülött már az első perctől kezdve nemileg differenciált bánásmódban részesül, mint ahogy erre sok amerikai és európai kutatás is rámutatott.²⁰ Az érintéssel és mozgással történő stimuláció különbséget mutat. Az anyák már a szoptatásnál is különbséget tesznek a lány és fiú csecsemők között: a fiúkkal többet foglalkoznak, türelmesebbek velük, figyelembe veszik a gyermeki szervezet tempóját, a szoptatás hosszabb ideig tart, mint a lányoknál. Körülbelül az ötödik hónapban egy következő különbséget figyelhetünk meg: a lányoktól nagyobb fegyelmet és tisztaságot követelnek meg, mint a fiúktól, ami a további életkorokban is megmarad, sőt növekszik. A fiúknak sokkal inkább elnézik, ha játék közben vagy evés közben bepiszkítják magukat, mint a lányoknak.

A „lányos” és „fiús” játékok kiválasztása is nagyon fontos momentum a szocializációs folyamatban. A szülők és a társadalom elvárja, hogy a lányok babával, konyhai eszközökkel, a fiúk autóval, hajóval, rakétával, építőkockával fognak játszani. Ha a gyerek nem nyúl automatikusan a megfelelő játékért, a felnőtt azonnal rendre utasítja. A játék folyamán alakul ki a kisgyermek nemi identitásának fontos része, a nemi szerepre való felkészítés. Egy kutatás azt is megállapította, hogy a játék folyamán a kislányok kevésbé távolodnak el az anyjuktól, mint a kisfiúk.²¹ Fontos azonban itt is megjegyezni, hogy mindkét nem picit korától kezdve tiltások és utasítások sorát kapja a szüleitől viselkedésére vonatkozóan. Így ezek a viselkedésbeli különbségek nagymértékben a kultúra, a társadalmi nemi szerepek sztereotípiái szerint konstruálódnak. A következő felszólítások mind ezt bizonyítják: „A fiúk nem sírnak!”, „Katonadolog”, „Ne légy olyan kényes, mint egy lány!”, „Lányok nem másznak fára!”, „Olyan vad vagy, mint egy fiú!” A sportjátékok, a mozgás különféle fajtái, amelyekkel a fiúkat és a lányokat

20 Scheu, U.: *Nenarodíme sa ako dievčatá, urobia nás nímí.* = Aspekt č. 1, Bratislava, 2000, 32-33

21 Scheu, U.: *Nenarodíme sa ako dievčatá, urobia nás nímí* 43.

a családi és iskolai nevelés folyamán elkülönítik, szintén nagy hatással vannak szellemi és lelki fejlődésükre, és természetesen nemi identitásuk elvárt formáinak kialakítására és megerősítésére. A játék pedig kisgyermekkorban általában a felnőtt kori szerepekre készít fel.

Az iskolai szocializálódás és a rejtett tanterv

A sztereotípiá-tanulás az iskolában folytatódik tovább. Különbőféle nemzetközi és belföldi esélyegyenlőségi dokumentumok írják elő az egyenlő bánásmód és az egyenlő esélyek biztosítását az iskolai oktatásban és nevelésben is, de a gyakorlat a társadalomban rögzült normákat minden igyekezet ellenére észrevétlenül is továbbadja. Az iskolai szocializáció folyamán ezek a sztereotípiák a „rejtett tanterven” keresztül érvényesülnek²², amely olyan élmények és tapasztalatok sajátos együttese, amelyet a gyermek az iskolában eltöltött évek során spontán tanulás révén sajátít el. Az iskolarendszer, az iskola által közvetített értékek és a társadalmi környezet ellentmondásai jelentősen hozzájárulnak ennek a jelenségnek a működéséhez.

Nem kevésbé járulnak hozzá a nemi szocializáció és a sztereotíp szerepek elsajátításához a tankönyvek, amelyek ugyan deklarálják az esélyegyenlőség fogalmát, azonban ennek ellentmondóan a nőket és a férfiakat sztereotipizált szerepeikben mutatják be. A férfi az alkotó, az irányító, a külvilág cselekvője, önérvényesítő, agresszív, határozott, a nő passzív, engedelmes, gondoskodó, intuitív, a család összetartója. A férfi hatalom képes legyőzni és irányítani a természetet, a nő pedig behódol neki, mivel a szaporodásban betöltött biológiai szerepe miatt a természethez közelebb áll.

A témában végzett felmérésekből, kutatásokból az derül ki, hogy a gyermekek az iskolában körülbelül tízéves korukig nemüktől függetlenül egyformán szabadnak érzik magukat, egyformán viselkednek iskolai sikereikkel kapcsolatban is. Legfőbb feladatuknak a tananyag elsajátítását tekintik, és általában pontosan meg tudják határozni, hogy mi az, ami igazán érdekli őket, milyen foglalkozást szeretnének választani.

22 Szabó László Tamás: *A rejtett tanterv* = Meleg Csilla: *Iskola és társadalom*. II. Pécs, 1999.

Ezután azonban furcsa helyzet áll elő: a fiúk önértékelése továbbra is a tanulásban, esetleg a sportban elért eredményekre összpontosít, a lányoké viszont összezavarodik. 10-12 éves korukban következik be ugyanis az a biológiai változás, amely ezt a rendet összezavarja, ugyanis társaik és tanáraik is másként kezdenek viselkedni velük. Tanulmányi eredményeik értékelése mellett nagy hangsúlyt kap nőiségük, nőiességük pozitív vagy negatív értékelése, ami által minden esetben vesztenek önbizalmukból.

„Minél sikeresebb az iskolában egy fiú, annál pozitívabb képet vetít a jövőbe, míg a lányokat a sikereik inkább elbizonytalanítják. Még mindig él az a felfogás, hogy a lány inkább legyen szép, mint okos”.²³

A tanórán az autonómia, az individualitás és a versenyszellem a meghatározó. A nőktől elvárt társadalmi szerepek és szocializációjuk azonban ellentétben áll a pedagógiai kánon által elfogadott és megkívánt személyiségjegyekkel, az ún. hagyományos iskolai értékekkel, mint az asszertivitás, a versenyszellem és a tekintélyelvűség.

A fiúk és a lányok tanulmányi eredményeiben viszonylag stabil nemi eltéréseket találni annak ellenére, hogy a kognitív képesség terén nem vagy alig jelenik meg ilyen különbség.²⁴

A koedukált iskolarendszer nem járult hozzá ahhoz, hogy a lányokat önbizalomra, nagyobb önértékelésre nevelje, hiszen a fiúiskolák hagyományát folytatta, ahol a tudás megszerzése a hagyományosan a férfiaknak tulajdonított személyiségjegyekkel lehetséges. A lányok, ha ezeket a személyiségjegyeket nyíltan vállalják, elutasításban lesz részük, mint nőknek, ha viszont nem vállalják, nem tudnak érvényesülni.

A fiúknak is a nemi sztereotípiák alapján kialakult férfiideálnak kell megfelelniük. A sikertelenségtől való félelemérzet szorongást vált ki belőlük, mivel a férfiaság fogalmát a teljesítmény, a siker fogalmával azonosítják. A sztereotip elvárások tehát a fiúknak sem felelnek meg.

23 Lassú Zsuzsa: *Hagyományos és női szerepek az iskolában*. [Szabadpart, 9. <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam9/lassu.html> – 2010. február]

24 Thun Éva: *Hagyományos pedagógia – feminista pedagógia*. = *Educatio* 1996/3. 404-416.o.

A nemi eltérések okai az iskolai eredményekben és a munkapiacon

Az 1950-es évektől kezdve azt mutatják a kutatások, értékelések, hogy a lányok iskolai eredményei jobbak a fiúkénál. Egyedül a matematika terén voltak kicsivel jobbak a fiúk, de ez mára megváltozott. A tudásszintmérő tesztekben és az iskolai eredményekben egyaránt a lányok teljesítenek jobban. A közép- és felsőszintű oktatásban nagyobb a lányok aránya, mint a fiúké, és a lányok sokkal nagyobb arányban fejezik be sikeresen tanulmányaikat. Az eltérések a doktori képzés tájékán kezdődnek, és a munkapiacon folytatódnak. A jobb eredmények ellenére a lányok nehezebben találnak végzettségüknek megfelelő és jól fizetett munkát. A fiúk alacsonyabb végzettséggel is jobb munkát találnak.²⁵ Miért kisebb mégis a lányok önbizalma, és miért nem tudnak érvényesülni a munkapiacon a fiúkénak megfelelő pozíciókban?

A probléma okait a kutatók több tényezőben látják. Először is az *attríciós torzításokban* – a lányok sikereit, jobb eredményeit a tanárok, szülők, s ebből kifolyólag maguk a lányok is hajlamosak a nagyobb szorgalomnak betudni, nem a tehetségnek vagy a jó képességeknek. (A tanórán végzett felmérések szerint a fiúknak sokkal több figyelmet szentel a tanár, mint a lányoknak, miközben a fiúkat eredményeikért dicséri többet, a lányokat pedig a szorgalmukért és a jó magaviseletért.)

A *tudományszorongás* jelensége is fontos szerepet tölt be – azt jelenti, hogy önbizalomhiány és szorongás lép fel az adott tantárggyal szemben, amely független a valós tudástól és képességektől. Ez abból az elvárásból alakul ki, amely a valódi tudományosságot az ún. tipikus férfitulajdonságokhoz köti (érzelemmentesség, racionalitás, logikus gondolkodás objektivitás)

A *szexuális érés és ehhez kapcsolódva az intim kapcsolatok felértékelődése* azt eredményezi, hogy a kisiskoláskorú lányok változatosabb és

25 Fényes Hajnalka: *Nemek szerinti iskolai eredményesség és a férfihátrány hipotézis.* = Magyar pedagógia, 109. évf. 1. szám 77–101. (2009, http://www.magyarpedagogia.hu/document/Fenyes_MP1091.pdf)

magasabb szintű karrier-elképzelései a felső tagozatra és a középiskolára leszűkülnek. A karrier és családi élet nehezen egyeztethető össze, s a lányok hajlamosak az előbbit feláldozni.

A sikertől való félelem pedig annak a hiedelemnek a megélése, hogy a túlzott hozzáértés és sikeresség elutasítást vált ki a kortársakban és a lehetséges partnerekben. Ezért a lányok tehetségüket elrejtik, és ambícióikat alábbadják.

A koedukált iskolarendszer tehát nem járult hozzá ahhoz, hogy a lányokat önbizalomra, nagyobb önértékelésre nevelje, hiszen a fiúiskolák hagyományát folytatta, ahol a tudás megszerzése a hagyományosan férfiaknak tulajdonított személyiségjegyekkel lehetséges. A lányok, ha ezeket a személyiségjegyeket nyíltan vállalják, elutasításban lesz részük, mint nőknek, ha viszont nem vállalják, nem tudnak érvényesülni, sem az iskolában, sem további karrierterveikkel.

Nézzük meg azonban azt is, hogy a fiúk hogyan viselik a sztereotípiák kényszerítő hatását. A nemi sztereotípiák alapján kialakult férfiideálnak kell megfelelniük, ami olyan felszólításokat tartalmaz, mint: Légy férfi! Légy kemény, határozott, erős, kérlelhetetlen!

A sikertelenségtől való félelemérzet szorongást vált ki belőlük, mivel a férfiasság fogalmát a teljesítmény, a siker fogalmával azonosítják. Azzal az érzéssel nőnek fel, hogy személyes szükségleteik bevallása egyúttal gyengeségük bevallása is. A férfiak lelki szükségletei a pszichológusok szerint azonosak a nőkéivel: szeretni és szeretve lenni, érzéseket közvetíteni, aktív és passzív szerepet is vállalni. A sztereotip elvárások tehát a fiúknak sem felelnek meg.

A genderpedagógia mint megoldási lehetőség

Hogyan lehet ezen az egyik fél számára sem problémamentes helyzeten változtatni?

A genderérzékeny pedagógia szerint a tudás nem gendersemleges, hanem a személyes tapasztalatok és érzések hozzák létre. A tanárok és a diákok is rendelkeznek ugyanis olyan tapasztalatokkal, melyek alapvetően befolyásolják az osztályteremben lejátszódó diskurzusokat és a tanulási

folyamatot.²⁶ A tudás a sokszínűségen, a sokféleség hangjain alapul: a tanulási-tanítási folyamat interaktív, „kooperatív, demokratikus, integrálja a kognitív és affektív tanulás lehetőségeit és egyéni alkotó erővel ruházza fel a tanulót saját helyzete értékeléséhez, megértéséhez és aktív részvételre serkenti az egyéni és társadalmi fejlődés előmozdítására.”²⁷

A téma kutatói a genderpedagógia megvalósítási formáit a következőképpen foglalják össze: szükség van a tananyag tartalmi változására, hogy a lányok és a fiúk azonosulni tudjanak a tananyagban előforduló férfi- és nőképekkel, amelyek saját igényeiknek és elképzeléseiknek megfelelnek.

Nagyon fontos az interakció és a pedagógus viselkedése, vagyis mivel a lányok a tanítási órák folyamán gyakran háttérbe szorulnak, a pedagógus fordítson figyelmet ennek elkerülésére, és arra, hogy a fiúk és a lányok az iskolai munka során kölcsönösen támogassák egymást.

Nagyon fontos, hogy a pedagógusok tisztában legyenek a sztereotípiák működésével, csak így tudják megvalósítani azt, hogy egyenrangúként kezeljék a diákokat. Ez viszont egy következő fontos területre hívja fel a figyelmet, mégpedig a pedagógusképzésre, ahol a téma feldolgozásának, megértésének és a gyakorlatban való alkalmazásának hiányosságai szintén gyors megoldásra szorulnának.

A tanítás megszervezésén belüli változások – bizonyos témák és egyes tantárgyak tanítása időközönként történjen azonos nemű csoportban. Ilyen módon a fiúk és a lányok elkülönítve, a nemi szerepek sztereotip hatása alól felszabadultan, nyíltabban, és közlékenyebben fordulhatnak olyan tantárgyak felé, amelyekben a másik nemmel szembe hátrányban érezhetik magukat. A lányok például a vita, a konkurenciaharc, a hatalomérvényesítés terén, a fiúk pedig eltitkolt érzelmeiket élhetik meg.

A nemi szerepek és sztereotípiák ismeretével rendelkező tanítási kompetencia segítségével elérhető, hogy a lányok és fiúk megtarthassák és erősíthessék individuális képességeiket. Egyszerűbben szólva: a tanár meg-

26 Kereszty Orsolya: *A társadalmi nem (gender), mint a kutatás tárgya a pedagógiában.* = *Educatio* 2007/4. 637-649.o.

27 Thun: *Hagyományos pedagógia – feminista pedagógia*, 410.

tanulja felismerni a nemi sztereotípiákat, s erre megtanítja a tanulót is, s így felszámolhatják az iskolában ezek káros következményeit.

Ugyanezek az elvárások jelennek meg a férfiak és nők életében a munkahelyen. Az asszertív, önérvényesítő, úgynevezett férfias tulajdonságokat a nők esetében helytelennek minősülnek, ezért a munkahelyi előrelépésben a nőket ez gátolja, ugyanis, ha ezekkel a tulajdonságokkal lépnek fel, nőietlennek bélyegezik őket, ha viszont az úgynevezett nőies, közösségi, gondoskodó normáknak felelnek meg, mindig csak a második, a kiszolgáló szerepét játszhatják. A kutatások azonban a női vezetők esetében érdekes eredményre jutottak ezzel kapcsolatban: „A nők – új jövevények lévén a magas szintű menedzserek arénájában – a legkorszerűbb, a transzformációs vezetési stílus megtestesítői. A kettős standard (legyen hatékony, de ne túl maszkulin, legyen nőies, de ne túl nőies) megnehezített körülményei több hatékony női vezetőt produkálnak, mint férfit.”²⁸ Ugyanakkor azonban ezen vezetési stílus közösségi elemei miatt a nők mégsem „törik át az üvegplafont”, mivel kevésbé hatékornynak ítélik meg őket. Itt is az előítélet, a sztereotip gondolkodás fölényéről van szó a tényekkel szemben.

Összefoglalás

A szocializáció fontos része az, hogy milyen nemi szerepeket, mintákat és értékeket sajátítunk el a családban, az iskolában és egyéb közösségekben. Amint azt a fentiekben láttuk, a természetesnek bemutatott nemi szerepek nem biológiailag adóttak, hanem a társadalmi és kulturális hatalom részeként konstruáltak. Éppen ezért nagyon fontos a nemi szocializáció elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozni, mert ezzel hozzájárulhatunk a sztereotip képek és a negatív szocializációs folyamatok befolyásolásához és hatásuk csökkentéséhez. Hiszen ezek a folyamatok a nemi asszimetriát, a nemek közötti hatalmi alá- és fölérendeltséget reprodukálják, és így mindkét nemet korlátozzák képességei fejlesztésében, lehetőségeiben, szabad önmegvalósításában, tervei, álmai megvalósításában, és elégedett életérzése kialakításában.

28 Nguyen, Luu Lan Anh: *Férfiak és nők a munka világában*, 120.

Felhasznált irodalom

- Broverman, I. K. –Vogel, S. R. – Broverman, D. M. –Clarkson, F. E. – Rosenkratz, P. S., *Sex-role stereotypes: A current appraisal*. Journal of Social Issues, 1972, 28, 59–78.
- Dranik Réka, *Sztereotípiák és előítéletek*, 11., Kolozsvári egyetemi Kiadó, 2008, 12.
- Eagly, H. Alice. –Kite, E. Mary, *Nők, férfiak és sztereotípiák, avagy alkalmazzuk-e a nemzetek sztereotípiáit nőkre és férfiakra is?* = Pszichológiai tanulmányok, A csoportok percepciója, szerk. Hunyadi Gy. – David L. Hamilton. –Nguyen Luu Lan Anh. Budapest, Akadémiai, 1999, 552.
- Fényes Hajnalka: *Nemek szerinti iskolai eredményesség és a férfihátrány hipotézis*. = Magyar pedagógia, 109. évf. 1. szám 77–101. (2009, http://www.magyarpedagogia.hu/document/Fenyesh_MP1091.pdf
- Horney, Karen: *Menekülés a nőiség elől*, ford. Battyán Katalin, Budapest, Thallassa, 1996, 29
- Kereszty Orsolya: *A társadalmi nem (gender), mint a kutatás tárgya a pedagógiában*. = Educatio 2007/4. 637-649.o.
- Kiczková, Z., *Moc rodových stereotypov*, = Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy a perspektívy (szerk. Szapuová, M. – Kiczková, Z), Comenius Egyetem, Pozsony, 2011, 124.
- Lassú Zsuzsa: *Hagyományos és női szerepek az iskolában*. [Szabadpart, 9. <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam9/lassu.html> – 2010. február]
- Nguyen, Luu Lan Anh, *Férfiak és nők a munka világában: Nemi szerepek a munkahelyen*, Magyar Pszichológiai Szemle, 2005, LX, 1, 122.
- Rákos: *Nemzeti jelleg, a miénk és másoké : Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők*, Pozsony: Kalligram, 2000, 40–41. 12.
- Renzetti, C. –Curran, D.: *Ženy, muži a společnost*, Praha, Karolinum, 2005: 93-105
- Szabó László Tamás: *A rejtett tanterv* = MELEG Csilla: *Iskola és társadalom*. II. Pécs, 1999.
- Scheu, U.: *Nenarodíme sa ako dievčatá, urobia nás nimi*. = Aspekt č. 1, Bratislava, 2000, 32-33
- Szapu, M.: *Felhívás a filozófiatörténet újragondolására avagy Harriet Taylor Mill különleges esete a filozófiával*. In: Kellék. Review of Philosophy. 40. szám 2010 , s. 173 – 189.

- Szapuová, M.: *Filozofický pohľad na rovnosť žien a mužov : perspektíva J.S. Milla*. In: *Filozofia*. - Roč. 60, č. 2 (2005), s. 103-114
- Thun Éva: *Hagyományos pedagógia – feminista pedagógia*. = *Educatio* 1996/3. 404-416.o.
- Világirodalmi Lexikon*, Akadémia, Budapest, 2007, 11, 766.

Tapasztalat és sztereotípia. Az anyaság társadalmi kontextusai¹

SZOLNOKI JULIANNA

*„Nagyon fontos, hogy a nők figyelmét felhívjuk arra,
hogy van választási lehetőségük...”*
(Märta Tikkanen)

Az utódok nemzése és felnevelése olyan fontos részét képezi az ember és az emberi társadalom életének, hogy nem csodálkozhatunk, ha a legkülönbözőbb mítoszok, mágikus szertartások, előítéletek és tudományos igazságok, sőt jogi eljárások és törvények is kapcsolódnak hozzá. Annak a biológiai ténynek, hogy a gyermeket csak a női test tudja „előállítani”, különböző társadalmi struktúrákban és különböző kultúrákban eltérő hatása van a nők társadalmi helyzetére.

A társadalom elképzelése arról, hogyan kell anyának lenni, egyes történelmi időszakokban változott, és változik ma is. Ezek az elképzelések tartalmaznak generációkon át öröklődött „örök igazságokat”, de aktuális „tudományos” ismereteket is.

1 Megjelent a *Ružový a modrý svet* (szerk. Cviková, Jana–Juráňová, Jana) c. kötetben, Aspekt, Bratislava, 2005.

Az anyasághoz ma nálunk sok súlyos döntés kapcsolódik: mikor és hány gyermekünk legyen, hogyan hangoljuk össze a felnőttek szakmai és egyéni érdekeit a gyerekekről való gondoskodással, hogyan biztosítsuk anyagiilag és szellemileg gyermekeink és a magunk jólétét stb. A társadalom szerkezetében végbemenő változások újabb és újabb kérdéseket vetnek fel, amelyekre a régi receptek nem adnak megfelelő választ. Ebben az értekezésben megpróbálunk feltérképezni néhány olyan sztereotíp elképzelést, amely feleslegesen megnehezíti az egyébként is igen összetett anyai gyakorlatot.

A gyermekvállalás

A kutatások és a statisztikák azt mutatják, hogy Szlovákiában még mindig nagyon sok „nem tervezett” gyermek születik. Az elmúlt évek politikai, gazdasági és társadalmi változásai azonban ezen a területen is megmutatkoztak: a fiatalok fokozatosan egyre később kötnek házasságot, és emelkedik az elsőszülő anyák életkora is, főként a magasabb végzettségű nők körében. A tudatos szülőséghez hozzájárult a születésszabályozás hozzáférhetősége és a témában végzett felvilágosító munka is.

A sztereotípiák azonban szilárdan kitartanak, és a társadalom még mindig erős nyomást gyakorol a bizonyos kort elérő nőkre, hogy „siessenek”, mert a „biológiai órájuk ketyeg”. Az az elképzelés, hogy a nő csak anyaként lehet értékes, mélyen benne él a köztudatban. Ez az egyik legfontosabb sztereotípia, amely alapvetően befolyásolja a lányok és nők személyes életét.

A másik kérdés a gyermekvállalási szándék megvalósítása. A sztereotíp elképzelés az, hogy gyermeket csak heteroszexuális házasság keretében lehet a világra hozni. Ennek az elképzelésnek messze ható következményei vannak. Házasságok köttenek, mivel „útban van a gyerek”, vagy azért, mert ha a nő gyermeket akar, akkor férjhez „kell” mennie. A terméketlen párok egyre magasabb száma és az asszisztált reprodukciós eljárások fejlődése mellett nálunk is új helyzet kezd kialakulni, amely új kérdőjeleket, új lehetőségeket, új bonyodalmakat, de új örömeket is hordoz magában.

Az örökbefogadás szintén egy lehetősége a gyermek utáni vágy kielégítésének. Az örökbefogadást is súlyos előítéletek terhelik az örökbefogadott gyermek faját, nemét, korát illetően, de magát az örökbefogadás tényét tekintve is.

Nő és gyermek „a gyakorlatban”

Mit jelent ma egy nő számára, ha úgy dönt, hogy gyermeket szül, és felneveli?

Radikálisan megváltozik az élete. Napirendjét alá kell rendelnie a gyermek napirendjének, mégpedig hosszú évekre.

Bizonyos időre távozik a munkahelyéről. Ez hivatásától vagy munkahelyétől függően eltérő jelentőséggel bírhat a számára.

Bizonyos ideig más lesz a jövedelme, mint korábban, a legtöbb esetben kevesebb vagy semmilyen. Ez ma súlyos probléma; szorosan összefügg például a magasan kvalifikált, jól kereső nők gyermekvállalási hajlandóságával. De érinti ez a nő kapcsolatát a partnerével is, akinek egy idő után könnyen támadhat az a benyomása, hogy miután a nő nem keres pénzt, „szót kell fogadnia”. Ebben teljes egészében megnyilvánul egy másik sztereotípiát: az az elképzelés, hogy a gondozás (ez esetben a gyermek gondozása) és a házimunka „nem munka”. Nem fizetnek érte, ezért nincs „értéke”. Ha a nő végzi, a gyermek és a partnere iránti „szeretetből” teszi, és mint tudjuk, az anyai szeretet kimeríthetetlen, csak ad, és semmit sem vár cserébe.

Gondozás = munka

A nőknél megváltozik az érzelmi átélés szintje is. Ez egy bonyolult és csalóka területe az anyaságnak. Az ideális elképzelés az, hogy az egészséges gyermeket szülő anya tiszta, felhőtlen boldogságot él át. Az ilyen elképzelések azonban ritkán működnek a valóságban. A túlzott elvárások kiábrándultságot eredményezhetnek, sőt, az anyában büntudat alakulhat ki, amiért valamit nem tudott úgy végigcsinálni, ahogy kellett volna.

A felhőtlen boldogság

A szülés

Sajátságos téma maga a szülés és annak sikeres lefolyása. Szlovákiában szinte minden nő egészségügyi intézményben szül. Előre nem látott komplikációk esetén ez előnyt jelent, de van egy súlyos „mellékhatása” is: a kórház azt a benyomást kelti, hogy valamilyen kóros állapotról van szó. Pedig a szülés nem betegség, hanem természetes élettani folyamat, amely az esetek döntő többségében beavatkozás nélkül zajlik le. Az a sztereotip elképzelés, miszerint csakis az orvos kompetens a szülés levezetésében, lassan nálunk is leépülőben van. Bizonyított tény ugyanis, hogy a kellemes „civil” környezet, az anyához közel álló személyek és egy gondos baba jelenléte sokkal humánusabb a szülő nő szempontjából, mint a kórház műtőre emlékeztető szülőszobája. És nem mindegy, milyen körülmények között szüli meg az anya a gyermekét.

Ha a szülés során komplikációk lépnek fel – például a gyermek császármetszéssel jön a világra –, az anyának lelkiismeret-furdalása lehet, amiért nem sikerült úgy megszülnie, ahogyan „kellett volna”. Abban az időszakban, amikor a nő egyébként is jelentős lélektani és élettani változásokon megy keresztül, az az érzés, hogy „csődöt mondott”, nagyon negatív hatással lehet az életére. Ezen a területen – amint egyébként minden másban is – a teljes körű tájékoztatás nagyban hozzájárulhat a szülés érett megéléséhez.

Szoptatás

A szoptatás olyan tevékenység, amelyhez meglepően sok előítélet fűződik. A 19. században például a gazdag családokban a biológiai anya tejét nem tartották alkalmasnak a gyermek számára, ezért a családok dajkát fogadtak. A 20. század 70-es éveiben az az elképzelés uralkodott el nálunk, hogy a mesterséges táplálás a legmegfelelőbb a gyermek számára. Húsz évvel később a média azt állította, hogy az anyatej semmivel sem helyettesíthető. A nézetek tehát változnak, csak egy dolog nem: bárki megengedi magának, hogy megmondja a nőknek, mit és hogyan kell tenniük. Ugyanakkor nagyon érzékeny dologról van szó. Egy anya ugyanis vagy tud szoptatni,

vagy nem tud, vagy akar szoptatni, vagy más alternatíva mellett dönt. Joga van a döntéshez, és joga van ahhoz, hogy környezete elfogadja és tiszteletben tartsa döntését. Az ő nyugalma, kiegyensúlyozottsága és kényelme sokkal fontosabb, mint az, hogy szoptat-e vagy sem.

Az önfeláldozó anya

További veszélyes sztereotípiát a végletekig önfeláldozó, megingathatatlanul szerető anyáról szóló mítosz, aki számára a saját élete mintha megszűnne létezni. Még a nők sem képesek – bár kislány koruktól önfeláldozásra nevelik őket – folyamatos összhangban maradni ezzel az elvárással. Az eredmény frusztráltság, csalódottság, nyugtalanság, fáradtság, harag és düh a gyermek, a partner, az egész világ iránt. Az anya is ember, felnőtt, akinek saját, önálló elképzelése van önmagáról, az életéről, arról, hogy mit akar, és mit nem akar. Megengedhetetlen egyszerűsítés – ha nem egyenesen zsarolás – abból kiindulni, hogy az „anyai szeretet” mindent megbocsátó, mindent megold. A társadalom, mint egész és annak keretében az anya környezete részére nagyon kényelmes, ha arra a csodaszerre támaszkodhat, amit „anyai szeretetnek” nevezünk. Minden résztvevő személy számára hasznosabb és humánusabb azonban, ha a gyermekről való gondoskodás és a gyermek nevelése úgy épül be a család napirendjébe és a társadalom kontextusába, hogy az anya is foglalkozhasson saját személyisége fejlesztésével.

A „dolgozó anya” álproblémája

A hierarchikus szerkezetű patriarchális társadalom jellegéből fakad, hogy hajlamos az ellenőrzése, és uralma alatt akarja tartani tagjait, legyenek azok nők vagy férfiak. Az ellenőrzés – és elrettentés – hatékony eszköze a nők esetében a társadalom nyomása az anyára, hogy „döntsön” az anyaság és személyes fejlődése, szakmai ambíciói között. Ez a „dilemma” ketős csapdát rejt. Először is: előnytelen helyzetbe kényszeríti a nőt (bár már az az elképzelés, hogy „természetesen” a nő és csak a nő fog hosszú éveken át törődni a gyermekkel vagy gyermekekkel, míg partnere a legjobb esetben „segíteni” fog neki, a mai életmód mellett tarthatatlan), másodszor: félrevezető. Ugyanis a kérdésfelvetés és annak címzettje is teljesen

egyértelmű. A nő az, aki dönt – akinek el kell döntenie – hogy gyereket akar-e, vagy szakmailag megvalósítani, illetve gazdasági téren bebiztosítani magát. Igazságosabb lenne – és hosszú távon perspektivikusabb és megfelelőbb is – úgy tenni fel a kérdést, hogy hogyan érheti el az ember a mai világban, hogy képes legyen összehangolni az utódok utáni vágyát egyéni terveivel és érdekeivel. Ha a kérdést így tennénk fel, rögtön kiderülne, hogy a társadalom ugyan előszeretettel jelenti ki, hogy a gyermekek a jövőnket jelentik, és pótolhatatlan értéket képviselnek, de szerkezetéből fakadóan nem igen segít ezeket az értékeket ápolni és fejleszteni.

A jövő és a pótolhatatlan értékek

Valós életkörülményeink fokozatosan kikezdik a nemi szerepekről kialakult merev elképzeléseket. Ez a folyamat „felülről” új, rugalmasabb jogszabályok formájában, „alulról” pedig az együttélés új formáinak kialakulása által valósul meg. Igaz, hogy a partnerek és a gyermekek együttélésének új módozatait még csak most modellezzük – és ez minták híján nem könnyű, ugyanakkor azonban érdekes, kreatív és elkerülhetetlen feladat. Az új élettartalmaknak ugyanis csak új partneri és intézményi formák felelhetnek meg.

Az anya „ára”

Veszélyes sztereotípiá az a mítosz, miszerint a társadalom tiszteli és értékeli az anyákat, hogy teljes mértékben támogatja, az év egyes napjain még ünnepli is őket. Elég azonban körülnéznünk, hogy lássuk, milyen is a valóság. Az utak, a járdák és az átkelőhelyek, az aluljárók, a fölüljárók, a tömegközlekedés, az épületekbe való bejutás szinte mindenütt áthághatatlan problémát jelent a gyermekkel, babakocsival közlekedő anya számára. A gyermekekről való gondoskodást még mindig annyira az anya magától értetődő feladatának tekintjük, hogy ritkán gondolunk rá úgy, mint valódi munkára. A társadalom ezt világosan jelzi is a gyermekgondozási támogatás és a gyermeknevelési hozzájárulás összegével. A gyermeket nevelő anyák a munkapiacra lényegesen rosszabb esélyekkel indulnak, mint a férfiak.

Ez a helyzet azonban megváltoztatható. Az egységesülő Európa fokozatosan építi ki jogszabályait a férfiak és a nők esélyegyenlőségének a biztosítására, de a nemi szempontok érvényesítésére is a döntéshozás minden szintjén (*gender mainstreaming*). A nemi szempontok érvényesítésének célja a nemi igazságosság elérése. A nemi arányok elemzése azt mutatja, hogy a nők hagyományos nemi szerepük folytán sajátos élethelyzetben találják magukat, amikor a fizetetlen szülői munka miatt kiesnek a fizetett munka világából, majd újra vissza akarnak oda térni. A nők munkahelyre való visszatérését támogató intézkedések tehát olyan konkrét lépések, amelyek hozzájárulnak a nők és a férfiak esélyegyenlőségének biztosításához. Másfelől arról is el kell gondolkodni, hogyan lehet megváltoztatni azokat a keretfeltételeket, amelyek következtében az anyák előnytelen helyzetbe kerülnek. A rugalmas munkaidő bevezetése, az anyagi juttatások a szülői munka időszakában és azok az előnyök, amelyeket a gyermeknevelési „szabadság” után visszatérő anyákat foglalkoztató munkaadók kaphatnak, szintén olyan intézkedések, amelyek a nemi igazságosság elérésének irányába mutatnak.

Általában elmondható, hogy az anyákról való különleges gondoskodásra egyes élethelyzetekben addig van szükség, amíg a társadalomban hierarchikus nemi arányok uralkodnak. Ennek a gondoskodásnak a férfiakra is ki kellene terjednie – azokra az apákra, akik az anyákhoz hasonlóan előnytelen helyzetbe kerülhetnek.

Az anyai munka gyümölcsei

Az önfeláldozó anyával kapcsolatos elképzelés veszélyes csapdát rejt a nő számára. A társadalom elvárásaival összhangban teljes erőbedobással veti magát „anyai kötelességeibe”. Mellesleg az „anyai kötelesség” szókapcsolat világosan mutatja, hogy a mi körülményeink között az anyaságból könnyen elillan a derű, a lazaság, a szülő és a gyermek együttlétéből fakadó öröm. Az anyával szemben támasztott sztereotíp követelmények ugyanis teljesíthetetlenek. Senkinek sem végtelen az energiája és a türelme. Az anyáknak aztán lelkiismeret-furdalásuk van, és önmagukat okolják, ha a dolgok nem az elvárásoknak megfelelően alakulnak. Az anyaság

ugyanakkor nem kötelesség, és nem is az anya egyoldalú ráhatása a gyermekre, hogy valamilyenné váljon. A „nevelésről” szóló mítosz rossz és terméketlen. Talán öt percig „nevelünk”, amikor eszünkbe jut, hogy a gyerekek megint nincs előkészítve az iskolatáskája. A valódi nevelés a felnőttek és a gyermekek együttélését és kölcsönös egymásra hatását jelenti.

Az „anyai kötelességek” csapdája

Térjünk azonban vissza a hagyományos „anyai kötelességekhez”. Miután a nő éveken át intenzíven gondoskodott gyermekeiről és családjáról, törvényszerűen az az érzés alakul ki benne, hogy valami nagy tettet követett el, amit a többieknek értékelniük kellene, amiért hálásnak kellene lenniük neki, szeretniük kellene őt. Valójában az idősödő nő általában keserű csalódást él meg. Éveken át biztosította a megfelelő „családi légkört”, míg ő maga „levegővé vált”. Nem fejlesztette tehetségét, képességeit, vagy egyoldalúan, a többiek kényelmének és jó közérzetének a biztosítására használta ezeket, így az évek során érdektelenné és elmaradottá vált a szemükben. Azok a reklámképek, amelyeken méltóságteljes ősz hölgyeket látunk kényelmes fotelben ülve, gondosan kirúszoszott szájukon finom mosollyal, legfeljebb a nők jámbor vágyait jelenítik meg, akik egyre fáradtabban mozognak a felnőtt utódaik segítése, idős szüleik vagy rokonaik gondozása és saját életük menedzselése által alkotott ördögi körben.

A kisajátított női test

A társadalom rendíthetetlenül dicséri a nő szent küldetését, hogy anyává váljon. Ugyanakkor egyre agresszívebben tolakodik előtérbe a lányosan karcsú, hibátlan bőrű nőideál. Az anyaság felértékelésének sztereotípiája szemben áll a női test mai esztétikai ideáljával. Ez az ellentmondás pusztító hatással van a lányok és asszonyok lelkére: a nők többsége nem érzi jól magát a bőrében. Naomi Wolf a szépség mítoszának nevezte ezt a jelenséget (bővebben lásd a *Nemi szerepek a médiában – a média szerepe a nemi viselkedés alakításában* című fejezetben).

Kultúránk a hosszú évszázadok során két nőképet alkotott meg: Évát és Máriát. Mária a szeplőtelen szűz, aki megszülte a Megváltót. Éva ősa-

nyánk a bűnös asszony, aki elcsábította Ádámot, aminek következtében az ember kiűzetett a paradicsomból. Mária aszexualis, önfeláldozó, teljességgel isteni fiára összpontosít. Éva a (bűnös) testiség szimbóluma, hagyta, hogy a kígyó elcsábítsa, rávette Ádámot, hogy megszegjék az isteni parancsot, és büntetésből minden asszonynak fájdalomban kell megszülnie gyermekét. A nő e két alakja máig sztereotip képként él arról, hogy hogyan kellene a lányoknak és nőknek viselkedniük, de hatással van azokra a közheyes elképzelésekre is, amelyek a női szexualitáshoz, az anyasághoz és annak meghatározásához kapcsolódnak, hogy melyik nő „érdemel” tisztelet, és melyik nem.

A megfelelő felvilágosítás és az iskolai nevelés fokozatosan olyan feltevéleket teremthet, amelyek között a lányok megengedhetik majd maguknak, hogy egyszerűen csak emberek legyenek önálló gondolkodással, egyéni tulajdonságokkal, saját vágyakkal és reményekkel.

Fordította Forgács Ildikó

Felhasznált irodalom

Saját tapasztalatok és élmények

Ismerőseim tapasztalatai és élményei

Aspekt, feminista kulturális folyóirat

Bútorová, Zora (szerk.): *Ona a on na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Focus Bratislava, 1996.

Spock, Benjamin-Rothenberg, Michael B.: *Vý a vaše dítě*. Victoria Publishing 1992.

Erhardtová, Ute: *Dobré dievčatá sa dostanú do neba, zlé všade*. Ikar, Bratislava 1996.

Stiegler Barbara: *Ako uplatňovať rodové hľadisko*. Aspekt, Bratislava 2002

A nők reprodukciós jogai

ANTONI RITA

Simone de Beauvoir *A második nem* című, feminista alapművé lett könyvében (1949) úgy érvel, hogy míg a férfi teljes összhangban van a testével, és reprodukciós tevékenysége az önmegvalósítását nem akadályozza, a nő viszonya saját testéhez ambivalens: autonóm törekvéseit ugyanis gátolja az ún. fajnak való kiszolgáltatottság – pl. a menstruációs görcsök, a szakadatlan teherbeesés, illetve az attól való félelem; a menopauza, melyek részben elidegenítik a saját testétől.¹ „Teljes alávetettsége a fajfenntartási funkcióknak volt az oka annak, hogy az emberi történelem kezdetén a nő kénytelen volt lemondani a világ alakításáról és beérni a ház körüli munkákkal” – írja.²

A gyermektelen Beauvoirt később sok kritika érte még feminista körökből is e ridegnek tűnő megközelítése miatt, pedig a gondolatmenetét – elutasítva a biológiai determinációt – azzal zárja, hogy az, hogy a nőt mennyiben vetik vissza a teste reprodukciós funkcióival járó korlátok, attól függ, hogy a társadalom mennyi jelentőséget tulajdonít ezeknek, és mennyiben hajlandó ezeket a terheket a nő válláról levenni.³ „Aszerint, hogy milyen egészségügyi feltételek közt zajlik le a terhesség és a szülés, lesz nagyobb vagy kisebb a faj hatalma a nő felett” – mondja például.⁴ A

1 Lásd Simone de Beauvoir, *A második nem*, ford. Görög Livia és Somló Vera (Budapest: Gondolat, 1971), 49-54.

2 Beauvoir, id. mű, 152.

3 Lásd Beauvoir id. mű, 57-9.

4 Beauvoir, id. mű, 57.

biztonságos szülés, a szülés közben átélt fájdalom csillapítása, az anyai halandóság csökkentése, a természetes körülmények között, azaz fogamzásgátlás nélkül létrejövő gyerekszám korlátozása nemcsak a nők legalapvetőbb jogait érintik (élethez, testi épséghez, emberi méltósághoz való jog), hanem emancipációjukban is kulcsszerepet játszanak.

Éppen ez az oka annak, hogy a nacionalisták és konzervatívok, a vallások képviselői (kivéve a progresszív híveket), akik különösen erős aggályokat mutattak fel minden alkalommal, amikor újabb módszer jelent meg és kezdett elterjedni a nők reprodukív terheinek csökkentésére, ennek tulajdonítják a népességszökkenés sokkal összetettebb okait. Theodore Roosevelt dörgelemét visszhangozzák: „Az a nő, aki meghátrál a gyermekszülés előtt, olyan, mint az a katona, aki fegyverét elhajítva megfutamodik a csatatérrel.”⁵ A feministák, többek közt, azért kritizálták ezt az attitűdöt, mert így a teljes jogú állampolgárság fogalmából kirekesztődnek a nők, akik e logika szerint csak az anyaságukkal fejezhetik ki a állampolgárságukat, ami ráadásul annak egy alacsonyabb rendű formája.⁶ Ez a hierarchia abban is megnyilvánul, hogy a háborúban elesettek hősnek számítanak, míg a korábban gyakori gyermekágyi halálozást természetesnek tekintették, és az anyaság valódi megbecsülése ma is kívánnivalót hagy maga után. Egyes feministák arra helyezik a hangsúlyt, hogy az állam ismerje el az anyaságot az ideológián túl is, mások pedig arra, hogy a nők identitását nem lehet és nem szabad egyetlen dimenzióra redukálni – ezek a megközelítések nem feltétlenül zárják ki egymást. Másrészt faji és osztály alapú megfontolások mentén sajátosan árulkodó szelekció jelent és jelenik meg az engedelkenység fokozataiban: a reprodukciós diskurzusban a mai napig erősek a rasszista, a szegényeket kriminalizáló (osztályrasszista) és a xenofób (idegengyűlölő, elsősorban bevándorlógyűlölő) felhangok.

5 Angus McLaren – Arlene Tigar McLaren, *The Bedroom and the State, the Changing Practices and Politics of Contraception and Abortion in Canada, 1880-1997* (Toronto: Oxford University Press, 1997), 15. idézi Angus McLaren, *Szexualitás a 20. században*, ford. Nagy Mónika Zsuzsanna (Budapest: Osiris, 2002), 31.

6 Lásd Carol Pateman, „Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship” in Jane Flax szerk. *Beyond Equality: Gender, Justice and Difference* (London: Routledge, 1992), 17-31.

1. Mik a reprodukciós jogok?

Az Egészségügyi Világszervezet, a WHO (World Health Organization) szerint az egészség – ami teljes fizikai, lelki és társadalmi jólétet jelent, és nem egyszerűen a betegség vagy fogyatékoság hiányát – alapvető emberi jog.⁷ A reprodukciós jogok – a reprodukciós egészséghez való jogok – ennek részét alkotják. Közéjük tartozik:

- a reprodukciós szervek egészsége és épsége (beleértve az olyan káros kulturális gyakorlatok, mint a nemiszervcsonkítás elleni védelmet, továbbá a szexuális erőszak elleni védelmet, beleértve a háborús szexuális erőszak elleni védelmet is),

- a szexuális nevelés (ma már kevésbé használatos kifejezéssel: szexuális felvilágosítás), az információhoz való hozzáférés,

- a szexuális önrendelkezés,

- a szexuális úton terjedő betegségek, köztük az AIDS elleni védelem,

- a fogamzásgátlás, a fogamzásgátló szerek könnyű hozzáférhetősége és megfizethetősége,

- a terhességkövetés,

- az asszisztált reprodukciós eljárások,

- a szakképzett személy által levezetett, az anya és a gyermek egészségéről gondoskodó, biztonságos szülés,

- a biztonságos abortusz,

- a kényszersterilizációtól, az abortuszra kényszerítéstől és egyéb kapcsolódó jogellenes beavatkozásoktól védelem.

Ezeket a jogokat minden ember számára és minden életszakaszban biztosítani kell.

⁷ Lásd World Health Organization, „Reproductive Health”, Online elérés: http://www.who.int/topics/reproductive_health/en/ Utolsó letöltés: 2015. január 12.

2. A reprodukciós gyakorlatok története és elméleti háttere

a) Természet vs. kultúra – eszmetörténeti gyökerek

A nők szülési képességét a történelmi korokban egyrészt misztifikálták és piederstálra állították, másrészt (azon túl, hogy a gyakorlatban vonakodtak megkönnyíteni a szülő nő, illetve a majdani anya helyzetét) erre hivatkozva tartották alárendelt pozícióban a nőket. A szülés ténye száműzte a nőket a test-elme hierarchikus fogalmi ellentétpárján belül a természetesen alantasnak tartott anyagiség birodalmába. Ennek alapja az, hogy a szülés (sokáig meg nem értett) ténye miatt a nőket a természethez közelebb állónak tekintették, a kultúrát pedig a természet diadalmas leigázásaként, így a természetnél magasabb rendűnek értelmezték.⁸

A nők természethez rendelése és a kultúra férfiak általi kisajátítása kapcsán egyes elméletirók a férfiak szülésirigységéről beszélnek.⁹A (legalábbis privilegizált) férfiak szerintük – ha már nem voltak képesek a testi teremtésre – kisajátították maguknak a szellemi teremtsét, és igyekeztek abból kizárni a nőket, magukat pedig egyúttal felmenteni minden olyan feladat alól, aminek a testi reprodukcióhoz köze van, azok alól is, amelyek függetlenek a biológiai adottságoktól.¹⁰

Mindez jól látható pl. Platón dialógusaiban (aki egyébként nem nevezhető elvakult nőgyűlölőnek, az *Államban* úgy vélekedik, hogy vannak katonai vagy filozófusi pályára alkalmas nők, akiknek engedni kell kibontakoztatni a képességeiket). Szókratész is azt a metaforát használja, hogy a megfelelő kérdésfeltevés révén bábáskodik a gondolat megszületésénél – felesége, Xantippé, aki pl. a (testi értelemben megszült) gyermekeik miatt

8 Lásd Sherry Ortner, „Nő és férfi, avagy természet és kultúra?” in Biczó Gábor szerk. *Antropológiai irányzatok a második világháború után* (Debrecen: Csokonai, 2003), 195-212.

9 Lásd Annamarie Pieper, *Van-e feminista etika?* (Budapest, Áron, 2004), 60.

10 Lásd Joó Mária. *Emberi természet, női természet.* (internetes tankönyv). Online elérés: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&task=all&id_tananyag=16 Utolsó letöltés: 2015. január 10.

aggódik, amiért férje minden idejét azzal tölti, hogy ingyen tanít, házsártos és alantas személyként van feltüntetve. A *Phaidónban*, Szókratész halál-jelenetében (a többi nővel együtt) alkalmatlankodó, idegesítően jajveszékkelő, reménytelenül ostoba figurának tűnik, akit kiküldenek, és a filozófus a megnyugtató-felemelő párbeszédet a lélek halhatatlanságáról a „magasabb rendű” férfitársaságban folytatja le.

Még a 19. században, sőt egyes eszmerendszerekben, politikai nézetekben *ma is* tartja magát a feltételezés, hogy a nő elsődleges (vagy akár kizárólagos) feladata a gyermekszülés, és minden egyéb vágyát, törekvését ennek kell alárendelnie, mert ő elsősorban testi és érzelmi lény – aki pedig logikus és racionális, így a domináns szerepre és a vezetésre alkalmas, az természetesen a férfi. (Az ilyen megközelítés vajmi kevés szerepet tulajdonít pl. az egyéni különbségeknek.) Ennek ideológiai alapjait (privilegizált helyzetű) férfiak fektették le: ezt is – ahogyan a nyugati gondolkodást tartósan meghatározó hierarchikus és nemekkel társított fogalmi ellentétpárokat, más néven dichotómiákat vagy bináris oppozíciókat¹¹ – az ókori görög filozófiában találjuk. Arisztotelész (Platón tanítványa, aki nőgyűlöletben messze lekörözte mesterét) a *Metafizikában* princípiumoknak nevezi és felsorolja őket: férfi – nő, határ – határolatlan, egy – sokaság, nyugvó – mozgatott, jobb – bal, egyenes – görbe, jó – rossz, fény – sötétség, rend – káosz, négyzet – derékszög. A filozófia történetében a következő kétezer évben újabbak adódtak hozzájuk (természetesen megtartva a hierarchikus és nemekkel társított jelleget): lélek – test, gondolkodás/ész – vágy/szenvedély, forma – anyag, meghatározó – meghatározatlan, aktív – passzív, tudat – ösztön, szubjektum – objektum, közélet – magánélet, politika – háztartás.

Láthatjuk tehát, hogy a bináris oppozíciókból levezethetők a természetesnek tételezett hagyományos nemi szerepek. A kereszténység, átvéve Platón gondolatait, szintén a test alacsonyabb rendűségét hirdette, új lendületet

11 Joó Mária, „Szttereotípiák, bináris oppozíciók, előítéletek – és a Nő” in Barát Erzsébet és Sándor Klára szerk. *A nő és a női(es)ség sztereotípiái. Nyelv, ideológia, média 2.* (Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 2009), 11.

adva a nők iránti gyűlöletnek, akik a férfiak nagy részében, akarták vagy nem, minden vallási tiltás ellenére mégis vágyakat keltettek.

b) A fogamzásgátlás első propagálói

A reprodukív kiszolgáltatottságot hagyományosan a nő elkerülhetetlen és szükségszerű végzetének tekintették annak ellenére, hogy már az ókorban is kísérleteztek különféle növények, később szivacsok hüvelybe helyezésével, állathéjből készített ősi óvszerekkel, és – noha több vallás vehemensen tiltotta – ismerték a coitus interruptus módszerét. Beauvoir leírása szerint Franciaországban a XVIII. században jelenik meg a malthuziánus gyakorlat, amit a kor egyik demográfusa gyászos praktikának és a természet megcsúfolásának nevez.¹² A 19. század végéig azonban nem létezett megbízható és széles körben ismert, alkalmazott fogamzásgátlási módszer, és az addig kizárólag férfiakból álló orvostársadalom sem tartotta sürgető feladatának, hogy ilyesmivel előálljon. A fogamzásgátlás módszereit kereső nőket a prostituáltak, a szűfrazsettek és a leszbikusok(!) gyanús (és egy kalap alá vett) körébe száműzték, és e téren tanácsot akkor is vonakodtak adni, ha ők maguk ismertek bizonyos módszereket. (Egy 1910-es brit népszámlálás eredményei szerint furcsa mód az orvoscsaládokban volt a legkevesebb gyerek.)

Emögött az a feltevés állt, hogy a szexualitás egyetlen célja a szaporodás, és aki örömszerzés céljából üzi azt, mindenképpen romlott. Ne feledjük: a hiperszexuális férfi ideálja csak a 20. század második felének terméke, azelőtt a férfiaság ismérvének az számított, ha az illető az absztinenciára törekszik, és keményen ellenáll a nők csábításának, nem pazarolva túlzott aktivitással az életerejét. Ennek megfelelően a nők szexualitását is igyekeztek elnyomni: a viktoriánus angol házitündér (Angel in the House) ideál amerikai megfelelője az igazi nőiség kultusza (Cult of True Womanhood) volt, és természetesen ehhez a szerephez sem tartozott szexuális túlfűtöttség.

¹² Lásd Beauvoir, id. mű, 153-4.

Ez a felfogás egyfajta skizofrén kettősséget idézett elő a társadalomban, egyik oldalon a tíz-tizenöt gyermek felett örökődő feleség és a büszke családapa fotójával, másik oldalon pedig a bordélyházak és ópiumbarlangok világával. A viktoriánus arisztokrata férfiak kettős életet élve ingázhattak e két világ között, megteremtve a nők kapcsán az angyal vs. kurva, tiszta vs. romlott, bukott nő dichotómiát.

A szexuális vágyakat, illetve aktivitást felmutató nők nem ritkán elmeorvosintézetben kötöttek ki, mint hisztériával diagnosztizált „betegek” – holott, mint arra Elaine Showalter *The Female Malady* című könyvében világosan rámutat, tüneteiket alávetettségük és szűkre szabott életlehetőségeik, azaz *éppen maga a passzivitás elvárása* idézte elő. Addig lehetett kárörvendően ujjal mutogatni a „hisztérikus” tüneteket mutató, „irracionalis” nőkre, akiket a korabeli orvostudomány szerint a testükben vándorló méhük (!) betegített meg, amíg az első világháború borzalmaitól meggyötört katonákon észre nem vettek hasonló tüneteket. Mielőtt azonban ez bekövetkezett volna, és megdőlt volna a hisztériaelmélet, válogatott kegyetlen módszerekkel igyekeztek kigyógyítani a nőket.

Még enyhébbnek számított a pihenőkúra, amikor több hétig tartó ágyban fekvéssel igyekeztek „megtanítani” a renitens betegnek a természetes női passzivitást – ennek áldozata lett Charlotte Perkins Gilman amerikai író is, aki a kezeléstől valóban idegösszeroppanást kapott, és erről írta *A sárga tapéta* című, kanonizált feminista szöveggé lett novelláját, amit orvosának is eljuttatott, aki az olvasottak hatására változtatott a módszerén.

Egy londoni orvos, bizonyos Isaac Baker Brown a csikló műtéti eltávolítását (!) alkalmazta a női örültség megfékezésére. 1859–66 között üzte tevékenységét. Egy idő után annyira magabiztossá vált, hogy a szeméremajkakát is eltávolította, és a végén már tízéves kislányokat is megcsónkított. Nem győzött büszkélkedni eredményeivel: a csikló kimetszése után például a „nimfomania” tünetei soha többé nem tértek vissza. Nem is beszélve a „békés családi élet” helyreállításáról. „Öt alkalommal operált meg olyan nőket, akiknek az örültsége abban nyilvánult meg, hogy élni akartak az 1857-es válási törvény adta lehetőséggel, ám a műtét után mindegyik

alázatosan visszatért a férjéhez.”¹³ „A klitorisz műtéti eltávolítása – írja Showalter – annak az ideológiának a sebészeti megnyilvánulása, amely a női szexualitást a reprodukcióra korlátozza. (...) [Brown] sikeres esettörténetei közül számos terhességgel végződik.”¹⁴ Például a huszonkét éves lányé, akit hangulatingadozások és az anyjával szembeni engedetlenség miatt vittek el hozzá, továbbá azért, mert kártyákat küldött a neki tetsző férfiaknak, ráadásul, *horribile dictu*, sokat olvasott. Két évvel az operáció után – számol be örömmel Brown – a lány férjnél volt: egy fiúgyermekkel, újra terhesen. Mrs. S. M., harmincéves háromgyerekes anya nem akart tovább együtt lakni a férjével, ám a műtét után újra terhes lett. Azaz a beavatkozás után – melyre manipulációval vette rá őket az orvos, például elhitette velük, hogy ha nem vetik alá magukat, az állapotuk romlani fog, és végleg meg fognak örülni – a páciensek „feladták a tiltakozást és a függetlenségre irányuló vágyaikat, és engedelmes gyermekszülőkké váltak.”¹⁵

A „tisztességes” nők szexualitásának akár ilyen extrém eszközöket igénybe vevő elnyomása mellett a korabeli férfiak előszeretettel vették igénybe a prostitúciót (melynek áldozatait éppen a nőkkel szembeni elvárások termelték ki: a „bukott” nőnek nem volt más lehetősége a megélhetésre), és a korai gumióvszerek használatát nem a prostituáltak teherbeeséstől való védelme, hanem a nemi betegségektől való félelem motiválta. Az ekkori változatok kényelmetlenségük miatt széles körben nem terjedtek el. A legáltalánosabb fogamzásgátló módszer a *coitus interruptus* volt. A pesszáriumot 1882-ben találták fel,¹⁶ a tabletta megjelenéséig elsősorban ennek különböző változatait propagálták a fogamzásgátlás első hívei. A legradikálisabb módszer, a sterilizáció a 19. század végétől ismert eljárás volt, azonban csak értelmi fogyatékosokon alkalmazták.

13 Elaine Showalter, *The Female Malady: Women, Madness and English Culture 1830-1980* (New York: Penguin Books, 1985), 76.

14 Showalter, id. mű, 76-7.

15 Showalter, id. mű, 77.

16 Sarah Gamble szerk. *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism* (London and New York: Routledge, 2006), 174.

A világ első születtesszabályozással foglalkozó klinikáját az első holland orvosnő, egyben szüfraszt és pacifista, Aletta Jacobs nyitotta 1879-ben Amszterdamban. „Egy szakszervezeti épületben kapott néhány szobát, ahol szegény sorsú nők számára ingyen klinikát vezetett, valamint higiénia, csecsemőápolásra tanította őket. Az itt szerzett tapasztalatai alapján kezdett foglalkozni a fogamzásgátlás problémájával.”¹⁷

Emlékirataiban írja:

„A szülőszobán megforduló nők panaszkodtak, hogy lehetetlen a terhesség megelőzése, ha az egyetlen módszer erre a szexuális élettől való tartózkodás. Rendszeresen visszatértek olyanok, akik beteg vagy koraszülött gyereket hoztak világra, és az újabb terhesség életüket veszélyeztette. Sokgyerekes családok növekedtek, ahol mind az anya egészsége, mind anyagi körülményeik rosszak voltak. Rengeteget foglalkoztam ezzel a problémával, kilátás nélkül. Amikor kollégáimhoz fordultam, hidegen ezt válaszolták: 'Igen, ez az asszonyok végzete', vagy 'Hála Isten, hogy nincs mód a terhesség megelőzésére. Ha lenne, a népességszökkenés miatt hamarosan összeomlana a világ'.”¹⁸

Tevékenységeért páciensei hálások voltak, mások azonban azzal vádolták, hogy az abortuszt pártolja, és működése népességszökkenéshez fog vezetni.¹⁹ Az őt ért támadások nem akadályozták meg abban, hogy olyan „illetlen” témáról beszéljen, mint a szexuális úton terjedő betegségek. Klinikáján prostituáltakat is kezelt, akik mint az ország egyetlen orvosnőjét, bizalommal keresték fel.

17 Máthé E. Judit, „Aletta Jacobs (1854-1929).” In Csapó Ida és Török Mónika szerk. *Feminista Almanach*. (Budapest: MINők – NőTárs, 2005), 34. Online elérés: <http://nokert.hu/index.php/ni-arckepcsarnok/tudosok-kutatok/858-aletta-jacobs-1854-1929> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

18 Máthé, id. mű, 34-5.

19 A bekezdésben foglaltakat lásd „Jacobs, Aletta Henriette” in Laura Lynn Winsor, *Women in Medicine. An Encyclopedia* (Santa Barbara, Denver and Oxford: ABC Clio, 2002), 107-8.

Angol nyelvterületen az első úttörők az angol Marie Stopes és az amerikai Margaret Sanger voltak. Körülbelül egy időben fejtették ki a tevékenységüket, ismerték is egymást, és hasonló elveket vallottak, például mindketten szimpatizáltak az eugenetikával (fajegészségtannal), és hangsúlyozottan elleneztek az abortuszt. Emberi jogi szempontból több nézetük aggályos, ennek ellenére a nők szexuális élvezethez való joga és a fogamzásgátlás ügyében kifejtett tevékenységükért ma is tisztelettel emlékeznek rájuk.

Margaret Sanger életének szomorú élménye volt édesanyja korai halála, amit a lány annak tulajdonított, hogy a túl sok szülés (tizenegy gyermeke volt) tönkretette az egészségét.²⁰ A másik meghatározó traumatikus élmény az volt számára, hogy egy nő a szeme láttára halt meg rosszul végzett abortusz miatt. Sanger ezt a kockázatos eljárást szerette volna fogamzásgátlással helyettesíteni. Ápolónőnek tanult, publikációkat jelentetett meg a szexuális nevelésről, a szexuális úton terjedő betegségekről és a fogamzásgátlásról, és ezek vélt „obszcenitása” miatt többször összeütközésbe került a hatóságokkal. 1916-ban nyitott születésszabályozási klinikát New Yorkban, amit a hatóságok pár nap múlva bezártak. Sanger azonban nem adta fel a harcot, melynek eredményeképpen két év múlva az orvosok már felírhatták a fogamzásgátló eszközöket. Ezután az információterjesztésre helyezte a hangsúlyt, fáradhatatlanul utazott, és több országban előadásokat tartott. Neve évtizedekig egybeforrt a születésszabályozási mozgalommal.

Marie Stopes ösbotanikából szerzett doktori címet Münchenben, Londonba visszatérve az első brit nő lett, aki természettudományi tanszéken taníthatott. 1911-ben házasságot kötött, ám szexuális problémáik adódtak, így kezdett el érdeklődni a szexualitás témaköre iránt. Első könyvében (*Szerelmi élet a házasságban*, 1918) forradalmi módon amellet érvelt, hogy a nők is joga van a házasságban a szexuális élvezethez, sőt az elengedhetetlen a kiegyensúlyozott kapcsolathoz és a boldogan megélt anyasághoz. (Azaz, vegyük észre, hogy annak ellenére, hogy újdonságot állí-

20 A bekezdésben foglaltakat lásd in Winsor, id. mű, 180-1.

tott, nem voltak rendszerszinten felforgató céljai!) Második házassága már sikeres volt, a férj ráadásul a fogamzásgátlás terjesztésének elkötelezett híveként ennek fontosságáról meggyőzte az addig erre különösebb figyelmet nem fordító Stopes-t, akit a számtalan olvasói levél is a téma felé fordított. Erre vonatkozó tanácsait (elsősorban méhnyaksapka használatát) *Az okos szülő* című könyvében összegezte. Műveit magyarul is kiadták. 1921-ben Londonban férjével születésszabályozási klinikát nyitott.²¹ A klinikát később intézmények hálózatává bővítette, melyek közül több ma is működik. Különösen a munkásosztály körében kívánta elterjeszteni a fogamzásgátlást, a felsőbb osztály tagjait több gyermek vállalására biztatta, ennek ellenére 1999-ben egy angol újság olvasói az Évezred Asszonyának választották. 1976-ban megalakult a Marie Stopes International nevű szervezet, amely a világ 38 országában élő rászorulóknak számára biztosít fogamzásgátlást, és a névadó nézeteivel ellentétben, biztonságos abortuszt is. Sangerrel és Stopes-szal ellentétben Stella Browne angol feminista azt a nézetet hangoztatta, hogy a nőnek joga van az akaratán kívül létrejött terhesség megszakítására.

c) A fogamzásgátló tabletta és a szexuális „forradalom”

Sanger segített az első fogamzásgátló tabletta előállítóinak, Carl Djerassinak, John Rocknak és Gregory Pincusnak pénzt gyűjteni a kutatásaikra, melyeket több feminista is támogatott (pl. a nagy vagyonnal rendelkező Katherine McCormick). A gyógyszergyárak és a kormány, tartva a katolikus egyház haragjától, nem volt hajlandó finanszírozni ezt a munkát.²² A korabeli feministák optimisták voltak a módszerrel kapcsolatban. Noha sok feminista ma kritizálja azt a megközelítést, hogy kizárólag a nő felelőssége és feladata lenne a fogamzásgátlás, akkoriban, megbíz-

21 A bekezdésben eddig foglaltakat lásd „Stopes, Marie Charlotte Carmichael” in Vern R. Bullough szerk. *Encyclopedia of Birth Control* ((Santa Barbara, Denver and Oxford: ABC Clio, 2001), 253-5.

22 Lásd Elaine Tyler May, „The Pill Turns 50”, *Ms. Magazine* 2010 Spring, Online elérés: <http://www.ms magazine.com/spring2010/thepill.asp> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

hatatlannak ítelve a férfiakat a coitus interruptus vagy az óvszerhasználat terén, inkább a női autonómia, a szexualitás feletti kontroll lehetőségét látták benne.

A „pill”-t végül 1959-ben dobták piacra az Egyesült Államokban. Voltak kételkedő hangok is: „A születésszabályozó tabletta érkezésének kapcsán a természettudományos háttérű pénzügyi elemző, James Balog, aki a Merck gyógyszergyárnak dolgozott 1960-ban, a következőt jegyezte meg: „A kérdés az volt, vajon létezik-e nő, aki mindennap beszedne egy tablettát azért, hogy kizárja a teherbeesés lehetőségét. Úgy hitték, senki sem fogja ezt megtenni, ha egyszer nem beteg, márpedig a tablettát szedő nők nem betegek!”²³

Eleinte elvétve merültek fel ilyen kétségek; a nők, megszabadulva korábbi kiszolgáltatottságuktól, örömmel fogadták mint szabadságuk zálogát. Sylvia Plath például így ír a tablettáról *Az üvegbura* című, önéletrajzi ihletésű regényében:

„– Szóval, megelőzési tanácsot óhajt – mondta barátságosan, én pedig megkönnyebbülten nyugtáztam, hogy végre egy orvos, aki nem tesz fel kellemetlen kérdéseket. Éppen készültem, hogy elmondjam neki: feleségül akarok menni egy matrózhoz, mihelyt hajója Charlestownban kiköt; jeggyűrűm pedig azért nincs, mert nagyon szegények vagyunk, de az utolsó pillanatban elfelejtettem szívhez szóló történetemet, s csak annyit mondtam: – Igen.

Felkapaszkodtam a vizsgálóasztalra, és azt gondoltam:

– A szabadságba kapaszkodom fel, megszabadulok a félelmeimtől, attól a félelemtől, hogy pusztán szexuális okokból hozzámenjek valami Buddy Willard-szerű alakhoz, megszabadulok a leányanyák otthonától, ahova a sok szegény lány kerül, akik szintén gondoskodhattak volna a megelőzésről, mert úgyis mindenképp megtették volna, amit tettek, nem törődve a...

23 Holly Grigg-Spall, „Amiért soha többet nem szedem a tablettát.” Ford. Barna Emília. Nőkért.hu, 2011. július 5. Online elérés: <http://nokert.hu/index.php/reproduktiv-jogok/reproduktiv-jogok/859-biztos-hogy-jo-a-nknek-a-fogamzasgatló-tabletta>

Ahogy aztán, ölemben a sima barna csomagolópapírba göngyölt csomaggal, visszafelé utaztam már az intézetbe, lehettem volna akár Mrs. Ikszipszilon, aki a városból hazatérőben hajadon nagynénikéjének Schrafftól süteményt vagy a Fileneis Basementből egy kalapot visz. Lassacskán elaludt bennem a gyanú, hogy a katolikusoknak röntgenszemük van; megkönnyebbültem. (...)

Független nő lettem.”²⁴

A mellékhatások később ugyan többeknél jelentkeztek, de nagy tömegekben ez sem vette el a nők kedvét a tablettá szedésétől. Az egyik legnagyobb feminista magazin, a *Ms.* az ötvenedik évfordulón lelkesen ünnepelte, mint azt a fontos eszközt, ami előkészítette a terepet a feminizmus hatvanas években kibontakozó második hullámának, amely többek közt a nők karrierlehetőségeiért küzdött.²⁵ Véleményem szerint ez (noha a cikk az informált döntés fontossága miatt megemlíti, hogy a nőknek tudniuk kell a lehetséges mellékhatásokról) leegyszerűsítő álláspont. McLaren szerint ugyanis az (ekkor még markánsan férfiak uralta) orvostársadalmat csak a tablettá megjelenésekor sikerült teljes mértékben elkötelezni a fogamzásgátlás ügye mellett, mégpedig azért, mert „a biokémiai és hormonális fogamzásgátlás megfelelt a „valódi” orvostudomány eszmájének, és annak a felfogásnak, hogy a gyermekvállalás orvosi szakértelmet kíván. (...) amiként az orvosok vonakodtak attól, hogy a kezüket bepiszkolva holmi krémekkel és ilyen-olyan gumiketyerékkel bajlódjanak, most éppoly örömmel adtak utat a tablettának, a tudományos kutatás termékének, a „preventív gyógyszernek”, amelyet csak föl kell írni.”²⁶ Feminista szempontból a tablettá ambivalensen értékelhető, mert tekinthetjük úgy is, hogy a nők egészségét károsítja, ill. teszi kockára, míg a férfiak kényelmét szolgálja – ugyanakkor a hatvanas évek „szexuális forradalmában” mindenképpen katalizátori szerepet játszott.

24 Sylvia Plath, *Az üvegbúra*, ford. Tandori Dezső (Budapest, Európa, 1977), 206.

25 May, id. mű.

26 McLaren, id. mű 228-9.

A szexuális forradalom felforgató jellegét gyakorta szokás eltúlozni – valójában nem azt eredményezte, hogy a nők ezentúl autonóm döntéseket hoztak volna a szexualitásukról, hanem azt, hogy a kötelező passzivitás elvárását a kötelező aktivitás elvárása váltotta fel. A korábbi „szexuális cserekereskedelem” (melynek során a nő szexualitást és érzelmeket adott anyagi háttérért cserébe) a nők tömeges otthonon kívüli munkába állásával, így anyagi függetlenedésével valóban nagyrészt eltűnt, ugyanakkor nem váltotta ezt fel automatikusan a nemek egyenlő viszonya: ettől fogva a nőknek ellentmondó elvárások között kellett pengeélen lavírozniuk, és megtalálniuk a helyes középútat a „frigid nő” és a „ribanc” között,²⁷ azaz el kellett találniuk a szexuális elérhetőség megfelelő szintjét. A heteronormativitás megmaradt, és ekkor kezdett elterjedni a nők eltárgyasítása, a kultúra túlszexualizálása. Nem tűnt el a kettős mérce sem: a szexuális szabadság sokkal inkább vonatkozik férfiakra, mint nőkre, akiket az áldozathibáztatás és a „slut shaming” (lekurvázással történő megszégyenítés) kultúrája visszatart a szabadság teljes megélésétől. A szexuális forradalom valójában nem forradalom volt, mert a nemek hierarchiáján nem változtatott, inkább a férfiaknak kedvezett, és – kitermelve a maga új normáit – legfeljebb relatív szabadsággal ruházta fel a nőket. Egyedül talán az írható a javára, hogy elfogadottabbá tette a házasság előtti szexualitást (ahogyan az együttjárást és az együttélést), így valamelyest enyhített a nők „angyal-kurva” dichotómia mentén történő, dehumanizáló megítélésén. Ugyanakkor a prostitúció távolról sem számolódott fel, és az ellenreakciók sem vártak sokat magukra.

d) Emberi jogok vs. keresztény fundamentalisták: a nő teste mint csatatér

A hatvanas években Európa- és Amerika-szerte fellángoltak a viták az olyan témákról, mint a válás, a családon belüli erőszak és a szexuális erőszak szankcionálása, valamint a fogamzásgátláshoz és az abortuszhoz való hozzáférés.

27 Lásd Amy C. Wilkins, „So full of myself as a chick” Goth Women, Sexual Independence, and Gender Egalitarianism” *Gender and Society*, Vol. 18 No. 3, June 2004, 330-1.

Nagy-Britanniában a hagyományosan erős civil szférának köszönhetően 1967 óta legális az abortusz.²⁸ Az NDK-ban 1972-től engedélyezték az abortuszt, az NSZK-ban azonban nem („a hasam az enyém!” felirattal tiltakozó nők²⁹ követeléseire dacára sem). Franciaországban a hetvenes évekig gyakorlatilag tiltott volt a születésszabályozás minden formája, 1967-ig tilos volt fogamzásgátló szereket forgalmazni, azokról információt terjeszteni. Az abortusz is illegális volt, de ez, ahogy lenni szokott, nem csökkentette az abortuszok számát, csak éppen (nem mellesleg, jó kereseti lehetőséget biztosítva a kontárok számára) növelte a *nem biztonságos abortuszokét*, elősegítette az ún. *abortuszturizmust*, és súlyos kockázatnak tette ki azokat, akik ezeket nem engedhették meg maguknak, és háborzongató módszerekkel (pl. kötőtűvel, sav befecskendezésével) próbálták magukon házilag elvégezni a beavatkozást.

„1971-ben robbant a bomba: az ismert francia lap, a *Nouvel Observateur* 1971 áprilisában egy manifesztumot tett közzé, ahol háromszáznegyvenhárom nő, köztük olyan híres személyiségek és filmsztárok, mint Romy Schneider, Simone de Beauvoir és Alice Schwarzer ismerte el, hogy volt már abortusza. Ekkor zajlott annak a tizenéves munkáslánynak a tárgyalása, akinek saját édesanyja segédkezett a terhesség megszakításánál. (...) A tárgyalás majdnem minden mozzanatát tömegdemonstrációk kísérték, amelyeken követelték a 17 éves Marie-Claire Chevalier felmentését a tiltott abortusz vádjá alól. Az akkori francia sajtó így kommentálta az eseményeket: „Egy 17 éves fiatal lányt azért akarnak börtönbe küldeni, mert abortusza volt, és nincs 3000 frankja, hogy elvégeztesse a műtétet egy genfi, londoni vagy párizsi jól felszerelt klinikán. Mert egy nem férjezett munkásasszony lánya, aki három gyermeket nevel egyedül. Mert az iskolákban nincs szexuális felvilágosítás, és teljes zavar uralkodik a fogamzásgátlók használatáról és elérhetőségéről.”³⁰ A lányt felmentették, és végül a Veil-törvény 1975-ben engedélyezte az abortuszt. 1981-ben

28 Lévai Katalin, *A nő szerint a világ* (Budapest: Osiris, 2000), 25.

29 Lévai, id. mű, 27.

30 Lévai, id. mű, 36-7.

pedig Európában egyedülálló módon (ma is létező) Nőjogi Minisztérium alakult az országban.³¹

Az Egyesült Államokban államonként változó a szabályozás. A mai napig erőteljes a visszacsapás („backlash”) a konzervatív oldalról, főképp a keresztény fundamentalisták részéről, akik Amerikában sikeresen kampányolnak az ún. „abstinence-only sexual education”, azaz az olyan szexuális nevelés mellett, amely csak az önmegtartóztatást tanítja, és egyáltalán nem beszél a biztonságos szexről – ha mégis, a fogamzásgátlás és az abortusz kockázatait drámai mértékben felnagyítva.³² Jessica Valenti egy képviselőt idéz, aki megpróbálta megakadályozni, hogy az iskolában a tanulókat a fogamzásgátlásról oktassák, és aki szerint a születésszabályozás azt jelenti, hogy „csak elveszed a jót, és nem fizeted meg az árát”³³ (illetve, ahogy még mondani szokták ebben a diskurzusban: „nem vállalod a felelősséget”, ami „természetesen” a terhesség, vagy éppen a szexuális úton terjedő betegségek). A fundamentalista vallásos lobbinak köszönhetően számos amerikai középiskolában *csak* ilyen szexuális neveléshez férhetnek hozzá a fiatalok: 1996 és 2009 között 1,3 milliárd dollár kormányzati támogatást kaptak az ilyen programok annak ellenére, hogy az amerikaiak 82 százaléka a komplex szexuális nevelést támogatja.³⁴ Ez a megközelítés ráadásul kizárja és/vagy erősen megkérdőjelezi az LMBTQIA fiatalokat.

A fundamentalisták komoly erőfeszítéseket tettek nemcsak a fogamzásgátlásról szóló információk terjesztésének megakadályozása, hanem a fogamzásgátló szerek hozzáférhetősége terén is. Valenti riasztó példákat hoz arra, hogy sikeresen gátat vetettek több egyetemi campuson a sürgősségi fogamzásgátláshoz való hozzájutásnak. Sylvia Plath fent idézett egykori aggályai ma sem alaptalanok: 2004-ben egy wisconsini gyógyszerész

31 Lévai, id. mű, 38.

32 Jessica Valenti, *The Purity Myth. How America's Obsession with Virginity Hurting Young Women*. (Berkeley: Seal Press, 2009), 101.

33 Jessica Valenti, *Full Frontal Feminism* (Emeryville: Seal Press, 2007) 83.

34 Valenti, 2009, 218.

magánjellegű kérdések nekiszegezése után megtagadta egy főiskolás lánytól a fogamzásgátló tabletta receptre kiadását. „Tizenhárom állam vezetett be olyan törvényeket, amelyek lehetővé tették a gyógyszerészek, ápolók és más egészségügyi dolgozók számára, hogy visszautasítsák az olyan gyógyszerek kiadását, amelyek ellenkeznek a morális, etikai vagy vallási nézeteikkel.”³⁵

Szintén a fundamentalista lobbinak köszönhetően dívik az Egyesült Államokban az ún. tisztasági bálók („purity ball”) egészen háborzongató és ödipális felhangokat sem nélkülöző szokása, melyek során a menyasszonyi ruhába öltöztetett fiatal lányok díszes szertartás keretében szüességi fogadalmat tesznek – az apjuknak. 2006-ban 1400 ilyen rendezvényt tartottak szövetségi finanszírozással az Egyesült Államokban.³⁶ A tisztasággal való megszállottság azt a rossz üzenetet közvetíti a nőknek, hogy az egyetlen (morális és emberi) értékük a szexualitásukban (illetve annak visszafogásában) rejlik, és szexuális aktivitás esetén bemocskolódnak – azaz, megteremti a slut shaming alapjait. Ez a megközelítés ráadásul nemi sztereotípiákat használ, a fiúk szexuális késztetéseit erősebbnek tartja a lányokénál, így a lányokat teszi meg a moralitás őreivé. Félrevezető módon elmosza a különbséget a beleegyezés és az erőszakos aktusok között, és válik az áldozathibáztatás táptalajává is.³⁷ (Megjegyzendő, hogy a feminizmus nem a kötelező szexuális aktivitás, hanem az *informált, felelős választás lehetősége* mellett érvel. Az opciók közt *egyiként* ott szerepel továbbra is az absztinencia azok számára, akik valóban ezt szeretnék.) A konzervatív-keresztény oldal beavatkozása még agresszívebb az abortusz terén. Az ún. *pro-life* azaz abortuszellenes (amely ezzel az elnevezéssel ravasz rosszindulattal halálpártiként bélyegzi meg a *pro-choice* beállítottságúakat, azaz a választáspártiakat!) oldal általában ugyanazokból áll, akik a fogamzásgátlást és a szexuálisan terjedő betegségek elleni védekezést is ellenzik, és – szemet hunyva a valóság felett – a 21. században ágálnak a házasság előtti szex és a házasságon belül is a gyerekek számának

35 Valenti, 2009, 86.

36 Valenti, 2009, 217.

37 Lásd Valenti, 2009, 14

korlátozása ellen. Ezen avíttnak tűnő nézetet VI. Pál pápa sok keresztény által ma is mérvadónak tartott *Humanae Vitae* c. enciklikája (1968) mentette át a jelenkorba, leszögezve például, hogy az egyesülés és a termékenység között elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn, „amit az ember saját kezdeményezésével nem törhet meg.”³⁸ Felsorolja a fogamzásgátlás tiltott módszereit (ezek közt van még a coitus interruptus is), és egyedül a természetes születésszabályozást (azaz a szexuális tevékenységnek a női ciklus termékeny és terméketlen napjaihoz való igazítását) tartja szükség esetén megengedhetőnek. Az „életpártiak” részéről már emberölés is előfordult a reprodukciós jogokat érintő meggyőződések miatt – Amerikában, nem túl ésszerűen, külön abortuszklinikák vannak, és elvakult „életpártiak” gyilkoltak már ezeken a helyeken abortuszt végző orvosokat. A keresztények közt is vannak ugyanakkor progresszívek, akik megalapították pl. a *Catholics for Choice* nevű szervezetet.

Az abortusz tiltása az abortuszok számát nem csökkenti, a nem biztonságos abortuszok számát és a szegények diszkriminációját viszont súlyosan növeli. A korlátozásokkal bevezetett szabályozások is sokkal veszélyesebbek, mint amilyenek elsőre hangzanak. Brazíliában pl. ingyenes ugyan a fogamzásgátlás, háziorvosi rendelőkben ingyen és könnyen lehet fogamzásgátló tablettához és (melegeknek is) óvszerhez jutni, azonban hiába ez a progresszív rendelkezés, az abortusz szinte minden esetben tilos, kivéve az életveszély és a nemi erőszak eseteit. Utóbbi esetben azonban nem elég az áldozat vallomása, hanem a nemi erőszakot bizonyítani is kell, amit egy szegénységben élő nő nehezebben és lassabban tud megtenni, így kifuthat az időből. A szabályozást életveszélyhez kötni azért is kockázatos, mert az orvosok ilyenkor tartanak attól, hogy valaki majd megkérdőjelezi a döntésüket – 1989-ben pl. egy bajor orvost két és fél év börtönbüntetésre ítélték.

Világszerte felháborodást váltott ki Savita Halappanavar halála a szigorú szabályozásról hírhedt katolikus Írországban: a fiatal indiai származású fog-

38 VI. Pál pápa. *Humanae Vitae*. VI. Pál pápa enciklikája a helyes születésszabályozásról. Róma, 1968. Online elérés: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=120#N11> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

orvosnőnek az élete múlt a beavatkozáson, de azzal, hogy a magzatnak volt szívhangja, ezt több alkalommal megtagadták tőle. „Ez egy katolikus ország” – közölte vele. 2013-ban az ország némileg enyhített a szabályozáson.

Jelenleg Lengyelországban van érvényben Európa egyik legszigorúbb abortusztörvénye: elvileg legális a beavatkozás, ha két független orvosszakértő igazolja annak szükségességét, azonban ilyen igazolást a gyakorlatban egyetlen orvos sem mer kiadni. 1956 után elérhető volt az országban az abortusz. „Az abortuszellenes törvényt 1993. január 7-én fogadta el a lengyel parlament, számos próbálkozás és közel négyévnyi nyilvános vita után. A törvényt széleskörű tiltakozás és a lengyel társadalom többségének akarata ellenére vezették be.”³⁹ 2005-ben a Lengyel Szövetség a Nőkért és a családtervezésért nevű szervezet megjelentetett egy kiadványt *Maga a pokol* címmel, amelyben több nő történetén keresztül mutatták be a törvény alkalmazásának visszaosságait. Az ország egyelőre a nemzetközi nyomás hatására sem enyhített a törvényen. Nemrégiben Spanyolország is szigorítani akarta az abortusztörvényt, azonban az egész Európára kiterjedő tiltakozások hatására a kormánynak ezt nem sikerült megvalósítania.

A legtöbb feminista választáspárti, annak ellenére, hogy az abortusz is értelmezhető (ahogy a feministák egy kisebb része teszi is) a női test kizsákmányolásaként, a férfiak számára kényelmes megoldásként. (Így érvel pl. Adrienne Rich.) Azonban a tiltást a feministák közül, a fenti okokból, senki sem látja jó megoldásnak.

Olyan ország, ahol kizárólag az érintett nőre bízják ezt a döntést (azaz, ahol el lenne ismerve, hogy a nő rendelkezik a saját testével, és nem az állam!), gyakorlatilag nincs. Ha a korlátozások nem is olyan szigorúak, akkor is különféle „tanácsadásokon” kell a nőknek megjelenniük (ilyen pl. Németország vagy Magyarország), ahol nemritkán lelkiismeret-furda-
lást igyekeznek kelteni bennük, és nyomást gyakorolni rájuk a magzat

39 Lásd Lengyel Szövetség a Nőkért és a Családtervezésért. *Maga a pokol. Lengyel nők történetei az abortuszról*. Ford. Kispéter Erika. Budapest: Patent, 2005. Online elérés: http://abortusz.info/images/stories/Maga_a_pokol_lengyel_nok_tortenetei_az_abortuszrol.pdf Utolsó letöltés: 2015. január 10.

megtartására. Jellegetes, hogy a procedúra során a történet férfi szereplőjét soha nem veszik hasonlóan elő; ahogyan az is beszédes, hogy egy „pro-life” megközelítésű könyv⁴⁰ bibliográfiájának 192 tétele közül mindössze 16-nak van női szerzője.

A reprodukciós gyakorlatok történetét áttekintve láthatjuk, hogy a felelősség szinte mindig a nőre hárult, a férfiak – kivéve, amikor regulázták a nő testét, vagy ítéleztek – udvariasan hátraleptek, és ez ma is így van: a vaszekatómia nem tartozik a népszerű eljárások közé, ahogyan a férfi fogamzásgátló tablettát, noha már elkészült, a mai napig nem sikerült piacra dobni.

3. A reprodukciós gyakorlatok története Magyarországon

Magyarországon az 1960-as évek előtt a születésszabályozási törekvések csak szórványosan jelentek meg; a tablettá előtti módszerek széles körű elterjedése nem volt jellemző. Kivételnek az Ormánság paraszti társadalma számított, ahol dívott az ún. egykézés. A magyar paraszti társadalom vonatkozásában Andorka szerint 7-8-ra becsülhető a születéskorlátozás nélkül születő gyerekek száma egy házasságból⁴¹, és ebben a régióban ennél feltűnően alacsonyabb volt a születésszám. Hölbing Miksa, Baranya vármegye főorvosa rosszállotta a jelenséget: „Sok menyecske szépségének fönntartása végett akadályozza titkon és bűnös módon a szülést, sokat pedig a szegénység visz arra, minthogy tudniillik, egy-egy fél telken sokszor 3-4 család is kénytelen élélni”.⁴² A korabeli ítélezések elsősorban morális alapúak voltak, az egykézést „erkölcsi nyavalyának”, lustaságnak tulajdonították. „Az egyke oka az, hogy a nép minél könnyebben akar át-evezni az életen, hogy vígan akar élni, és minél többet élvezni, jelszava, hogy fél a gyermek felnevelésével járó gondtól, vesződéstől és szenved-

40 Jobbágyi Gábor, *Az élet joga. Abortusz, eutanázia, művi megtermékenyítés* (Budapest: Szent István Társulat, 2004).

41 Andorka Rudolf, „Az ormánsági születéskorlátozás története”, *Valóság* 18. no. 6. (1975), 40. Online elérés: http://nepesedes.hu/drupal/files/Andorka_Rudolf_Az_ormansagi_szuleteskorlatozas_tortenete.pdf Utolsó letöltés: 2015. január 10.

42 Andorka, id. mű, 44.

déstől, s mindezt elviselhetetlen tehernek tekinti”⁴³ – idéz Andorka egy másik korabeli véleményt, mely kísérteties hasonlóságot mutat a mai szingliellenes diskurzussal.

Valószínűsíthetőek azonban a gazdasági okok: a cél, hogy ne kelljen a birtokot tovább osztani. Az ezt biztosító módszerek közt az ártalmatlan hiedelmek mellett (pl. „[a] drávagárdonyi menyasszony, ahány évig nem akart gyereket, annyi görcsöt tett az alsószoknyája kötőmadzagjára”⁴⁴) megjelent az önmegtartóztatás (a fiatal párt évekig nem engedték együtt aludni, illetve az asszony elutasította a férj közeledését), illetve a kettős mércén alapuló megoldások: „Egyes – főleg egykés – vidékeken hallgatólagosan elfogadott volt, hogy az örökös megszületését követően a módos gazda inkább szeretőt tartott.” (Az így fogant gyerekek sorsáról nincs információ.) A nők próbálták elnyújtani a szoptatást abban a hiszemben, hogy az csökkenti a teherbeesés esélyét, illetve „[s]zeretkezést követően nyomkodással, erőlködéssel, köhögéssel igyekeztek a magvat minél inkább eltávolítani hüvelyükből.”⁴⁵ Egyes férfiak ismerték a coitus interruptust, és a 19. század végi újságokban elszórta felbukkannak burkolt „gummi” hírdetések.⁴⁶ Az egykezésnek halálos áldozatai is akadtak, mivel ha a fenti módszerek nem jártak sikerrel, drasztikus lépésekhez folyamodtak.

„Különösen a már több gyermeket szült fiatalasszonyok nagy része, ha ismét állapotos lett, megpróbálkozott a kevésbé veszélyes módszerekkel: hirtelen nehezett emelt, ugrált le a padlásról, sokat szekerezett. Ezt általában nem is tartották magzatelhajtásnak. Hőhatáson alapultak a gőzölések, füstölések, a Borsa völgyében meleg kenyér helyére ültették az asszonyt. Az általánosan elterjedt forró fürdők hatását gyakran füvekkel vélték fokozni. Belsőleg főleg növényi főzeteket tartottak eredményesnek. Sok

43 Andorka, id. mű, 47.

44 Hoppál Mihály szerk. *Magyar néprajz VII.: népszokás, néphit, népi vallásosság* (Budapest: Akadémiai, 1990), 12.

45 Hoppál, id. mű, 13.

46 Faragó Tamás, *Bevezetés a történeti demográfiába* (elektronikus tananyag) (Budapest: Corvinus, 2011), 107. Online elérés: www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop, Utolsó letöltés: 2015. január 10., 107.

helyről van adat arra, hogy mályva vagy más növény gyökerét helyezték fel a hüvelybe. A különböző formában alkalmazott nyomás, a has tartós elszorítása, a már specialisták által végzett masszázs (*eldörgölés*) széles körben ismeretes volt. Legtöbb veszéllyel azon módszerek jártak, amelyek során valamilyen szűrő eszközzel (kihegyezett lúdtoll, orsó, bizonyos növények szárított gyökere, kötőtű) felnyúltak a méhbe, és felszakították a magzatburkot. (...) A világi és egyházi törvények egyaránt üldözték a *gyerekelvesztést*. Hiedelmek is éltek a parasztság körében az ilyen asszonyt – még életében vagy a túlvilágon – érő büntetésekről, amelyek közül legáltalánosabb, hogy halála után meg kell ennie elpusztított magzatait. A gyakorlatban azonban az egyes esetek erkölcsi megítélését mindig az adott időszakban, adott közösségen belül érvényes normák szabályozták.⁴⁷

A jellemző azonban mégiscsak az volt, hogy a törvény a legteljesebb szigorral sújtott le a magzatelhajtást végző nőre, akkor is, ha szegénységben élt, és a tizedik gyermeke után folyamodott elkeseredésében ilyesmihez. Külön odafigyeltek a leányanyákra is: egyes városokban kötelező volt jelenteni a házasságon kívüli teherbeesést, megakadályozandó, hogy a „megesett” nő megszabaduljon a magzattól.⁴⁸ Utóbbi szempontból különösen veszélyeztetettek voltak a cselédek – a ház urának, illetve a „fiatalúrnak” (annak csábításának, vagy agressziójának) való kiszolgáltatottságukról⁴⁹ szemléletesen ír Kosáryné Réz Lola *Filoména* című regényében. Fónagy leírása szerint ráadásul „a viktoriánus prűdéria viszonyai közepette sem volt ritka, hogy a cselédválasztás során az anya számolt kamaszfia feltámadó szexuális érdeklődésével. Hogy megóvja őt a prostituáltakkal való érintkezés veszélyeitől, vonzó külsejű és készségesnek ígérkező lányt igyekezett a házba venni.”⁵⁰ Ha a cseléd teherbe esett, általában elkergették a háztól, és csak ritka esetben utaltak ki számára némi gyerektartást.

47 Hoppál, id. mű, 13.

48 Faragó, id. mű, 103-104.

49 Fónagy Zoltán, „„Fontos tényezője a kellemes otthonnak.” A cseléd a polgári háztartásban.” Mindennapok története 2014. o5. 15. Online elérés: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/05/15/cseledek_748 Utolsó letöltés: 2015. január 10.

50 Fónagy, id. mű.

A 20. század elején, 1904-ben alakult Feministák Egyesülete széles körű tevékenységét (céljuk: „a nő egyenjogúsítása minden téren”) ki kívánta terjeszteni – összefüggésben a prostitúció elleni küzdelemmel (melyben Schwimmer Rózsa a mai kliensbüntető álláspontot képviselte!) – a szexuális felvilágosításra is. Ez volt az egyetlen célkitűzésük, amely komoly ellenállásra ütöközt. A képmutató korabeli társadalom az egyik oldalon büszke volt a „hungarák” (magyar prostituáltak) szépségére, másik oldalon pedig megtagadta a szexuális felvilágosítást a fiataloktól. „A Feministák Egyesülete keserű tapasztalatokra tett szert, valahányszor a „szexuális kérdésekről” nyilvánosan foglalt állást. A szexuális felvilágosítás témájának felvetése vagy a női egészség és higiénia kérdéseiről szervezett tájékoztató jellegű előadássorozatuk a budapesti, illetve magyar nyilvánosság viharos felháborodását és „a feministák durva szidalmazását” váltotta ki. A Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Egyesületének közös lapja, *A Nő és a Társadalom* helyi fogadtatásáról a Szombathelyi Nőtisztviselők ezt írják az anyaszervezetnek: „Különösen a márciusi szám bevezető cikke ellen kelt ki számos tagtársunk szülője, és egyenesen megtiltották, hogy leányuk a *Nő és a Társadalom*at olvassa. Vannak aztán sokan, kik viszont az ellen emelnek kifogást, hogy a nemi kérdést a lap minden száma tárgyalja, s kérdik, vajjon ez első rendű szakkérdés-e a nőtisztviselőknek.”⁵¹ Ilyen és más hasonló tapasztalatok után a Feministák Egyesülete a „szexuális kérdés” nyilvános feszegetésében csakhamar az egyesületi tevékenység egyetlen más területét sem jellemző visszafogottságot tanúsított.”⁵²

„1878 és 1956 között a Csemegi-kódex abortuszrendelkezése volt hatályos. Tehát a méhmagzatát szándékosan elhajtó nőt, ha házasságon kívül

51 Trombitás Erzsi, „Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete Schwimmer Rózának.” Szombathely, 1908. március 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 15. doboz, idézi Kereszty Orsolya, *A Nő és a Társadalom a nők művelődéséért 1907-1913* (Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011), 95.

52 Susan Zimmermann, „A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején” *Eszmélet* 42. (1999 nyár). Online elérés: [http:// bit.ly/1u20nfP](http://bit.ly/1u20nfP) Utolsó letöltés: 2015. január 10.

esett teherbe két év börtönbüntetéssel, ha férjes asszonyként, akkor három év börtönbüntetéssel sújthatták.”⁵³ 1945-ben volt egy rövid, ettől eltérő időszak: a szovjet katonák által megerőszakolt nők számára (noha az őket ért traumát egyébként teljes hallgatás övezte) engedélyezték az abortuszt.⁵⁴ Még az egyházon belül is akadtak engedékenyek e téren: „Ravasz Imre püspök körlevelében leszögezte, hogy nemi erőszak esetén megengedhető a művi abortusz. (...) Hazai vonatkozásban a budapesti nemierőszak-esetek áldozatainak száma 50 000 és 200 000 között mozog: a becsléseket a kutatók a nemibeteg-gondozók és a helyi tisztiorvosok megbízhatónak tekinthető, de részleges érvényességű adataira alapozzák.”⁵⁵

Becslések szerint a megerőszakolt nők 20 százaléka lett terhes. „A Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 14-én felfüggesztette a Büntető-törvénykönyv magzatelhajtást tiltó rendelkezését, és kimondta, hogy azt a megfelelő engedélyek után az orvos – kizárólag egészségügyi intézetben és a magyar születésszabályozási gyakorlatban most először ingyenesen – elvégezheti.”⁵⁶

Az 1954 és ’56 közötti időszak mint a teljes abortusztilalommal fémjelzett Ratkó-korszak maradt meg a köztudatban „Lánynak szülni dicsőség, asszonynak kötelesség!” mottójával együtt; noha a szigorú szabályozást valójában nem Ratkó Anna, a munkásnőből 1952-ben lett népjóléti, majd egészségügyi miniszter találta ki; ő „csupán a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának az utasítását hajtotta végre.”⁵⁷ „Elképzelhető, bár ennek írásos nyomát nem találni, hogy Rákosi a posztra eleve

53 Tóth Eszter Zsófia, „Abortusz a szocialista időszakban.” *Abortusz.info*. Online elérés: <http://abortusz.info/tenyek-az-abortuszrol/item/201-abortusz-a-szocialista-id%C5%91szakban> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

54 Pető Andrea, „Budapest ostroma 1944-1945-ben – női szemmel.” *Budapesti Negyed* 29-30. *Budapest ostroma*. (2000 ősztől). Online elérés: http://bfl.archivportal.hu/id-607-peto_andrea_budapest_ostroma.html Utolsó letöltés: 2015. január 10.

55 Pető, id. mű.

56 Uo.

57 Kocsis Piroska, „A szövöszéktől a miniszteri bársonyszékig”, *Archívnet: XX. századi történelmi források* 6. évf. 4. szám (2006), Online elérés: http://www.archivnet.hu/politika/a_szovoszektol_a_miniszteri_barsonyszekig.html Utolsó letöltés: 2015. január 10.

női politikust szánt, arra gondolva, hogy a lakosság talán megértőbb lesz az érdekeit sértő intézkedések iránt.” Ratkónak nem volt nagyobb szerepe egy gyalogénál. „A határozat hatályba lépését követően nem sokkal meghalt Sztálin, az 1953 júniusától hivatalban lévő *Nagy Imre*-kormány pedig nem erőltette a büntető rendelkezések erélyes érvényesítését. Szovjet utasításra enyhíteni kellett a végrehajtáson, és ebben nagy szerepe volt a rendelet rendkívül kedvezőtlen fogadtatásának, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A visszavonás kezdete 1953. október 10-ére datálódik, 1954. január elsejétől pedig újra elismerték a szociális szempontok létjogosultságát is az abortuszok esetében. A végső visszavonáshoz (1956) a szovjet minta (1955) követésének kényszere vezetett.”⁵⁸

1956. június 4-től engedélyezték az abortuszt, azonban, egyrészt, az eljárást kérőknek ún. abortuszbizottság előtt kellett megjelennie (amelyek, „bár gyakran megalázó stílusú beszélgetés után, de gyakorlatilag minden esetben hozzájárultak a műtéti beavatkozáshoz”⁵⁹), másrészt, gyakorta végezték a műtétet megfelelő fájdalomcsillapítás nélkül. Harmadrészt, a fogamzásgátló tablettát 1967-ig nem lehetett Magyarországon kapni, utána is nehéz volt hozzájutni, az alternatív születésszabályozási módszerek pedig nem terjedtek el, így az abortuszt tulajdonképpen „fogamzásgátlási” módszerként használták.⁶⁰ Ez volt a helyzet 1973-74-ig, amikor is a fogamzásgátló tablettá hozzáférhetősége javult.

1973-ban akarták a szabályozást szigorítani, ekkor négy egyetemi hallgató, Körösi Zsuzsanna, Pór György, Veres Júlia és Márkus Piroska 1553 aláírást gyűjtött a tervezett népesedéspolitikai intézkedések (abortuszszi-gorítás) ellen⁶¹, amelyeket átadtak az országgyűlés elnökének, Apró An-

58 Kocsis, id. mű.

59 Pongrácz Tiborné, „A Ratkó korszak” *Korfa* 2013/1, 3. Online elérés: <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Korfak/korfa-2013-1.pdf> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

60 Lásd *uo.*

61 Lásd Fábíán Katalin, *Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy, and Gender Equality* (Washington: Woodrow Wilson Center Press, 2009), 84.

talnak. A beadványban⁶² szakmai érveket sorakoztattak fel a tervezett intézkedés ellen: leszögezték, hogy az abortusz nem kívánatos születésszabályozási módszer, viszont a tiltásából adódó népességnövekedés csak a nem kívánt gyermekek számát növelné, ami senkinek sem érdeke. Kiemelték, hogy a bölcsődei és óvodai ellátás az alacsonynak ítélt gyerekszám mellett sem elégséges, így a nem kívánt gyerekek növelnék a nők kiszolgáltatottságát. Felhívták a figyelmet az illegális abortuszok veszélyeire. A kritikát követően alternatív javaslatokat tettek a probléma megoldására: kiemelt hangsúlyt fektettek a szexuális nevelés szükségességére, és leírták, hogy a gyermekvállalási kedvet kényszerrel növelni nem lehet. Inkább előmozdítaná a célt a lakáshelyzet javítása, a gyermekgondozási intézmények bővítése, a családi pótlék emelése. Végül kérték a társadalmi vitát a kérdésben. Az aláírók közt népszerű, ismert közéleti személyiségek is szerepeltek, ott volt köztük Rajk Júlia és Károlyi Mihályné is⁶³, továbbá Ferge Zsuzsa, Göncz Árpád, Cseh Tamás, Hernádi Gyula, Janikovszky Éva, Kertész Ákos, Koncz Zsuzsa, Mérei Ferenc, Mészáros Márta, Nemes Nagy Ágnes, Ruttkai Éva, Tordai Zádor, Zalatnay Sarolta.⁶⁴ Az aláírásgyűjtőket – köztük három egyetemistát – a rendszer ellenségének nyilvánították, és emigrációba kényszerítették őket, a tervezett népesedéspolitikai határozat, az abortusz korlátozása erőfeszítéseik ellenére létrejött. „Ez az aláírásgyűjtés az egyetlen nyilvános akció volt a Kádár-korszakban, amelyet a nők önrendelkezési jogáért folytattak.”⁶⁵

A következő abortuszvita a rendszerváltás után zajlott: a Feminista Házlózat a Szabad Döntés Jogáért kampány keretében harcolt a nők önrendelkezési joga mellett. Ennek érdekében 1990 őszén hatezer, 1992-ben már tizenkétezer aláírást gyűjtöttek össze, és adtak át az Országgyűlés elnökének, Szabad Györgynek. Szórolapokat, valamint képeslapokat gyártottak, melyeket az állampolgárok elküldhettek a képviselőjüknek, kérve őt,

62 Szövegét lásd: Csizmadia Ervin. *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1998). Dokumentumok* (Budapest: T-Twins, 1995, 67-9.

63 Tóth, id. mű.

64 Csizmadia, id. mű, 69.

65 Tóth, id. mű.

hogy ne szavazza meg az abortusz addigi gyakorlatának bárminemű korlátozását.⁶⁶ Lapjukban, a *Nőszemélyben* rendszeresen foglalkoztak a témával. Érveik hasonlóak a Körösiék beadványában szereplőkhöz. „Ha egy társadalom képtelen tagjai számára intézményesen biztosítani az elfogadható létfeltételeket, – ha nem ismeri el számukra a tisztas emberi léthez való jogot a kor színvonalán, akkor felelőtlenség, ha nem cinizmus, az éppen megfogant élet emberi jogairól beszélni” – mutatnak rá továbbá egy korai sajtónyilatkozatukban.⁶⁷ Végül elérték, hogy a parlament a két verzió közül a kevésbé szigorút szavazza meg.

Jelenleg Magyarországon a fogamzásgátlást az állam nem támogatja, és a havonta több ezer Ft kifizetése a szegénységben élők számára (akiket aztán megbélyegeznek a több gyerek „felelőtlen vállalása” miatt!) probléma. A házasság előtti szex demonizálása és a fogamzásgátlás elvi tiltása Magyarországon nem jellemző, az abortusz témája azonban továbbra is terep a vitára. A felmérések ugyan azt mutatják, hogy a lakosság nagy része (talán azért is, mert a „Ratkó-korszak” mély nyomot hagyott a kulturális emlékezetben) egyetért a művi terhességmegszakítás hozzáférhetőségével, mindössze két százalék ellenzi az abortuszt.⁶⁸

Az abortusz jelenleg engedélyezett ugyan, azonban a költséget (közel 30 ezer Ft-ot) nagyon kevés eset kivételével az abortuszt kérő nőnek kell megfizetnie, akinek ráadásul két alkalommal „a magzat megtartására irányuló tanácsadáson” kell részt vennie. A tanácsadás nem ritkán megalázó procedura, módszerei például: vizuális érzelmi üzenet (pl. szájjal festett képeslapok a gyermeki szeretetről, ami alkalmas a születendő gyermek

66 Lásd Bozzi Vera és Czene Gábor, *Elsikkasztott feminizmus* (Budapest: Osiris, 2006), 59-62.

67 Feminista Hálózat, „A Feminista Hálózat tiltakozása az abortusz és a születésszabályozás lehetőségeinek korlátozása ellen” (Sajtóközlemény.) Országos Sajtószolgálat, 1990. okt. 31. Online elérés: http://os.mti.hu/hirek/12905/a_feminista_halozat_tiltakozasa_az_abortusz_es_a_születesszabalyozas_lehetosegeinek_korlatozasa_ellen Utolsó letöltés: 2015. január 10.

68 Lásd „Közvélemény-kutatás az abortuszról 2013” Online elérés: <http://abortusz.info/kutatas/2013> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

fogyatékosága miatt abortuszra jelentkező nőkben is a büntudatkeltésre), képek fejlődő magzatokról, hivatkozás a demagóg „Néma sikoly” című filmre, a testi és lelki kockázatok felnagyítása, valamint bántalmazott nők győzködése, hogy a bántalmazó majd ettől megváltozik (!).⁶⁹ A tanácsadás hatékonysága igen kicsi: a családvédelmi szolgálatnál nem kívánt terhességgel jelentkező nők 95 százaléka elvégezteti az abortuszt, és arról nincs adat, hogy a maradék 5 százalék a tanácsadás hatására gondolja-e meg magát. Az abortuszra jelentkező nők többsége a tévhitel ellentétben nem egyedülálló fiatal lány, hanem házasságban élő, egy vagy két gyermekkel már rendelkező anya. Az abortusztábletta hozzáférhetőségének megvívótása és a magzat jogaira utaló Alaptörvény-szöveg folyamatos aggodalomra ad okot a kormányzati szigorítási szándékokat illetően.

4. Zárás: az emberi jogi megközelítés felé

A reprodukciós funkció szabályozásához fűződő jogok ma is világszerte a legvitatottabbak, és a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban a kötelező érvény szintjére ritkán emelkednek. Leggyakrabban – valószínűleg, mert elsősorban nőket érintenek – mint „másodlagos” problémák megrekednek a nem kötelező érvényű egyezmények, illetve az ajánlások szintjén.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (Universal Declaration of Human Rights, UDHR, 1948) csak a családalapítás jogára és a kényszerházasság tilalmára tér ki, a reprodukciós jogokat nem említi. (Hangsúlyozza ugyanakkor a házasságon kívül született gyerekek egyenlő jogait.) Első alkalommal csak a Teheráni Nemzetközi Emberi Jogi Konferencián (1968)

69 Lásd Rédei Dorottya és Szabó Gabriella, *Finom manipuláció, kedves félreinformálás. A kötelező abortusz-tanácsadás gyakorlata Magyarországon* (Budapest: PATENT, 2013), 10-26.

70 Lásd UNFPA, *Az út a reprodukív egészséghez világszerte. A reprodukív egészségügy és -jogok a nemzetközi napirenden 1968 és 2003 között*, ford. Simonyi Ágnes. Online elérés: <http://bocs.hu/devedu/RoadGlobReprHealth.htm> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

71 Uo.

72 Uo.

került rögzítésre (nem kötelező érvénnyel) a reprodukciós jogok egy része: „A szülőknek alapvető emberi joga, hogy szabadon és felelősségteljesen meghatározzák gyermekeik számát és az érkezésük közt eltelt időt.”⁷⁰

A következő mérföldkő a Bukaresti Népesedési Világkonferencia (1974 – az ENSZ szerint a Világ Népesedése Éve). A konferencia eredményeként született dokumentum a Világ Népesedési Akcióterv (World Population Plan of Action, WPPA), amely a világ kormányainak javasolja, hogy „tekintet nélkül saját átfogó demográfiai céljaira, tiszteljék és biztosítsák az egyének azon jogát, hogy szabadon, a szükséges információk birtokában és felelősségteljes módon dönthessenek saját gyermekeik számáról és az érkezésük közt eltelt időről.” Jelentős váltás történt a megfogalmazásban: a szülők kifejezést a egyének kifejezéssel helyettesítették, hogy párokra és személyekre egyaránt utaljanak.⁷¹

A bukaresti után tíz évvel, 1984-ben megrendezték a második Népesedési Világkonferenciát, ezúttal Mexikóvárosban. Itt megállapításra került, hogy a fogamzásgátlás, főleg a fejlődő országokban sokak számára be nem teljesített szükséglet marad, és ezen változtatni kell. Szóba került továbbá a biztonságos abortusz kérdése: a résztvevők azt az ajánlást fogalmazták meg, hogy az abortusz családtervezési módszerként nem szorgalmazandó, ugyanakkor „amikor csak lehet, biztosítanunk kell az emberi bánásmódot és a tanácsadást azoknak a nőknek, akik az abortuszhoz folyamodtak.”⁷²

Az összes népesedési konferencia közül a legfontosabb a harmadik, melyre 1994-ben került sor Kairóban (Nemzetközi Konferencia a Népesedésről és a Fejlődésről, International Conference on Population and Development – ICPD). Az itt elfogadott akcióterv eredményességét a WHO 20 évvel később, 2014-ben értékelte *Szexuális és reprodukatív egészség 2014* után című jelentésében.⁷³ Ebben a dokumentumban egyebek mellett az áll, hogy jelenleg 222 millió olyan nő van a világon, aki szeretne fo-

73 World Health Organization, *Sexual and reproductive health beyond 2014: Equality, Quality of care and Accountability*. 2014. Online elérés: <http://apps.who.int/iris/bitstream>, Utolsó letöltés: 2015. január 10.

gamzásgátlást alkalmazni, de nem jut hozzá, és évente mintegy 22 millió nem biztonságos abortuszt végeznek. Az anyai halandóság az elmúlt húsz évben ugyan 50%-kal csökkent, de még így is naponta 800 nő hal meg a világon terhességgel és szüléssel összefüggő, megfelelő egészségügyi ellátással megelőzhető okokból.

Érdekes módon emiatt nem tör ki morális pánik. A helyzeten a globális tudatosság mellett úgy lehet javítani, hogy az anyaságot nem kötelességnek, hanem – a megfizethető és hozzáférhető fogamzásgátlással együtt – *jognak* tekintjük, melyről minden nőnek joga van *informált döntést* hozni.

Felhasznált irodalom

VI. Pál pápa. *Humanae Vitae*. VI. Pál pápa enciklikája a helyes születésszabályozásról. Róma: 1968.

Online elérés: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=120#N11> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

Andorka Rudolf. „Az ormánsági születéskorlátozás története.” *Valóság* 18. no. 6., 1975, 5-61.

Online elérés: http://nepesedes.hu/drupal/files/Andorka_Rudolf__Az_ormansagi_szuleteskorlatozas_tortenete.pdf

Utolsó letöltés: 2015. január 10.

Beauvoir, Simone de. *A második nem*. ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat, 1971.

Bozzi Vera és Czene Gábor. *Elsikkasztott feminizmus*. Budapest: Osiris, 2006.

Bullough, Vern R. szerk. *Encyclopedia of Birth Control*. Santa Barbara, Denver and Oxford: ABC Clío, 2001.

Csizmadia Ervin. *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1998). Dokumentumok*. Budapest: T-Twins, 1995.

Fábián Katalin. *Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy, and Gender Equality*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, 2009.

Faragó Tamás. *Bevezetés a történeti demográfiába*. (Elektronikus tananyag.) Budapest: Corvinus, 2011, 103-104.

Online elérés: www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/0010_2A_09

- Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba.pdf Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Feminista Hálózat, „A Feminista Hálózat tiltakozása az abortusz és a születésszabályozás lehetőségeinek korlátozása ellen” (Sajtóközlemény.) Országos Sajtószolgálat, 1990. okt. 31. Online elérés: http://os.mti.hu/hirek/12905/a_feminista_halozat_tiltakozasa_az_abortusz_es_a_szuletesszabalyozas_lehetosegeinek_korlatozasa_ellen Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Fónagy Zoltán, „„Fontos tényezője a kellemes otthonnak.” A cseléd a polgári háztartásban.” *Mindennapok Története* 2014. 05. 15.
Online elérés: http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/05/15/cseledek_748 Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Gamble, Sarah szerk. *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. London and New York: Routledge, 2006.
- Grigg-Spall, Holly. „Amiért soha többet nem szedem a tablettát.” Ford. Barna Emília. *Nőkért.hu*. 2011. július 5.
Online elérés: <http://nokert.hu/index.php/reproduktiv-jogok/reproduktiv-jogok/859-biztos-hogy-jo-a-nknek-a-fogamzasgatló-tabletta> Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Hoppál Mihály szerk. *Magyar néprajz VII.: népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest: Akadémiai, 1990.
- Jobbágyi Gábor, *Az élet joga. Abortusz, eutanázia, művi megtermékenyítés*. Budapest: Szent István Társulat, 2004.
- Joó Mária. *Emberi természet, női természet*. (internetes tankönyv).
Online elérés: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&task=all&id_tananyag=16 Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- „Sztereotípiák, bináris oppozíciók, előítéletek – és a Nő.” In Barát Erzsébet és Sándor Klára szerk. *A nő és a női(es)ség sztereotípiái. Nyelv, ideológia, média 2*. Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 2009, 9-22.
- Kereszty Orsolya. *A Nő és a Társadalom a nők művelődéséért 1907-1913*. Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011.
- Kocsis Piroska. „A szövőszéktől a miniszteri bársonyszékig.” *Archívnet: XX. századi történelmi források 6. évf. 4. szám* (2006).
Online elérés: http://www.archivnet.hu/politika/a_szovoszektol_a_miniszteri_barsonyszekig.html
Utolsó letöltés: 2015. január 10.

„Közvélemény-kutatás az abortuszról 2013”

Online elérés: <http://abortusz.info/kutatas/2013> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

Lengyel Szövetség a Nőkért és a Családtervezésért. *Maga a pokol. Lengyel nők történetei az abortuszról*. Ford. Kispéter Erika. Budapest: Patent, 2005.

Online elérés: http://abortusz.info/images/stories/Maga_a_pokol_lengyel_nok_tortenetei_az_abortuszrol.pdf Utolsó letöltés: 2015. január 10.

Lévai Katalin. *A nő szerint a világ*. Budapest: Osiris, 2000.

Máthé E. Judit. „Aletta Jacobs (1854-1929).” In Csapó Ida és Török Mónika szerk. *Feminista Almanach*. Budapest: MINők – Nőtárs, 2005, 34-35.

Online elérés: <http://nokert.hu/index.php/ni-arcepcesarnok/tudosok-kutatok/858-aletta-jacobs-1854-1929> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

May, Elaine Tyler. „The Pill Turns 50”, *Ms. Magazine* 2010 Spring.

Online elérés: <http://www.ms magazine.com/spring2010/thepill.asp> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

McLaren, Angus – Arlene Tigar McLaren. *The Bedroom and the State, the Changing Practices and Politics of Contraception and Abortion in Canada, 1880-1997*. Toronto: Oxford University Press, 1997.

McLaren, Angus. *Szexualitás a 20. században*. Ford. Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 2002.

Ortner, Sherry. „Nő és férfi, avagy természet és kultúra?” In Biczó Gábor szerk. *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai, 2003, 195-212.

Pateman, Carol. „Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship.” In Jane Flax szerk. *Beyond Equality: Gender, Justice and Difference*. London: Routledge, 1992, 17-31.

Pető Andrea, „Budapest ostroma 1944-1945-ben – női szemmel.” *Budapesti Negyed* 29-30. *Budapest ostroma*. (2000 ősz-tél).

Online elérés: http://bfl.archivportal.hu/id-607-peto_andrea_budapest_ostroma.html Utolsó letöltés: 2015. január 10.

Pieper, Annamarie. *Van-e feminista etika?* Budapest, Áron, 2004.

Plath, Sylvia. *Az üvegbúra*. Ford. Tandori Dezső. Budapest, Európa, 1977.

Platón összes művei. Budapest, Európa, 1984.

Pongrácz Tiborné. „A Ratkó korszak” *Korfa* 2013/1.

Online elérés: <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Korfa/korfa-2013-1.pdf> Utolsó letöltés: 2015. január 10.

- Rédai Dorottya és Szabó Gabriella. *Finom manipuláció, kedves félreinformálás. A kötelező abortusz-tanácsadás gyakorlata Magyarországon*. Budapest: PATENT, 2013.
- Showalter, Elaine. *The Female Malady. Women, Madness and English Culture 1830-1980*. New York: Penguin Books, 1985.
- Tóth Eszter Zsófia, „Abortusz a szocialista időszakban.” *Abortusz.info*.
Online elérés: <http://abortusz.info/tenyek-az-abortuszrol/item/201-abortusz-a-szocialista-id%C5%91szakban> Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Trombitás Erzszi, „Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete Schwimmer Rózának.” Szombathely, 1908. március 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 15. doboz.
- UNFPA. *Az út a reprodukív egészséghez világszerte. A reprodukív egészségügy és -jogok a nemzetközi napirenden 1968 és 2003 között*. Ford. Simonyi Ágnes. Online elérés: <http://bocs.hu/devedu/RoadGlobReprHealth.htm> Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Valenti, Jessica. *Full Frontal Feminism. A Young Woman's Guide to Why Feminism Matters*. Emeryville: Seal Press, 2007.
- The Purity Myth. How America's Obsession with Virginity Hurting Young Women*. Berkeley: Seal Press, 2009.
- Wilkins, Amy C. „So full of myself as a chick” Goth Women, Sexual Independence, and Gender Egalitarianism.” *Gender and Society, Vol. 18 No. 3*. June 2004, 328-349.
- Winsor, Laura Lynn. *Women in Medicine. An Encyclopedia*. Santa Barbara, Denver and Oxford: ABC Clio, 2002.
- World Health Organization. „Reproductive Health.”
Online elérés: http://www.who.int/topics/reproductive_health/en/ Utolsó letöltés: 2015. január 12.
- World Health Organization, *Sexual and reproductive health beyond 2014: Equality, Quality of care and Accountability*. 2014.
Online elérés: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112291/1/WHO_RHR_14.05_eng.pdf?ua=1 Utolsó letöltés: 2015. január 10.
- Zimmermann, Susan. „A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején” *Eszmélet* 42., 1999 nyár.
Online elérés: [http:// bit.ly/1u20nfP](http://bit.ly/1u20nfP) Utolsó letöltés: 2015. január 10.

LGBTI és Queer Studies – az identitás problémái

ANTONI RITA

Az LMBTQIA témakör (a homoszexualitás és egyéb, a „normától” eltérő szexuális orientációk és nemi identitások témaköre) szorosan kapcsolódik az iménti fejezetekben tárgyalt női és reprodukciós jogokhoz, hiszen, egyrészt, a feminizmushoz hasonlóan megkérdőjelezi a társadalmi nemi szerepeket, sztereotípiákat, a nemek társadalomban rögzített hierarchiáját, az ahhoz kapcsolódó binaritással (kétosztatúsággal) és heteronormativitással (a heteroszexualitás egyedül elfogadható, „normális” szexualitásként tételezésével), valamint a szexuális aktivitás bevett normáival együtt; másrészt, emberi jogi kéréseket vet fel pl. a házasodással és a gyermekvállalással kapcsolatban (örökbefogadás, asszisztált reprodukciós eljárások).

1. Fogalmak

A „melegség” vagy „homoszexualitás” helyett ma már inkább az LGBTI illetve magyar kontextusban LMBTQ(IA) ernyőfogalmat használjuk (L = leszbikus, M = meleg (angolul gay), B = biszexuális, T = transznemű, Q = queer, I = interszexuális, A = aszexuális, részletes magyarázatokat lásd alább), mert az egyének sokkal szélesebb körét fedi le. A mozgalmon belül is sok a vita a fogalomról, főleg miután az eredeti LMB a T-vel, majd további „betűkkel” bővült. Ennek nyomán változatok alakultak ki, pl. a Budapest Pride fesztivál szervezői által használt LMBTQ, a nemzetközi jogvédő szervezet, az ILGA

(International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans & Intersex Association) és a szlovák Inakost' által használt LGBTI, valamint az amerikai Everyday Feminism honlap által használt, leginkább inkluzív LGBTQIA. Többen – jellemzően persze nem a sor végén találhatók – túl hosszúnak, nehezen megjegyezhetőnek találják a betűsort, és helyette a „meleg” szó univerzális használatát javasolják, amit viszont a meleg férfiakhoz képest marginalizáltabb érintettek joggal elleneznek. Felmerül a további javaslatok közt az „LMBT+” jelölés, továbbá a „queer” átfogó használata. Egyes aktivisták egyszerűbb és frappánsnak gondolt megoldásként a közbeszédben sértőnek számító „buzi” szót igyekeznek visszaigényelni (ahogy egyes feminista kezdeményezések a slut = ribanc szót) és átértelmezni az összes érintett csoportra vonatkozóan.

Az azonos neműekhez vonzódás, az azonos neműekkel (vagy azonos és ellenkező neműekkel egyaránt) folytatott szexuális kapcsolat, illetve a biológiai nemtől eltérő nemi azonosulás térben, időben általánosnak mondható – a világ minden részén, a történelem minden korszakában létezett (akkor is, ott is, amikor és ahol az adott nyelvben külön kifejezés sem volt rá), tehát az emberiség történetével egyidős; nem a modern kor vívmánya. E jelenségek közbeszédbe kerülése, történetük kutatása, és az érintettek identitásának kialakulása és jogérvényesítő csoportokba szerveződése azonban a 20. század második felében bekövetkezett fordulat. Több elméletíró érvel úgy, hogy a jogvédő mozgalom nem csak kifejezi, hanem formálja is az érintettek identitását; ugyanakkor azt elmondhatjuk, hogy az explicite nem teremti, hanem „csak” láthatóvá teszi a ciszheteronormatív (a ciszneműség és a heteroszexualitás felsőbbrendűségét, egyedüli normális mivoltát hirdető) szexualitáson kívül eső, az elnyomásban, bujkálásban a társadalmi elfogadás szintjétől függetlenül is *létező* embereket, és jelentősen megkönnyíti helyzetüket.

A queer-elmélet, elsősorban Judith Butler alapján biológiai nem, társadalmi nem és szexuális vágy hármas kötelező rendjéről¹ szokott beszélni; én az LMBTQIA spektrum könnyebb megértése érdekében javaslom az angolul

1 Lásd Judith Butler, *Problémás nem*, ford. Berán Eszter és Vándor Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 47-50.

egyaránt „gender”-rel jelölhető nemi identitás (azonosulás) és társadalmi nem elkülönítését, így a következő négy fogalomból való kiindulást:

1. biológiai nem („sex”): ide tartoznak a kromoszómák, elsődleges és másodlagos nemi jellegek, azaz a test.

Biológiai neme (születési, illetve a születéskor neki tulajdonított – assigned – neme) szerint az ember lehet *nő*, *férfi*, vagy *interszexuális* (köztes nemű, kétnemű, régi, ma már sértő megnevezéssel „hermafrodita”).

Az interszexuális a legritkább esetben rendelkezik teljesen kifejtett férfi és női nemiszervvel egyaránt, a helyzet ennél sokkal komplexebb. Noha az LMBTQIA spektrumon levő emberek közt látszólag az interszexuálisok vannak legkevesebben, újabb kutatások szerint több emberre jellemző az interszexualitásnak valamilyen foka, mint gondolnánk: „Ma az orvostudomány az interszexualitás 70 tünetét sorolja fel, és minden 200 gyermek közül egy valamiképpen beleesik az interszexualitás mátrixába. Vannak, akiknél ezt soha nem fedezik fel, másoknál esetleg csak akkor, ha később problémájuk akad, például nem termékenyek.”²

Ha az interszexualitás ennél nyilvánvalóbb, gyakran előfordul, hogy az emberi jogait megsértő beavatkozásokat végeznek el az egyénen, jellemzően gyerekkorban, hogy a bináris rendszerbe kényszerítsék a normaszegő testet.³ A műtét során kényszerrel kialakított biológiai nem gyakran éppen ellentétes a nemi azonosulással, ennek súlyos, egyes esetekben végzetes következményei is lehetnek.⁴ Egyre több ország szögezi le a törvényeiben, hogy a „nemiszerv-plasztikát” végezni csak az egyén akaratától függően lehet, továbbá biztosítani kell hivatalosan is a lehetőséget, hogy

2 Kate Moore és Stephen Whittle, *Reclaiming Genders*, Cassell, 1999, idézi Vanessa Baird, *A szexuális sokféleség*, ford. Sándor Bea (Budapest: HVG Könyvek, 2003), 136.

3 Lásd Baird, id. mű, 130-4.

4 Lásd Dr. John Money páciensének esetét, akinek csecsemőkorában egy rosszul sikerült körülmételezés során véletlenül levágták a péniszét, és aztán annak ellenére, hogy a páciens többször kifejezte a női identitástól való idegenkedését, lányként nevelték fel. „Ma felnőtt férfi”, zárul Baird beszámolója 2001-ben, a páciens azonban 2004-ben öngyilkos lett.

a (az egyes becslések szerint minden kétezredik⁵) nem meghatározható nemi szervekkel születő gyermeket harmadik nemüként lehessen hivatalos űrlapokon is azonosítani, és felnőttként dönthessenek arról, hogy azonosulásuk alapján át kívánják-e sorolni magukat nővé vagy férfivá, vagy ebben a kategóriában maradnak.

Az interszexuális gyerekek csonkítását „a beleegyezésük nélkül vagy nagykorúságuk előtt” elsőként Kolumbia tiltotta meg.⁶ Indiában, Németországban, Nepálban és Ausztráliában a közelmúltban bevezették a „harmadik nem” (X, nem nélküli) kategóriáját az interszexuális gyerekek jelölésére, illetve felnőttek számára űrlapokon a „neme” rovatban a nő és a férfi mellett harmadik opcióként.

2. nemi identitás („gender”, vagy „gender identity”): az a nem, amivel az egyén azonosítja magát (pontatlan kifejezéssel: milyen neműnek „érzi magát”) – ez a legmeghatározóbb, az egyénekre, ha emberi jogait tiszteletben tartjuk, eszerint hivatkozunk.

Az egyén azonosíthatja magát (cisz vagy transz, lásd alább) *nőként, férfiként* vagy ún. *nembináris személyként* – utóbbi az olyan eset, amikor az egyén egyik kategóriában sem tudja vagy akarja magát elhelyezni és elutasítja a nemek kétértelműségét, az ilyen személy azonosíthatja magát egyebek mellett *interszexuálisként*, vagy mint *queer, agender* (nem nélküli, semleges nemű), *transzmaszkulin* (kb. férfiashoz közelebb álló nem bináris személy), *transzfeminin*, stb.

A nemi identitás általában állandó. Ritkán ugyan előfordul, hogy az egyén élete során változik, azonban kívülről egyáltalán nem (még nyomásra sem) változtatható, egyedüli mérvadó az egyén önazonosítása.

A fenti két fogalommal összefüggésben:

- cisznemű (vagy cisz) az a személy, akinek a biológiai neme és a nemi identitása megegyezik. Az emberek többsége cisznemű.

⁵ Baird, id. mű, 132.

⁶ Baird, id. mű, 158.

- transznemű (transzszexuális, transzgender vagy transz) az a személy, akinek a biológiai neme és a nemi identitása nem egyezik meg. Becslések szerint a transznemű nők (olyan személyek, akik biológiailag férfiak, nemi identitásuk szerint nők) aránya 1:12000 és a transznemű férfiak (olyan személyek, akik biológiailag nők, nemi identitásuk szerint férfiak) aránya 1:30000.⁷

A transzneműek közt vannak bináris és nembináris transzneműek. Bináris transznemű az a személy, aki a nemek kétosztatú rendszerén belül a biológiai neméhez képest ellenkező nem tagjaként azonosítja magát (ezen belül lehet FTM azaz female to male, biológiailag nőnek született transz férfi, és MTF, azaz biológiailag férfinak született transz nő), nembináris transznemű pedig az a személy, aki a biológiai nemével nem azonosul, azonban nem a nő – férfi bináris kategóriák mentén határozza meg a nemi identitását.

A transzneműség (ön)definíciója független az átmenet megkezdésének tényétől és a nemi helyreállító műtét megtörténtétől. Szokás ugyan beszélni „op” és „non op” (azaz, nemi helyreállító műtéten átesett, illetve át nem esett) transzneműekről, azonban az ilyen megkülönböztetés félrevezető lehet, ugyanis a transzneműek számára a nemi szervek „átoperálásánál” fontosabb a nemi identitásuknak megfelelő nem tagjaként kinézni, aszerint élni és jogi elismertségre szert tenni – egyéni döntés (és anyagi lehetőségek) kérdése, hogy ki meddig megy el az átmenet (hormonkezeléssel kezdődő, *évekig tartó*) folyamatában. Ennek alapján léteznek férfiak pénisz nélkül, és nők vagina nélkül.

A transz ernyőfogalomba tartoznak a transzvesztiták is, akik elsősorban előadóművészek (nő- ritkábban férfiimitátorok, „drag queen” illetve „drag king”) és a legkülönbözőbb hátterekből jöhetnek, lehetnek cisz- és transzneműek, hetero- és homoszexuálisok, élvezik az ellenkező nem ruháinak viselését, vagy pusztán csak előadnak egy szerepet.

⁷ Baird, id. mű, 144.

3. társadalmi nem („gender”, „gender roles”, „gender stereotypes”), nemi szerepeltvárások: mindaz, amit egy adott korban egy adott társadalom nőiesnek, ill. férfiasnak, női, ill. férfi szerepnek tart és elvár. Ide tartoznak a nemi sztereotípiák is, melyeket a szocializáció újratermel.

Társadalmi neme szerint egy ember lehet nőies vagy férfias, elláthat női nemi szerepeket vagy férfi nemi szerepeket. A nőies és férfias tulajdonságokat, viselkedésformákat vegyítő személyeket, elsősorban a pszichológiában, androgünnek szokás nevezni.

Egyszerű példával: a nemi sztereotípia szerint a lányok nem jók a matematikában és a természettudományokban, így a lányokat a gyakorlatban kevésbé bátorítják ebbe az irányba, melynek eredményeképpen kevés lány tanul tovább műszaki és természettudományi szakokon. Komplementer nemi sztereotípiák eredménye az is, hogy nagyon kevés az óvodapedagógus férfi és nagy a bizalmatlanság velük szemben.

A nemi sztereotípiák ennél is károsabb hatásai, hogy a lányokat kevésbé szocializálják az önérvényesítésre, így kevesebb nő kerül vezető pozícióba vagy politikai pályára, a férfiak pedig a férfiaság sztereotípiái miatt pl. később fordulnak orvoshoz.

A feminizmus második hulláma vezette be – Simone de Beauvoir 1949-es, *A második nem* c. művére utalva – a sex vs. gender, azaz a biológiai vs. társadalmi nem megkülönböztetést, abban a meggyőződésben, hogy a nemi szerepek és sztereotípiák társadalmi jellegének tudatosítása, és azok felszámolása után az egyének szabad kibontakozása meg fogja oldani a nők alárendeltségének problémáját. Egyes szerzők úgy vélekedtek, hogy ez a szabadság hatással lesz a transzneműség gyakoriságára is, ahogyan pl. Madonna Kolbenschlag írja *Búcsúcsók Csipkerózsikának* c. (egyébként remek) feminista alapművében: „ha a szexualitást mindenki számára közös emberi mivoltunk másodlagos aspektusának fognánk fel, akkor néhányan talán kevésbé éreznék szükségét, hogy megcsönkítettassák magukat csak azért, hogy a lelküket kiszabadítsák.”⁸

⁸ Madonna Kolbenschlag, *Búcsúcsók Csipkerózsikának* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1999), 87.

Mára bebizonyosodott, hogy a nemi sztereotípiák tudatosítása, felszámolása fontos folyamat, és segíti a transzneműeket is – elvégre nem minden transz férfi azonosul a macsó férfiszereppel, ahogyan egy transz nő is lehet pl. a hagyományos női szerepeket kritikusan közelítő feminista – de önmagában nem elégséges. Erre többek között éppen a nemi identitásukat nonkonformista módon megélő transzneműek szolgáltatnak bizonyítékot.

4. szexuális orientáció: arra utal, hogy az egyén (romantikusan és/vagy szexuálisan) mely nem(ek) tagjaihoz vonzódik, kikkel létesít szexuális kapcsolatot.

Szexuális orientációja szerint az egyén lehet:

– heteroszexuális: (a bináris rendszerben) az ellenkező neműekhez vonzódó. Ezt szokás a többségnek, így a normának tartani. Ha az önmeghatározást vesszük alapul, valóban ez a többség.

– homoszexuális: (a bináris rendszerben) az azonos neműekhez vonzódó. (Ezen belül a férfiakat melegnek, a nőket leszbikusoknak nevezük. Esetenként a „meleg” utalhat férfiakra és nőkre egyaránt.) Gyakoriságát nem lehet egyértelműen megállapítani, a többféle nézőpont lehetősége (viselkedés? identitás?) illetve a társadalmi elfogadás így az önfelvállalás hiányosságai miatt. A felnőtt férfi lakosság körében az európai típusú társadalmakban a homoszexuálisok társadalmon belüli részarányát 5- 10% közöttinek tartják. 1991-ben Magyarországon a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem végzett felmérést a homoszexuálisok társadalmon belüli arányának meghatározására egy 2000 fős 15 év feletti magyar állampolgárra kiterjedő reprezentatív mintán, és az derült ki, hogy a válaszadók 4,3 százalékának volt homoszexuális kapcsolata élete során.⁹

– biszexuális: (a bináris rendszerben) az ellenkező és azonos neműekhez egyaránt vonzódó. A teóriák erről a legképlékenyebbek, szokás a létezését is vitatni (és pl. látens homoszexualitásra, vagy éppen feltű-

9 Az adatokat lásd Tóth László, *A homoszexualitásról*. Budapest: T-Twins, 1997.

nési viselkedésben szenvedő heteroszexuális személy szeszélyére gyanakodni), egyes kutatók, pl. Alfred Kinsey szerint viszont éppen a biszexuálisok alkotják a többséget.¹⁰ Kinsey egy skálát alkotott, ami a szexuális orientációkat mereven elkülönült kategóriák, „dobozok” helyett egy kontinuumon ábrázolja, és a legtöbb ember a két végpont (kizárólag heteroszexuális, kizárólag homoszexuális) között helyezkedik el. Ez a skála azonban a kutatás alanyainak nem az *önmeghatározása*, hanem interjúk alapján felderített *viselkedése* alapján készült.

– pánszexuális: szexuális vonzalmai a binaritást figyelmen kívül hagyva alakulnak, vonzódhat férfiakhoz, nőkhez, queerekhez és további, magukat a binaritáson kívül helyező személyekhez is.

– aszexuális: olyan személy, aki nem tapasztal szexuális vonzalmat. Egy brit felmérés szerint az emberek kb. 1%-a aszexuális.¹¹

A szexuális orientáció az egyén élete során változhat, azonban külső hatásra, nyomásra stb. (ugyanúgy, ahogy a nemi identitás) nem változtatható. A homoszexuálist nem lehet heteroszexuálissá „tenni”, ahogyan egyetlen heteroszexuális sem lesz homoszexuális attól, hogy homoszexuálisokat lát, vagy olyan környezetben él, ahol a homoszexuálisok egyenlő jogokkal bírnak.

A szexuális orientáció nem keverendő a nemi identitással. Cisz és transznemű személyek egyaránt rendelkezhetnek az imént felsorolt szexuális orientáció bármelyikével, azaz pl. egy transznemű nő is lehet leszbikus.

Identitáspolitikai? Küzdelem a jogokért

Az LMBTQIA személyek története az érintettek büntetésétől a betegként megbélyegzésükön át a nemiség és szexualitás *variációinak*, így az LMBTQIA személyek jogainak elismeréséig terjed.

10 Baird, 36. A Kinsey-skálát lásd: <http://www.kinseyinstitute.org/research/ak-hhscale.html>. A Hite-riportot magyarul lásd Hite Shere, *Hite-riport a nők szexuális életéről* (Budapest: Magyar Könyvklub: 2000).

11 K. Wellings, *Sexual Behaviour in Britain: The National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles* (London: Penguin Books. 1993).

a) Büntetés

Az aktivizmus korai előfutárai elsősorban a férfi homoszexualitás terén fejtették ki a tevékenységüket – Európában az első melegjogi aktivistaként a német Karl Heinrich Ulrichs tartjuk számon, aki 1894-5-ben kiadványsorozatot jelentetett meg *Kutatások a férfiszerelem kérdésében* címmel¹², majd 1867-ben a jogászok országos kongresszusán (korabeli megfogalmazás szerint) „szodómiaellenes” törvények megváltoztatását sürgette. Ez volt „az első eset, amikor egy *önmagát nyíltan felvállaló* érintett a férfiszerelemhez való jogokért nyilvánosan szót emelt.”¹³ Ulrichs mozgalmat is akart szervezni, e téren azonban nem járt sikerrel, sőt a hatvanas évek végétől a szigorú porosz törvénykezést akarták az országra kiterjeszteni („171. paragrafus”).

A „homoszexuális” szót a törvény szigorítása ellen szintén tiltakozó, eredetileg irodalmár, műfordító Kertbeny Károly (eredeti nevén Karl Maria Benkert, amit ő magyarosított) alkotta meg egy pamfletjében 1869-ben. Míg Ulrichs a veleszületett jelleget hangsúlyozta az azonos neműekhez való vonzódás kapcsán, Kertbenynél igen progresszív, korát megelőző emberi jogi alapú érvelés jelenik meg. Szerinte a biológiai determináció nem elég hatásos érv, hiszen pl. a pirománia is veleszületett az egyénnel, mégsem élvez társadalmi elfogadást. „Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántsándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkoznia abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel”, írja.¹⁴ (Ez viszont, figyelmeztet Borgos, „a melegség magánügy című, szintén félrevezető nézethez

12 Takács Judit, „A homoszexualitás mint magyar találmány” in Lácay Magdolna szerk. *Nők és férfiak... avagy a nemek története* (Nyíregyháza: Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági Kar, 2003), 396. Online elérés: <http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/HIK03.PDF> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

13 Takács 2003, 397.

14 Kertbeny Károly, „Kertbeny ismeretlenhez” (1880), OSZK Levelestár, idézi Takács, id. mű, 399.

vezet el. A melegség szexualitás-része persze az, de egyéb – emberi jogi, szociális – aspektusai a legkevésbé sem. De Kertbeny saját korában ez az érvelés radikálisan modern volt.”¹⁵

A törvényi szigorítást minden megakadályozásra irányuló igyekezet ellenére 1871-ben bevezették, és az egészen 1969-ig érvényben maradt. Angliában is szankcionálták a homoszexualitást: 1895-ben széleskörű figyelmet felkeltő esemény volt Oscar Wilde pere, a biszexuális író „szódómia” vádjával két év kemény munkával nehezített börtönbüntetésre ítélték, mely tönkretette anyagilag és egészségileg.

b) Beteggé nyilvánítás és a homofil mozgalmak asszimilációs törekvései
Ekkortájt, a század végén, a viktoriánus értékek megrendülését láttató, *fin de siècle*-nek nevezett korszakban jelentek meg – osztályozó céllal – az első medikalizáló megközelítések, melyek a korszakban a „perverziók” iránt támadt nagy érdeklődésre reagáltak.

Ezt az érdeklődést a hagyományos nemi szerepek megrendülésétől és a nemi szerepek „összekeveredésétől” való (ma sem ismeretlen) félelem táplálta, ennek háttere pedig az a folyamat, melynek során a 19. században meggyengült a házasság és család mint gazdasági egység szerepe. Az egyre erősödő iparosodás és urbanizáció hatására ugyanis új életformák jelentek meg, és a változások közt ott volt a szegénység és a bűnözés növekedése, a betegségek, alkoholizmus és a prostitúció terjedése is. Mindez sokakat arra a meggyőződésre készítetett, hogy a hanyatlás „dekadens” kora következett be, a népesség minősége romlik. Egyre népszerűbbé vált az August Moreltől eredeztethető „degenerációs hipotézis”, mely szerint Ádám és Éva az ősbűnt generációról generációra továbbadja, míg végül az emberiség már nem lesz képes a túlélésre.¹⁶ Számos tudós (pl. Cesare Lombroso) kereste a folyamat visszafordításának vagy lelassításának le-

15 Borgos Anna, „Az *Amor lesbicus* a háború előtti orvosi irodalomban”, in uő *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet* (Budapest: Noran, 2013), 209.

16 Salli J. Kline, *The Degeneration of Women: Bram Stoker's 'Dracula' as Allegorical Criticism of the Fin de Siècle* (Rheinbach-Merzbach: CMZ Verlag Winrich C.-W. Clausen, 1992), 31.

hetőségeit, a „degeneráció” okait és gyógyításának lehetőségét, módját, a tüneteit pedig állatias, azaz atavisztikus (az evolúciós létrán lecsúszásra utaló) testi tulajdonságokban és annak tekintett viselkedésformákban véltek felfedezni.

A degenerációval összefüggő „morális örültség” feltételezéséhez hozzákapcsolták a fékezhetetlen és örömcélú szexualitást,¹⁷ amit ebben a korban (ellenkező neműek között is) elítéltek. Ekkoriban az „önmegtartóztató férfi” mítosza dívott, aki részéről gyengeségnek tekintették, ha elpazarolta az életerejével (és vagyonával, sőt erényével!) analógnak tekintett spermáját¹⁸ és engedett a mindezek után sóvárgó, a civilizáltság és „erényesség” („hidegség”) kíváncs, ám vékony máza alatt valójában ragadozó nők¹⁹ csábításának. És ha egy férfi csábításának engedett? Akkor, *horribile dictu*, feminizálódott, és ez a nemek hierarchikus szemléletében végképp nem számított dicsőségnek.

A feltevés egyúttal hozzájárult, egyrészt, a nők elnyomásának „igazolásához” (az önérvényesítő és szexuálisan is autonóm nőt atavisztikusnak tekintették²⁰), másrészt pedig ahhoz, hogy a leszbikus kapcsolatokat gyakran nem vették komolyan, illetve a női szexualitás fejletlen, jó esetben átmeneti formájának tartották. Így vélekedett még a fogamzásgátlást és a nők szexuális élvezetének fontosságát propagáló Marie Stopes is.²¹ Ezzel együtt a leszbikus nők kétszeresen is normaszegőnek számítottak, mert a nők számára a heteroszexuális aktusban is előírt hidegség-passzivitás és a heteroszexualitás normáit egyaránt áthágták. Talán ezzel is összefüggésben állhat, hogy a leszbikus nők már a kezdetektől nagy számban részt vettek a nőmozgalomban (Anna Rühling már 1904-ben nehezményezte, hogy speciális helyzetük nem kap azon belül figyelmet).²²

17 Kline, id. mű, 54.

18 Bram Dijkstra, *Evil Sisters: the Threat of Female Sexuality and the Cult of Manhood* (New York: Alfred A. Knopf, 1996), 85-6. és 220-1.

19 Dijkstra, id. mű,

20 Kline, id. mű, 79-97.

21 Lásd Dijkstra, id. mű, 203-6.

22 Annamarie Jagose, *Bevezetés a queer-elméletbe*, ford. Sándor Bea (Budapest: Új Mandátum, 2003), 51.

Az osztályozó törekvések magukat leírónak állították be, de valójában előírók is voltak. A binaritáson kívül eső esetekkel pl. nem tudtak mit kezdeni, ez vezetett 1868-ban egy női nemi identitású interszexuális, Herculine Barbin öngyilkosságához, amit azért követett el harmincévesen, mert orvosi vizsgálat után férfi nevet és külsőt kényszerítettek rá.²³

A 19. század végén megjelent orvosi művek közül 1886-ban nagy érközlődést keltett Richard Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis: klinikai-igazságügyi tanulmány*²⁴ című műve, mely az emberi szexuális viselkedés 238 esettanulmányát tartalmazta. Krafft-Ebing „normális”, azaz nem patológus szexualitásnak egyedül a szaporodásra alkalmas formákat tekintette, így a szexuális rendellenességek közé a viselkedésformák igen széles palettája belefért. A szexuális rendellenességek közt sorolta fel a (a „sadismus”, „masochismus”, „fetischismus”, „anaesthesia” néven az aszexualitáshoz hasonló jelenség, vagy akár a pedofília mellett) a homo- és biszexualitást, melyeket „inverzióként”, illetve „rendellenes nemi érzésként” nevezett meg. Megkülönböztetett veleszületett és szerzett homoszexualitást, utóbbi egyik lehetséges okának a túlzott „masturbatiót” tartotta. Ír a magyar transzszexuális íróról, Vay Sándor/Saroltáról is. Az első angol nyelvű mű a homoszexualitásról Havelock Ellis és John Addington Symonds *Sexual Inversion* című könyve (1897). Ellis a biológiai determinációt hangsúlyozta, Symonds úgy vélte, hogy a homoszexuálisokat inkább kisebbségnek kellene tekinteni, de stratégiai megfontolásból – az együttérzés felkeltése reményében – engedett szerzőtársának.²⁵ A „betegnek” nyilvánítás ellenére az érintettek szívesen együttműködtek az orvosokkal, mert így megszólalási lehetőséget kaptak, ráadásul a büntudattól is megszabadultak.²⁶ Elbeszéléseik során „aktív ön-

23 Lásd Michel Foucault, *Herculine Barbin, más néven Alexina B.* (Budapest, Józsefvég, 2007).

24 Magyarul is kiadták: Báró Dr. Krafft-Ebing, R. *Psychopathia Sexualis, különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*, ford. Dr. S. K. M. (Budapest: Nova, 1926). Online elérés: mtdportal.extra.hu/books_kulf/kraft_ebing_psychopathia_sexualis.pdf Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

25 Baird, id. mű, 116-7.

26 Angus McLaren, *Szexualitás a 20. században*, ford. Nagy Mónika Zsuzsanna (Budapest: Osiris, 2002), p. 138.

igazolásra és önvizsgálatra törekedtek”, történeteikből feltárul, hogyan fedezték fel készítéseiket, tettek kísérletet a normákhoz alkalmazkodásra, majd kudarcok után ezekkel felhagyva hogyan fogadták el önmagukat.²⁷

Az orvosok a börtönbüntetés eltörlése érdekében is használták a biológiai determináció érvét, a betegséggé nyilvánítás azonban a fizikai (és lelki) erőszak változatos új formáit hozta a kigyógyítási próbálkozások során. A „gyógymódok” közt megjelent a hipnózis, a hormonkezelés, a kauterizálás (égetés), averziós „terápia” elektromos áramutésekkel, valamint a herék, illetve a petefészkek eltávolítása.²⁸ Akadt olyan doktor, aki a hereátültetést is jó ötletnek tartotta.²⁹ Egyes orvosok a „kúra” során prostitúció használatától sem riadtak vissza.³⁰ Számos pszichológus hitt a „gyógyítás” lehetőségében annak ellenére, hogy maga Freud nem: elismerte, „hogy a homoszexualitás terápiája igen kétséges eredményekkel kecsegtet”³¹, sőt egy 1935-ös keltezésű levelében „[e]gyértelműen deklarálja, hogy a homoszexualitás nem bűn, nem is betegség, hanem a szexualitás egy változata.”³²

Az általános szexológiai művekben a leszbikusság a férfiak egymás iránti vonzalmánál kisebb hangsúlyt kapott. A leszbikusság témájában úttörő mű Radclyffe Hall *The Well of Loneliness* című regénye 1928-ban – a melanholikus mű a „nem tehetnek róla” argumentációs vonalhoz csatlakozik, ám úgy érvel, hogy az irányultság nem betegség, hanem ismeretlen célú isteni elrendelés. A könyv főszereplője apja Krafft-Ebing kötetére bukkanva lesz képes körvonalazni és nevesíteni a saját vágyait³³ – ez újfent rávilágít a medikalizáló diskurzus relatív előnyeire. Hall egyébként ismerte Ellist is, akinek nyomán „sexual invert”-nek nevezte magát (illetve, he-

27 McLaren, id. mű, 138.

28 Baird, id. mű, 121.

29 Baird, id. mű, 122.

30 McLaren, id. mű, 137.

31 Borgos, id. mű, 201.

32 Uo.

33 McLaren, id. mű, 142.

lyenként „queer”-nek is!). Csak a közelmúltban vált kutatás tárgyává a két világháború között létező gazdag leszbikus szubkultúra.

A transzneműség jelenségét – „transzvesztitizmus” elnevezéssel – először Magnus Hirschfeld kutatta. (Később Ellis is, aki a „sexo-esztétikus inverzió” kifejezést használta) Hirschfeld elsőként ismerte fel, hogy a crossdressing (az ellenkező nemre jellemző ruhák viselete) nem mindig jár együtt homoszexualitással. Az ő nevéhez fűződik az *Institut für Sexualwissenschaft* megalapítása 1919-ben Berlinben, ahol egyben gazdag szexológiai könyvtárat halmozott fel.³⁴ Az intézmény nagy elismertséget szerzett, Magyarországon is tudtak róla: a leszbikususág, írja egy magyar orvos, Nemes Nagy (idézi Borgos) „(„transvestit” nőknél) kiegészülhet a férfiviselettel is, amelyre Berlinben a rendőrség külön engedélyt ad, ha állapotukat igazolják az Institut für Sexualwissenschaft orvosi bizonyítványával”.³⁵ „Azaz Berlinben, írja Borgos, a mai szóhasználattal inkább transzszexuális személyek intézményes megerősítést is kaptak, amely feltehetőleg stabilabb és pozitívabb identitást eredményezett.”³⁶

1933-ban a nácik felgyújtották az intézet épületét, uralmuk alatt a hasonló törekvések ellehetetlenültek. A holokauszt meleg áldozatainak száma mintegy 8 ezerre tehető (szinte kizárólag férfiak, a nácik a nőket nem végezték ki, azon feltevés alapján, hogy nekik lehet még gyerekük).

A XX. század elején a Feministák Egyesületének³⁷ ügyvezetője, Bédy-Schwimmer Rózsa is utal az intézetre és néhány, az interszexualitáshoz

34 Baird, id. mű, 27.

35 Dr. Nemes Nagy Zoltán, „Homosexualis nők” in uő, *Katasztrófák a szerelmi életben* (Budapest: Aesculap, 1934), 105. (99-122.), idézi Borgos, id. mű, 193.

36 Borgos, id. mű, 193.

37 A Feministák Egyesülete 1904-ben alakult Budapesten, céljuk a nők egyenjogúsítása minden téren. Az elnök Glücklich Vilma, az ügyvezető Schwimmer Rózsa (Rosika) volt. Lapjuk *A Nő és a Társadalom*, később *A Nő* című, a Nőpárttisztviselők Egyesületével közös feminista folyóirat volt. Az egyesület aktívan az első világháborúig, hivatalosan 1945-ig létezett.

hasznló esetre berlini látogatása kapcsán *A Nő és a Társadalomban*, a „Mire férfiak leszünk” című cikkben (1907). Elmeséli, hogy a vacsora-vendégek közé megérkezett egy bizonyos „X úr”. Mint kiderül, a lelkes izgalommal fogadott vendég nem olyan régóta férfi. Ő és egy hasonló társa „lánykorában” emancipált életet élt, szakmát tanult, így gondtalanul elboldogulnak, egy harmadik társuk viszont (mindhármán Hirschfeld páciensei) a hagyományos női neveltetése miatt nem tudna férfiként helytállni, ezért (az nem derül ki, hogy csak ezért-e) hevesen tiltakozik a hivatalos „férfilábra állítása” ellen. Az összegyűlt „tudós társaság” pragmatikusan arra jut, hogy „kétes nemű gyereket inkább fiúnak regisztráljanak az anyakönyvben és férfimódra neveljék, mert bizonyos, hogy fejlett korában, ha nő is, könnyen megél, míg ellenkező esetben: férfinak mindig bajos lenne nőnevelés alapján megélni.”³⁸ A történetet a szerző ugyan azért meséli el, hogy általában a nők hátrányos helyzetére rávilágítson, ugyanakkor a cikk rokonszenvező hangneme előre vetíti a mai inkluzív, az LMBTQIA spektrumon elhelyezkedőket is bevonó feminizmus, a cisz és transz/inter nők közti szolidaritás képét.

A harmincas években Párizsban egy Vachet nevű orvos empatikus hozzáállással foglalkozott egy Pierette nevű transznemű nővel, akinek szüleit meggyőzte, hogy gyerekük „mániája” ártalmatlan, és a „páciens” személyiségében, képességeiben (konform nőies vonásokat mutatott) jobban ki tud teljesedni, ha engedik neki azt „kiélni.”³⁹ Vachet a feljegyzéseiben azt is leírja, hogy Ausztriában végeztek már „olyan műtétet, amilyenre Pierette vágyott.”⁴⁰ Valóban: az első MTF nemi helyreállító műtétek sorozatával 1930-ban próbálkoztak Hirschfeld intézetében, egy Lili Elbe nevű személyen, sajnos azonban sikertelenül, mert 1931-ben Elbe belehalt a procedúra

38 Schwimmer Rózsa, „Mire férfiak leszünk”, *A Nő és a Társadalom*, 1. évf. 1. sz. 1907, 9. Online elérés: http://mtdaportal.extra.hu/ADATTAR/cikk/b_cikk/bedy_schwimmer_rozsa_mire_ferfiak_leszunk.pdf Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

39 McLaren, id. mű, 127-9.

40 McLaren, id. mű, 139.

szövődményeibe.⁴¹ A második világháború alatt Michael Dillonon megpróbálkoztak az első FTM átalakítással; hogy pontosan milyen eredménytel, arról nincs információ, Dillon mindenesetre megérte az öregkort. Az első sikeres MTF nemi helyreállító műtétet 1952-ben hajtották végre a dán Christine Jorgensenen az USA-ban.⁴²

A medikalizáló attitűdöt még az ötvenes években az USA-ban alakult csoportok (a férfiakból álló Mattachine Társaság, illetve a leszbikusok által alapított Bilitis Lányai) is átvették.⁴³ Ezek a tömegmozgalommá nem váló, kis létszámú csoportok hangsúlyozták, hogy *céljuk a társadalmi elfogadottság növelése*, az asszimiláció, azaz, azt akarták megmutatni, hogy elnyomásuk, a velük szembeni előítéletekkel együtt, méltánytalan, mert ők, szexuális szokásaikat kivéve, éppen *ugyanolyanok*, mint mások, így nem törekszenek a status quo megbontására. Ez a szerény, elnézésérő attitűd egyes esetekben odáig is fajult, hogy a homoszexualitást betegségnek tartó „szakértőket” is meghívtak magukhoz (és nem feltétlenül vitatkozás céljával) előadónak.⁴⁴ Sok későbbi meleg aktivista ezért tagadja is velük a folytonosságot, Jagose azonban a kérdésfeltevéseiket tekintve jelentőségük mellett érvel.⁴⁵

c) Meleg felszabadítás, identitáspolitika, jogkiterjesztés

A melegjogi mozgalmak története – éppen száz évvel Ulrichs történelmet író beszéde után – 1969. június 27-én, a New York-i meleg- és transzvesztitabárban, a Stonewall Innben kezdődött, amikor egy szokásos rendőrségi razzia alkalmával a jelenlevők skandálva ellenállást mutattak, és ez háromnapos zavargáshoz vezetett. A mára legendássá vált „Stonewall” volt

41 Stephen Whittle, „A Brief History of Transgender Issues”, Theguardian.com, Wednesday 2 June 2010. Online elérés: <http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2010/jun/02/brief-history-transgender-issues> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

42 Whittle, id. mű.

43 Lásd Jagose, id. mű, 31-7.

44 Lásd Jagose, id. mű, 34.

45 Lásd Jagose, op. cit, 37.

az a mérföldkő, ahonnan a szemléletváltást szokás számítani (noha nem légüres térben robbant ki, több kisebb tiltakozás előzte meg): az érintetteknek, hatástalanságát látva, elégük lett a militáns stratégiát kerülő, fokozatosságot preferáló, szemlesütő visszafogottságból, számukra már nem volt elég, hogy „toleranciáért és elfogadásért könyörögjenek.”⁴⁶ Nem a mainstreammel való hasonlóságait, hanem *különbségeiket* hangsúlyozták, identitásukat, csoporttudatukat a többségtől való különbözőségükre építették, azaz *identitáspolitikát* folytattak. Radikális változásra, forradalomra, a status quo felforgatására törekedtek. „A meleg felszabadítók (...) nem foglalkoztak a heteroszexuálisok szorongásaival, és inkább azt választották, hogy különbözőségükkel felborítják a társadalmat, mint hogy hízelegjenek neki, azt mondogatva, hogy ugyanolyanok, mint mindenki más. Míg a homofil mozgalom elsősorban az asszimiláció mellett érvelt, a meleg felszabadítás alapeszméje egy különálló meleg identitás megteremtése volt.”⁴⁷

Kertbeny mellett az emberi jogi megközelítés szellemi előfutáraként említhető a Különlegesek Közösségét 1902-ben megalapító Benedict Friedländer, aki ugyan ügyek mentén együttműködött pl. Hirschfelddel, ám elenezte, és megalázónak érezte a homoszexualitás biológiai hajlamként való meghatározását.⁴⁸

A melegfelszabadítás hívei a hangsúlyt a saját történeteikre helyezték, a rejtőzködőket önmaguk és a közösség érdekében is előbújásra biztatták.⁴⁹ 1970-ben az első amerikai Pride (azaz, büszkeség) felvonulásokat is megtartották. Csakúgy, mint a feministák, öntudatnövelő (*consciousness raising*) csoportokat alakítottak, ahol egalitáriánus, biztonságos és támogató közegben megosztották a tapasztalataikat. Elutasították a „szakértők” au-

46 Jagose, id. mű, 39.

47 Jagose, id. mű, 40.

48 Jagose, id. mű, 32.

49 A bekezdésben foglaltakról lásd Jagose, id. mű, 44-7.

torítását, pszichiáterek konferenciáit zavarták meg, és követelték, hogy az orvosok „kezelés” helyett jogvédő szervezetekhez küldjék meleg pácienseiket. A homoszexualitást – köszönhetően a haladó gondolkodású vagy éppen érintett pszichiátereknek is – 1973. december 15-én az Amerikai Pszichiátriai Társaság végül eltávolította a pszichiátriai betegségek listájáról. (Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders, DSM – az első kiadásban szociopata személyiségzavarként⁵⁰ szerepelt, a második kiadásból kivették.) A hetvenes évek elején az amerikai egyetemeken – a hasonló, újonnan formálódó, identitásalapú diszciplínák, pl. a Women’s Studies (nőtudomány) vagy a Black Studies (aforamerikaiakal foglalkozó tanulmányok) inspirációjára – megjelentek az első (ekkor még úgynevezett) „Lesbian and Gay Studies” kurzusok.

A leszbikus nők kapcsolata nem volt problémamentes sem a férfiak uralta meleg felszabadítási, sem a szexuális orientációk sokféleségére ekkor még kevés figyelmet fordító nőmozgalommal. Betty Friedan, az amerikai feminista mozgalom (egyébként tiszteletre méltó) alapító anyja aggódott, hogy a leszbikus nők jelentette „levendulaveszély” (a levendulaszín az ókori görögöknél a melegék jelképe volt) fenyegeti a nőmozgalom nehezen kivívott eredményeit és relatív társadalmi elfogadottságát. A leszbikus nők 1970-ben Lavender Menace feliratú egyenpólóban megzavarták a Friedan vezette nemzeti nőszervezet, a NOW (National Organization for Women) konferenciáját, és a rá következő tárgyalások eredményeképpen a NOW végül felvette a programjába a leszbikus nők elismerését és elkötelezte magát, hogy figyelmet fordít speciális helyzetükre.⁵¹

A melegjogi aktivisták összességében igyekeztek, több-kevesebb sikerrel, együttműködni a szintén forrongó fekete polgárjogi, béke-, illetve nőmozgalmakkal a *fennálló rendszer komplex kritikája* érdekében. Forradalmi hevületükben, az egyéni kibontakozás és a szexuális felszabadulás célját

50 McLaren, id. mű, 221.

51 Lásd Jagose, id. mű, 52-4.

szem előtt tartva, a jövőre nézve a társadalmi nemek és szexuális orientációk fennálló kategóriáinak eltörlését vizionálták, és ebben az sem zavarta őket, hogy egyrészt a nem „jelentéktelenségének” közepette a leszbikus nők valahogy mégis háttérbe szorultak a mozgalomban⁵², másrészt, hogy ezzel azt is felszámolnák, ami mentén értelmezik és csoportként elkülönítik saját magukat.⁵³

Az utópia végül nem valósult meg, és a hetvenes évek végére sokan csalódásukat fejezték ki, amiért a mozgalom szerintük lejjebb adott az eredeti elképzeléseiből.⁵⁴ Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a radikalizmus enyhülése óhatatlan következmény, ha egy mozgalom tömegessé válik, a másik pedig, hogy a társadalmi nemi szerepek, a homo- és heteroszexualitás kategóriái felszámolásának álma a gyakorlatban hasonlóképpen megfoghatatlan, mint a nőjogi téren túl gyakran hangoztatott frázissá váló (egyébként) igazság, miszerint „szemléletváltásra lenne szükség.” Miután a szemléletváltás (vagy egy elavult rendszer felszámolásának) vágyát nyilvánítottuk, rá kell térni a hogyanra, és akkor szembesülünk vele, hogy ez egy sok lépésből álló és egyáltalán nem rövid folyamat.

A meleg felszabadítási mozgalom és az etnográfiai megközelítés, a melegek mint kisebbség tételezése fontos eredményeket hozott a jogok terén. A dekriminalizáció folyamatában egyik ország a másik után törölte el a homoszexualitást büntetéssel sújtó törvényeket, a demokratikus államokban két kölcsönösen beleegyező felnőtt ember kapcsolata legálissá vált. Ezzel összefüggésben azonos beleegyezési korhatárt állapítottak meg azonos és ellenkező nemű szexuális partnerek esetén. (Korábban a homoszexuális kapcsolatok legalitását nagykorúsághoz kötötték, míg a heteroszexuális kapcsolat fiataalkorúak esetében már engedélyezett volt.) Bevezették az azonos nemű partnerek számára a házassághoz hasonló regisztrált élet-

52 Lásd Jagose, id. mű, 51-2.

53 Jagose, id. mű, 49.

54 Jagose, id. mű, 74-5.

társi kapcsolatot, néhány országban pedig a házassági egyenlőséget. Az utóbbival általában együtt jár az örökbefogadás joga és a különböző *családformák* közt az azonos nemű szülők és közösen vállalt gyermekeik életközösségének családként való elismerése. Antidiszkriminációs törvényeket vezettek be, melyek tiltják a melegek hátrányos megkülönböztetését a munkahelyeken és a közintézményekben. Ennek eredményeképpen először inkább művészek, a közelmúltban viszont politikusok is nyíltan előbújhattak „másságukkal.” Mindezt a kilencvenes évektől sokat kritizált identitáspolitikai nélkül nem lehetett volna elérni.

Az azonos neműek regisztrált élettársi kapcsolatra léphetnek a következő országokban: Andorra, Ausztrália, Ausztria, Csehország, Észtország, Falkland-szigetek, Finnország, Francia Guyana, Grönland, Guadeloupe, Guam, Horvátország, Kolumbia, Liechtenstein, Málta, Martinique, Mexikó, Németország, Olaszország (bizonyos régiókban), Svájc, Szlovénia és az USA egyes államai (Colorado, Oregon, máshol kötött elismerése: Ohio).

Az azonos neműek egyenrangú házasságot köthetnek a következő országokban: Argentína, Belgium, Brazília (egyes államai), Dánia, Dél-Afrikai Köztársaság, Egyesült Királyság (egyházi szertartás keretében is), Franciaország, Izland, Holland Antillák (Saba-sziget), Hollandia, Kanada, Luxemburg, Norvégia, Portugália, Spanyolország, Svédország, Uruguay, USA egyes államai, Új-Zéland.⁵⁵

Magyarországon – noha a politikai klímában egyáltalán nem bontakozhattak ki a nyugati nő- és melegmozgalmak, tudni is alig lehetett róluk, 1961 óta nem büntetik a kölcsönös beleegyezésen alapuló, nagykorúak

55 A melegek jelenlegi jogairól szóló adatok forrásai: www.ilga.org, Chuck Stewart ed. *The Greenwood Encyclopedia of LGBT Issues Worldwide* (Santa Barbara, Denver and Oxford: Greenwood: 2010), Baird op. cit. „Függelék”, 153-63.

közötti homoszexuális gyakorlatokat.⁵⁶ A rendszerváltás után már itt is megjelent a melegjogi szerveződés – előtte nem sokkal, 1988 májusában alakult meg a Magyar Homoszexuálisok Homeros-Lambda Országos Egyesülete, 1991-től pedig megjelent a *Mások* című újság.⁵⁷ Ebben adtak hírt többek közt az 1992-től megrendezésre kerülő *Pink Piknik* eseményről, mely az első alkalom volt, hogy a melegek és leszbikusok kibújtak a lakás rejtekéből és nyilvános helyen találkoztak. A következő mérföldkő az 1. Meleg és Leszbikus Filmfesztivál volt a Toldi Moziban 1993. november 26. és december 1. között. A *Mások* elvileg leszbikusoknak is szólt, azonban mégis a meleg férfiaknak szóló tartalmak váltak benne dominánssá, így a leszbikus aktivisták (ahogy Amerikában is) külön utakra léptek, informálisan megalapították a *Labrisz* csoportot, és 1996-tól ugyanígy elnevezett újságot adtak ki.⁵⁸ (1999-ben alakultak szintén ugyanezen a néven hivatalosan egyesületté, az újság szerepét innentől kezdve a honlap vette át.) 1997. szeptember 6-án került sor az első *Budapest Pride*-ra, ami azóta évente megrendezésre kerül. Eleinte békésen tudtak vonulni a résztvevők, a szélsőjobboldali „ellentüntetők” agressziója 2006-tól szabadult el. 2002-ben az Alkotmánybíróság határozata alapján eltörölték az azonos nemű és a különböző nemű partnerek szexuális kapcsolatára korábban érvényes megkülönböztető beleegyezési korhatárt, mely heteroszexuális kapcsolatokban már 14 éves kortól, míg homoszexuális kapcsolatokban csak 18 éves kortól tette lehetővé a szexuális kapcsolatok bűntetlenségét.⁵⁹ 2009-ben az azonos neműek számára a házassággal nem egyenértékű, de jogaik részleges elismerését biztosító ún. regisztrált élet-

56 Takács Judit, „Röviden a homoszexualitásról” in Pető Andrea szerk. *A nők és férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században*. (Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 2008), 37. Online elérés: [http:// bit.ly/1DMntHJ](http://bit.ly/1DMntHJ) Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

57 Takács Judit, „*Mások*. A magyar homoszexuális szubkultúra lapja”, *Mozgó Világ* 1993/12., 210.

58 A *Labrisz* számainak elérése: <http://www.labrisz.hu/a-labrisz-ujsg-1997-1998-as-szamai>

59 Takács, 2008, 37.

társi kapcsolatot vezettek be, ami jelentős lépésnek számít, de a felek nem vehetik fel egymás nevét, és egyelőre sem az örökbefogadás, sem az aszisztált reprodukciós eljárásokhoz való hozzáférhetőség nem biztosított az azonos nemű élettársak számára.

Szlovákiában és Európa több más országában hasonló lépésre még nem került sor, azonban a földrészen legkésőbb a '90-es évekre mindenhol dekriminalizálták a homoszexualitást. Az 1999-ben hatályba lépett Amszterdami Szerződés nagy áttörést jelentett: 13. cikkelye így szól (kiemelés tőlem):

E szerződés egyéb rendelkezéseinek sérelme nélkül és a szerződés által a Közösségre átruházott hatáskörök keretén belül, a Tanács a Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően egyhangúlag megfelel intézkedéseket tehet a nemen, faji vagy etnikai származáson, valláson vagy meggyőződésen, fogyatékonyságon, koron vagy szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés leküzdésére.

A magyar egyenlő bánásmódra vonatkozó törvény (2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról⁶⁰) az ún. védett tulajdonságok közt felsorolja a szexuális orientációt és külön a nemi identitást is, azaz rendelkezik a homofób vagy transzfób indíttatású hátrányos megkülönböztetés tilalmáról. A Btk. 216. § („Közösség tagja elleni erőszak”) kiter a „más, valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz vagy a lakosság egyes csoportjaihoz tartozása vagy vélt tartozása, így különösen fogyatékonysága, nemi identitása, szexuális irányultsága” miatt elkövetett erőszak szankciójára, a 332. § alapján („Közösség elleni uszítás”) pedig a gyűlöletbeszéd büntethető.

60 A törvény szövege: <http://www.egyenlobanasmod.hu/data/Ebktv.pdf>

Szlovákiában az egyenlő bánásmód néhány területéről és a diszkrimináció elleni védelemről szóló 365/2004-es törvény⁶¹ 2. paragrafusa kimondja: (1) Az egyenlő bánásmód elvének betartása azt jelenti, hogy tilos a nemi alapú, vallási vagy hitbeli, faji, nemzetiségi, etnikai, egészségi állapot, életkor, szexuális irányultság, családi állapot, bőrszín, nyelv, politikai vagy egyéb gondolkodásbeli, nemzeti vagy szociális származás, vagyon, nemzeti vagy egyéb különbségen alapuló diszkrimináció. Nemi alapú diszkriminációnak minősül a terhesség vagy anyaság, vagy nemi vagy genderidentitás alapján történő diszkrimináció is.

d) Az identitáspolitika kritikája és a queer-elmélet

A széles körben elterjedt meleg felszabadítási mozgalom hatására sem változott az a tény, hogy a világ több táján vannak olyan férfiakkal szexelő férfiak és nőkkel szexelő nők, akik nem azonosítják magukat homoszexuális-ként, és ennek nem mindig az az oka, hogy a kifejezés nem hozzáférhető számukra, vagy hogy a szankciótól tartanak. Ez felveti a kérdést: *mennyiben határozza meg az egyént a szexuális orientációja, mennyiben épül be és mennyiben (ha egyáltalán) kell, hogy beépüljön az identitásába?* A Budapest Pride felvonulásnak pl. akadnak érintett ellenzői is – emiatt is felvetődik a kérdés, hogy *létezik-e olyan vonás, ami egy politikai jogkövetelő mozgalom alapjaként egyesítheti az LMBTQIA embereket? És mennyire hatékony az ilyen „identitáspolitika” mentén kialakuló aktivizmus?*

Ezeket a kérdéseket a hetvenes években kezdték el felvetni olyan érintettek, akik úgy érezték, hogy nem illenek bele a meleg felszabadítási mozgalom során létrejött közösség fősodrába, illetve (vélt vagy valós) normáiba. „Abban a történelmi pillanatban, amikor az uralkodó etnikai modell az adott társadalom főáramába tartozó – bár kisebbségi – csoportként állította be a leszbikus és meleg szubjektumokat, megismétlődtek a centra-

61 Zákon č. 365/2004 o rovnakom zaobchádzaní v niektorých oblastiach a o ochrane pred diskrimináciou.

lizáció és a marginalizáció folyamatai, a frissen elidegenített csoportok pedig ellenálltak az egynemű és egységes meleg identitás kritikájának, és kritizálni kezdték azt.”⁶² Elkezdtek a hangjukat hallatni például az afro-amerikai vagy zsidó leszbikus nők, és kritizálták a feltevést, hogy a fehér leszbikusokhoz több közük lenne, mint a saját rasszukhoz.⁶³ Megjelent a szadomazochizmus vagy fetisizmus iránt érdeklődő leszbikus nők hangja is, Jan Clasen pedig túlságosan fixáltnak és fixálónak vélte a meleg felszabadítási mozgalom meleg, ill. leszbikus szubjektumát, mert úgy érezte, nem mondhatja azt magáénak, miután szexuális kapcsolatra lépett egy férfival.⁶⁴

Az identitáspolitikai kritizálói nem érték be azzal, hogy az identitáspolitikára épülő mozgalom fordítson nagyobb figyelmet a sokféleségre és legyen inkluzívabb: „Azok, akiknek nem felelt meg a leszbikus és meleg identitás megszilárdította etnikai modell, nem egyszerűen azt követelték, hogy nekik is legyen benne helyük, hanem magukat az alapelveket kritizálták, amelyek éppen ezt a sajátos (bár szándéka szerint univerzális) identitást helyezték a középpontba.”⁶⁵ A posztstrukturalista szubjektumdecentralizálásból kiindulva magát az identitás létét is megkérdőjelezték, és úgy vélték, hogy az inkluzivitás nem megoldás, mert „bármilyen identitáspolitikai alapkategóriája a reprezentáció táblája alatt elkerülhetetlenül kizár bizonyos potenciális szubjektumokat.”⁶⁶ Michel Foucault munkásságából indultak ki, aki elsőként állította, hogy a homoszexuális identitás fikció, a modernitás társadalmi terméke.

Szerintük ráadásul „az identitáspolitikai alapjait nem csak a szubjektumok közötti, hanem a szubjektumokon *belüli* feloldhatatlan ellentétek is gyengítik.”⁶⁷ Gondolhatunk itt pl. arra, hogy a szexuális orientáció az egyén

62 Jagose, id. mű, 66.

63 Lásd Jagose, id. mű, 67.

64 Lásd Jagose, id. mű, 70-71.

65 Jagose, id. mű, 66.

66 Jagose, id. mű, 83.

67 Jagose, id. mű, 83.

élete során változhat, illetve, függetlenül attól, hogy módosít-e ezáltal az önleírásán, egy leszbikus nő is beleszerethet egy férfiba. (Biztos azonban, hogy az ilyen esetek csak az identitás fogalmának elvetésével magyarázhatók?) Felmerül az a megoldás is, hogy akkor tekintsük a szexuális orientációt, a nemet, a rasszt, az osztályt és egyéb tényezőket az identitás potenciálisan egyenértékű vetületeinek. Diana Fuss ezt is elveti, szerinte „az »összetett identitásokról« szóló elméletek nem kérdőjelezik meg hatékonyan az identitás egységként való értelmezésének hagyományos metafizikáját.”⁶⁸

A queer-elmélet hívei a leszbikus és meleg szavak helyett javasolják a „queer” terminust, aminek a jelentésére vonatkozóan sincs konszenzus, némely teoretikusok még be is vallják, hogy nem tudják a jelentését, vagy nincs is fix jelentése. Ennek ellenére a Lesbian and Gay Studiést mára átnevezték Queer Studiesnek. Esetenként használatos az LGBT Studies fogalma is, illetve az is előfordul, hogy egy tanulmánykötet főcímében a queert, alcímében pedig az LGBT(QI) felsorolást használják (az A-t még sehol nem láttam hozzávéve akadémiai kontextusban).

A nem-normatív szexuális identitások koalíciójának létrehozása miatt a queert sokan azzal vádolják, hogy a leszbikusok és a meleg férfiak nem túl régi láthatósága és politikai eredményei ellenében működik.⁶⁹ Ahogyan a szubjektum posztstrukturalista dekonstrukciójáról is született olyan feminista vélemény, hogy az cinikus gesztus privilegizált, elsősorban férfi akadémikusok részéről az identitásukat éppen megtalált és kinyilvánító csoportok felé⁷⁰; a queer-elmélettel kapcsolatban is megjelent olyan vélekedés, hogy az férfiközpontú, és újratermeli az általa állítólag nehezmé-

68 Diana Fuss, *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference* (New York: Routledge, 1989), 103. idézi Jagose, id. mű, 83.

69 Jagose, id. mű, 109.

70 Nancy Hartsock, „Foucault on Power: A Theory for Women?” in Linda Nocholson ed. *Feminism/Postmodernism* (New York: Routledge, 1990), 170-2.

nyezett marginalizációs jelenségeket.⁷¹ Többen a melegek, illetve leszbikusok közösségének meggyengülésétől tartanak, és joggal érvelnek amellett is, hogy a queer-elméletben használt fogalmak nem közérthetők, és ez a megközelítés (részben emiatt is) politikai célokra használhatatlan.

A jelen helyzet, avagy szabadság helyett „genderideológia”-vita

A tudomány mára sem oldotta meg a homoszexualitás okának kérdését, azonban ez nem is biztos, hogy baj, mert akár biológiai, akár társadalmi ok kerülne azonosításra, a homofóbok valószínűleg arra törekednének, hogy az érintettek (kényszerkezeléssel vagy döntéssel) változtassák meg magukat, illetve a szexuális viselkedésüket.⁷² Pedig ez akkor sem így működne, ha netán kiderülne, hogy a homoszexualitásnak vagy a transzneműségnek tisztán társadalmi oka van. Még a radikális konstruktivista Butler is elismeri, hogy a nemiség (szerinte) performatív (lényeggel nem rendelkező, előadott) jellege *nem önkényes*.⁷³ Közelebb áll a valósághoz, ha azt mondjuk, hogy a nemi identitás és a szexuális orientáció *nem szabadon választható*, hanem (ideális esetben) *szabadon felvállalható*. A nemi identitás és a szexuális orientáció, sem attól, hogy az egyén élete során esetleg változhat, sem attól, hogy potenciálisan társadalmi oka (is) vannak, *nem lesz olyan, mint egy ruha, amit akarától függően felvesz és levet az egyén*; bár a Szlovákiában elharapózott és Magyarországon is megjelent „genderideológia”-ellenes morális pánik próbál ilyen irányban megtévesztő eszméket terjeszteni.

A(z egyébként ebben a formában nem létező) „genderideológia” ellenzóinek nyilatkozataiban legmarkánsabbak a homofób és transzfób felhangok. „A gender azt is állítja, hogy úgy választjuk meg a szexuális orientáción-

71 Maria Maggenti, „Women as Queer Nationals”, *Out/Look: national Lesbian and Gay Quarterly*, 11, 1991, 20., Idézi Jagose, id. mű, 113.

72 Baird,

73 Jagose, id. mű. 88.

kat, ahogy szeretnénk – akármilyen szexuális orientációt, melyeknek egyike épp olyan értékes, mint a másik” – nehezményezi a „nemes” küzdelem elindítója, Gabriele Kuby.⁷⁴ „Vagyis a férfit meg akarják fosztani férfi identitásától, a nőt női identitásától, a családot a család identitásától, hogy a férfi ne érezze magát férfinak, a nő pedig nőnek, és a házasság ne legyen többé a férfinak és a nőnek Isten által megáldott kizárólagos közössége, hanem a házasság szintjére akarják emelni két férfi vagy két nő kapcsolatát is” – szörnyülködött 2013-ban a Szlovák Püspöki Kar⁷⁵, akiknek állításait sajnos a magyar templomokban is felolvasták. Leggyakoribb az a rosszindulatú feltételezés, hogy jogok biztosítása a – tetszik vagy nem tetszik – *eddig is létező* kisebbségek számára valami módon fenyegeti a többség jogait, és a kisebbség gyakorlatai általános, netán kötelező érvényűvé válnak. Kibújik azonban a szög a zsákból akár csak az iménti két idézet alapján is: a jogegyenlőség önmagában is riasztja őket.⁷⁶

Csak elképzelésekbe bocsátkozhatunk, vajon tudják-e, és ha igen, mit szólnak ahhoz, hogy Iránban, Jemenben, Szaúd-Arábiában és Szudánban még halálbüntetéssel sújtják a homoszexualitást, más (elsősorban afrikai és egyes közel-keleti) országokban pedig börtönbüntetéssel (több helyen munkatáborral vagy életfogytiglani fegyházzal); továbbá, a megengedőbb államokban is előfordulnak akár halálos kimenetelű gyűlölet-bűncselek-

74 Gabriele Kuby: „A gender örültség” (Szilvay Gergely interjúja). *Mandiner.hu*, 2014. június 3. http://mandiner.hu/cikk/20140602_gabriele_kuby_a_gender_orultseg?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201501 Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

75 A Szlovák Püspöki Konferencia adventi körlevele. (2013) Online elérés: <http://www.magyarokurir.hu/hirek/szlovak-katolikus-puspoki-konferencia-adventi-korlevele> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

76 A „genderideológia”-ellenes mozgalomról bővebben lásd Kováts Eszter és Soós Eszter Petronella, „Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége. Francia esettanulmány és magyar kilátások.” *TNTeF Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4(2), 2014, 106-124.

Online elérés: http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/kovats_soos.pdf Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

mények. Elképzelhető, hogy ezektől elhatárolódnának, azonban nem csak a gyilkosság vagy arra buzdítás meríti ki a homofóbia és transzfóbia fogalmát, hanem ide tartozik minden (különböző fokozatú) megnyilvánulás, amely abból a vélekedésből indul ki, hogy az LMBTQIA személyek másodrangú állampolgárok. A vélekedés, hogy a homoszexualitás gyógyítható, sajnos még ma is tartja magát a pszichológusok egy marginális csoportjában, akik az ún. „reparatív terápia” híveinek vallják magukat.⁷⁷

Mindezek tükrében úgy vélem, a kelet-közép európai régióban messze nem tartunk ott, hogy az identitáspolitikai elvetése reális lehetőség legyen: a diszkrimináció törvényi tilalma ellenére riasztó mértékű tájékoztatatlanság észlelhető a köztudatban. Nagy szükség van a tévhitek eloszlatására, az LMBTQIA személyek láthatóságára, hiteles megnyilatkozásaira (különös jelentőséget tulajdonítok a személyes találkozásnak, beszélgetésnek, pl. az „Élő Könyvtár”⁷⁸ vagy a „Melegség és Megismerés”⁷⁹ jellegű rendezvényeknek), akár azonosnak, akár különbözőnek tételezik magukat a többségi társadalomhoz képest (sőt akár mindkettőnek). Ugyanis a kettő nem zárja ki egymást, vannak konformista, inkább beilleszkedni akaró, és kevésbé konformista, magukat inkább megmutatni akaró LMBTQIA személyek, akik egyaránt tehetnek az elfogadás növeléséért. Egy igazán inkluzív szemléletű mozgalomban ezek erősítik egymást, és nem szemben állnak.

A nemi diszkriminációellenes küzdelemben elkülöníthető három fázis, úgy vélem, az LMBTQIA jogokért való küzdelemre is vonatkoztatható:

77 Lásd Borgos Anna, „Joseph H. Nicolosi: Szégyen és kötődésvesztés. A helyreállító terápia gyakorlata”, in uő. *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet* (Budapest: Noran, 2013), 305-312.

78 Magyarországon több, egymástól független csoport szervez Élő Könyvtár programokat, ahol diszkriminációval sújtott embereket mint „könyveket” lehet kölcsönözni egy beszélgetésre. Lásd <http://www.coe.int/t/dg4/eycb/Source/Living%20library%20with%20coverHU.pdf>

79 A Melegség és Megismerés Labrisz Leszbikus Egyesület és a Szimpozion Egyesület közös iskolai nem-formális nevelési programja. Lásd: <http://melegvagyok.hu/mm>.

1. egyenlő bánásmód (a nők és a férfiak *egyenlőségét* hangsúlyozza): a diszkrimináció eseteinek egyéni szankcionálása (erről gondoskodik Magyarországon az Egyenlő Bánásmód Hatóság),
2. pozitív diszkrimináció (a nők *különbözőségét*, a férfiakhoz képest hátrányosabb helyzetét hangsúlyozza): a hátrányos helyzetű csoport tagjainak, kiegyensúlyozó, és nem kivételező céllal, ideiglenesen előnyös helyzetbe hozása (pl. női kvóta, amit Magyarországon eddig még nem sikerült bevezetni),
3. gender *mainstreaming* (a nemek egyenlősége elvének megjelenítése a döntéshozás minden szintjén és területén).

Az LMBTQIA jogok történetében a három analóg fázis az egyenlőséget hangsúlyozó homofil mozgalom, a különbözőséget, kisebbségi helyzetből fakadó hátrányos mivoltot hangsúlyozó meleg felszabadítási mozgalom és a queer-elmélet. Ahogy a diszkriminációellenes küzdelemben is, itt is működhet *szimultán is* a három szint, megközelítéseik nem zárják ki egymást. A kérdést, hogy a nők vagy az LMBTQIA személyek azonosak-e vagy különbözőek, ugyanúgy nem lehet eldönteni, mint azt, hogy a homoszexualitás biológiai vagy társadalmi eredetű-e; kontextustól függően az azonosság és a különbözőség is igaz lehet, és a különböző megközelítésű érintettek szembenállása kontraproduktív – leginkább azért, mert az emberi jogok biztosítása nem múlhat ilyen kérdéseken.

Felhasznált irodalom

- Baird, Vanessa. *A szexuális sokféleség*. Ford. Sándor Bea. Budapest: HVG Könyvek, 2003.
- Borgos Anna. „Az *Amor lesbicus* a háború előtti orvosi irodalomban.” In Uő. *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran, 2013, 188-217.
- Joseph H. Nicolosi: Szégyen és kötődésvesztés. A helyreállító terápia gyakorlata. In Uő. *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran, 2013, 305-312.
- Butler, Judith. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford. Berán Eszter és Vándor Judit. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.

- Dijkstra, Bram. *Evil Sisters: the Threat of Female Sexuality and the Cult of Manhood*. New York: Alfred A. Knopf, 1996.
- Foucault, Michel. *Herculine Barbin, más néven Alexina B.* Budapest, Jósöveg, 2007.
- Fuss, Diana. *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. New York: Routledge, 1989.
- „Gabriele Kuby: A gender örültség” (Szilvay Gergely interjúja). *Mandiner.hu*, 2014. június 3. http://mandiner.hu/cikk/20140602_gabriele_kuby_a_gender_orultseg?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201501 Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.
- Hartsock, Nancy. „Foucault on Power: A Theory for Women?” In Linda Nocholson ed. *Feminism/Postmodernism*. New York: Routledge, 1990.
- Jagose, Anamarie. *Bevezetés a queer-elméletbe*. Ford. Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum, 2003.
- Kertbeny Károly. „Kertbeny ismeretlenhez.” (1880) OSZK Levelestár.
- Kline, Salli J. *The Degeneration of Women: Bram Stoker's 'Dracula' as Allegorical Criticism of the Fin de Siècle*. Rheinbach-Merzbach: CMZ Verlag Winrich C.-W. Clasen, 1992.
- Kolbenschlag, Madonna. *Búcsúcsók Csipkerózsikának*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1999.
- Kováts Eszter és Soós Eszter Petronella, „Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége. Francia esettanulmány és magyar kilátások.” *TNTeF Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4(2), 2014, 106-124.
- Krafft-Ebing, R. *Psychopathia Sexualis, különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*, ford. Dr. S. K. M. Budapest: Nova, 1926. Online elérés: mtda-portal.extra.hu/books_kulf/kraft_ebing_psychopathia_sexualis.pdf Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.
- Maggenti, Maria. „Women as Queer Nationals”, *Out/Look: national Lesbian and Gay Quarterly*, 11, 1991, 20-23.
- McLaren, Angus. *Szexualitás a 20. században*. Ford. Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 2002.
- Moore, Kate és Stephen Whittle, *Reclaiming Genders*. Cassell: 1999.
- Nemes Nagy Zoltán. „Homosexualis nők.” In Uő. *Katasztrófák a szerelmi életben*. Budapest: Aesculap, 1934, 99-122.
- Schwimmer Rózsa. „Mire férfiak leszünk.” *A Nő és a Társadalom*, 1. évf. 1. sz. 1907, 9. Online elérés: <http://mtdaportal.extra.hu/ADATTAR/cikktar/>

- b_cikk/bedy_schwimmer_rozsa_mire_ferfiak_leszunk.pdf Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.
- Stewart, Chuck szerk. *The Greenwood Encyclopedia of LGBT Issues Worldwide*. Santa Barbara, Denver and Oxford: Greenwood: 2010.
- A Szlovák Püspöki Konferencia adventi körlevele. (2013) Online elérés: <http://www.magyarokurir.hu/hirek/szlovak-katolikus-puspok-i-konferencia-adventi-korlevele> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.
- Takács Judit. „*Mások. A magyar homoszexuális szubkultúra lapja.*” *Mozgó Világ* 1993/12., 114-121.
- . „A homoszexualitás mint magyar találmány.” In Láczy Magdolna szerk. *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Nyíregyháza: Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági Kar, 2003, 392-400. Online elérés: <http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/HIK03.PDF> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.
- . „Röviden a homoszexualitásról.” In Pető Andrea szerk. *A nők és férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 2008, 36-7. Online elérés: <http://bit.ly/1DMntHJ> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.
- Tóth László, *A homoszexualitásról*. Budapest: T-Twins, 1997.
- Wellings, K. *Sexual Behaviour in Britain: The National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles*. London: Penguin Books. 1993.
- Whittle, Stephen. „A Brief History of Transgender Issues.” *Theguardian.com*, Wednesday 2 June 2010. Online elérés: <http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2010/jun/02/brief-history-transgender-issues> Utolsó letöltés: 2015. jan. 9.

A nők elleni erőszak és a családon belüli erőszak

ANTONI RITA

A nők elleni erőszak transzhisztórikus (történelmi korokon átívelő), és annak ellenére, hogy „gyakoriság és keménység szempontjából a kultúrák igen változatosak”, (néhány kisebb matriarchális törzset leszámítva) transzkulturális (kultúrákon átívelő) jelenség.¹ Széles körű elfogadottsága tükröződik a fennmaradt közmondásokban (Pénz számolva, asszony verve jó), népmesékben (A rest macska), az irodalmi hagyományban és néhány évtizeddel ezelőtt még a filmes alkotásokban is, amelyekben a nőverés gyakorta komikusnak szánt, egyúttal javító-nevelő hatású (például lecsendesítő, házimunkára szoktató) elem. Ráadásul a társadalmi erőszak különböző formái közül a nők elleni „az egyetlen, amelyik képes a humor forrásává válni, mégpedig azért, hogy a nők mindig megérdemlik a verést, sőt feltehetőleg szexuálisan izgatón hat rájuk.”² Az asszonyverést poén tárgyává tevő, így a bűncselekményt bagatellizáló „humor” ma sem ritka: egy rasszista vagy antiszemita viccért (nagyon helyesen) bajba kerülne a

1 Louise O. Vasvári, „„Buon cavallo e mal cavallo vuole sprone, e buona femina e mala femina vuol bastone” A feleségbántalmazás középkori irodalmi reprezentációi” Ford. Kövári Krisztina, *Palimpszeszt* 21. 2004. Online elérés: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/21_szam/01.html#fn2 Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

2 Uo.

főszerkesztő, de egy nőalázó vagy kimondottan nőverős viccet még mindig gond nélkül le lehet közölni a humorrovatban. (Pl. ezt: A falun keresztülhaladó turista észreveszi, hogy az egyik udvaron egy ember veri a feleségét. – Mit csinál, jóember? – kérdezi megbotránkozva. Mire az ember: – Javítom a mosógépet.) A házsártos-zsémbes feleség sztereotípiája szintén tovább él a bántalmazót állítólag provokáló áldozat közhelyes feltételezésében.

I. A különbözőség tételezésétől az ölésig: a szexizmus-spektrum

Véleményem szerint a nők elleni erőszakot érdemes az ún. *szexizmus-spektrum* kontextusában szemlélni, amely a nőellenes, sokszor kimondottan a nők elleni erőszakot poén tárgyává tevő vicceken a nevetéstől a jóindulatú és rosszindulatú szexizmus különféle megnyilvánulásain és az erőszak bagatellizálásán át az elkövetett erőszakig és az ölésig terjed.

Kiindulópontja a sokszor ártalmatlannak tűnő *hagyományos, komplementer nemiszerep-szemlélet*. Azaz: férfi és nő különböző (még szimpatikusabban megideologizált fogalmazással: egyenrangú, de különböző!), „a férfi legyen férfias, a nő legyen nőies”, „más szerepek illenek a férfihoz, és mások a nőkhöz”, „ami való az egyik nemnek, nem való a másiknak”. Ez a sztereotip megkülönböztetés a produktív, így egyéni kibontakozással járó feladatokat és a dominanciát, vezetést, kezdeményezést a férfihoz, míg a reprodukív, az egyén háttérbe szorítását igénylő szerepköröket, a gondoskodást, függést, alávetettséget, követést, engedelmeskedést a nőhöz rendeli. Innen a következő lépés az ún. *jóindulatú szexizmus*, amely a komplementer nemiszerep-szemlélet szerint előírt, az által „természetesnek” tartott szerepek betöltéséért, illetve tulajdonságok felmutatásáért megdicséri – és így burkolt üzenet formájában egyben helyre is teszi – a nőket.³ Ennek egyik megnyilvánulása például, amikor a politikusnők öl-

3 Lásd Peter Glick és Susan T. Fiske, „Ambivalens szövetség. Az ellenséges és jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása”, in Hunyady György szerk. *A társak és a társadalom megismerése* (Budapest: Osiris, 2006), 389-413.

tözködését, frizuráját, főztjét állítják a középpontba, miközben férfi politikusokkal kapcsolatban ezek szinte soha nem kerülnek szóba.

A komplementaritás gyakran próbálja a nemek egyenlőségének akár romantizált áruhájában feltüntetni magát („kiegészítik egymást”), vegyük azonban észre, hogy a nőkkel társított tulajdonságok és feladatok a valós társadalmi megbecsültség szintjén mindig alacsonyabb rendűek, és elvitatják a nőktől az emberi jogokat és az állampolgári egyenlőséget. Azaz, a hagyományos-komplementer nemiszerep-szemlélet mindig gondoskodik a nők alávetettségéről is: olyan tulajdonságokat ír elő számukra, amelyek alapján aztán alacsonyabb rendűnek lehet tartani őket, sőt egyenesen olyan szerepeket vár el tőlük, amelyekből ilyen, hátrányos tulajdonságok következnek. Elsőként Mary Wollstonecraft mutatott rá erre az összefüggésre 1792-ben: leírta, hogy a nők műveletlensége és a szépítkezés iránti fokozott érdeklődése nem valamiféle velük született eltérő szellemi képességeknek, hanem az oktatás hiányának az eredménye.⁴ Később Georg Simmel is annak tulajdonítja a nők külsőségek iránti fokozott érdeklődését, hogy önkifejezésük számára sokáig ez volt szinte az egyetlen terep.⁵ A nemi sztereotípiák így önfenntartóvá válnak: Naomi Wolf *A szépség kultuszában* elemzi, hogyan maradt életben – új normák teremtésével – mégis az ideológia, miszerint a nők fő értéke a (normáknak megfelelő) külsejük azután is, hogy bejutottak a felsőoktatásba és beáramlottak a munkaerőpiacra.⁶

A domináns kultúra mindezt igyekszik természetesnek láttatni – hogy azután a nőket *szexista viccekkel* (pl. szőke nős viccek) gúnyolni tudja. Akkor sem jár jobban a nő, ha *nem* felel meg a szerepelvárásoknak: „hely-

4 Lásd Mary Wollstonecraft, „A nők jogainak védelmében (részletek)”, ford. Pálincás Katalin, in Péter Ágnes vál.-szerk. *Az angol romantika* (Budapest: Kijárat, 2003), 79-101.

5 Lásd Georg Simmel, *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* (Budapest: Novissima, 2001).

6 Naomi Wolf, *A szépség kultusza*, ford. Follárdt Natália (Debrecen: Csokonai, 1999).

retevés”, erőszak a következmény, mely a *nőverős, erőszakolós viccek*ben szintén lehet nevetség tárgya. Az utóbbiak hozzájárulnak az *elkövetőmentető-áldozathibáztató mentalitáshoz*, és a médiareprezentációkkal, pl. a nők elleni erőszakos esetek bulvár rovatbeli elhelyezésével *bagatellizálják* ezeket a bűncselekményeket.

Mindezek egyenes következménye, hogy a legtöbbször a hatóságok sem veszik komolyan a nők elleni erőszakkal kapcsolatos bejelentéseket, és így segítség helyett újratraumatizálják, *másodlagos viktimizáció*nak teszik ki az áldozatokat. Ez a feljelentések alacsony és a feljelentés után ténylegesen meginduló eljárások még alacsonyabb számához, így a nők elleni erőszak majdnem teljes büntetlenségéhez járul hozzá, így a várható retorzió mértéke nem tartja vissza a potenciális erőszaktevőket a *bűncselekmény elkövetésétől*, amely akár *öléssel* is végződhet. Magyarországon évente 70 nőt öl meg partnere vagy volt partnere.

A nők elleni erőszak hátterét tehát az a meggyőződés szolgáltatja, miszerint a nők alacsonyabb rendűek a férfiaknál, és „természetüknek fogva” más szerepekre rendeltettek. A nemek szocializációja, mely a lányokat elbátortalanítja attól, hogy határozott, autonóm, önérvényesítő, aszertív egyének legyenek, megnehezíti a nők számára a védekezést az erőszakkal szemben, és – olyan globális problémákkal együtt, mint a nemek közti béregyenlőtlenség (*wage gap*) és a szegénység feminizálódása – hozzájárul a probléma fenntartásához.

A világméretű, nők elleni erőszak felszámolását célzó kampányok is felveszik a programjukba a nemekhez kötődő normák felülírását.⁷ A nők elleni férfierőszak ugyanis a társadalmi férfi szerepeknek való következetes megfelelés, azaz a nők elleni erőszak ilyen értelemben sajnos nem nor-

7 United Nations Population Fund (UNFPA), *The Power of 1.8 Billion. Adolescent, Youth and the Transformation of the Future. The State of World Population 2014*. 2014, 55. Online elérés: http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/EN-SWOP14-Report_FINAL-web.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

maszegő, deviáns magatartás, hanem *a társadalomban elismert, díjazott férfi viselkedésformák kulminálódása*. Mögötte az a nemi sztereotípiát áll, miszerint a férfi szerepe a kapcsolat kezdeményezése, irányítása, lezárása, valamint az övével ellentétben, saját akaratot felmutatni merészülő nő megbüntetése is. Ez okozza széles körű elfogadottságát, az elkövető-mentegető és az áldozathibáztató attitűdök túlsúlyát.

A nők elleni erőszak „a nők és férfiak között történelmileg kialakult egyenlőtlen hatalmi viszonyok megtestesülése, mely egyenlőtlenség a nők feletti uralomra és a nőkkel szembeni diszkriminációhoz vezetett, mely megakadályozza a nők egyenlő fejlődését a társadalomban” – mondta ki a Nők IV. Világkonferenciája Pekingben (1995).

Nem elhanyagolható tény ezzel együtt, hogy erőszak azonos neműek párkapcsolataiban is előfordul – a heteroszexuális kapcsolatokhoz képest ki-sebb arányban, ám még nagyobb látenciával.

II. Fogalmak

Az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization, WHO) a következőképpen határozza meg az *erőszakot*:

A fizikai erő vagy hatalom szándékos használata, mely irányulhat az elkövető személy, egy másik személy, egy csoport vagy közösség ellen, konkrét cselekedet vagy fenyegetés formájában, és amely fizikai vagy lelki sérülést, fejlődésbeli lemaradást vagy megfosztást eredményez vagy eredményezhet.⁸

A meghatározás fontos eleme a szándékosság, amely „nem elsősorban a sérülések okozásához kapcsolódik, hanem *az erővel vagy hatalommal való éléshöz*.⁹

8 Antal Imola, *Erőszak a párkapcsolatokban* (Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2008), 7.

9 Uo.

A nemi alapú erőszak (gender-based violence) – azaz egy személy valamely nemhez (vélt vagy valós) tartozása alapján, illetve az adott nemhez tartozó társadalmilag elvárt viselkedésformáktól való eltérése miatt elkövetett testi, lelki, verbális, szexuális vagy gazdasági erőszak – többségében nők ellen irányul, és – mivel jelenleg ők bírnak több hatalommal – többségében férfiak követik el.¹⁰ A nők elleni erőszakot az ENSZ a következőképpen definiálja (DEVAW, 1993):

„A nők elleni erőszak bármely olyan, a nőket nemük miatt érő erőszakos cselekmény, mely testi, szexuális vagy lelki sérülést, kárt vagy sérelmet okoz vagy okozhat nőknek, beleértve az effajta tettekkel való fenyegetést, valamint a kényszerítést és a szabadságtól való önkényes megfosztást, történjen az a közéletben vagy a magánszférában.

Beleértendő, de nem korlátozandó a testi, szexuális és lelki erőszakra, melyet az áldozat a családon belül szenved el, ideértve a bántalmazást, a lánygyermekkel való szexuális visszaélést, hozományhoz kapcsolódó erőszakot, a házasságon belüli nemi erőszakot, a női nemi szerv csonkítását vagy egyéb ún. hagyományos káros szokást, a nem partner általi erőszakot, valamint az erőszakhoz kapcsolódó kizsákmányolást.

Beleértendő továbbá a testi, szexuális és lelki erőszak, melyet az áldozat a családon kívül szenved el, mint például a nemi erőszak, a szexuális bántalmazás egyéb formái, a munkahelyi, iskolai vagy más intézményben, vagy máshol elkövetett szexuális zaklatás, valamint a kényszerű prostitúció.

Beleértendő továbbá a fizikai, szexuális vagy lelki erőszaknak az a formája, amelyet az állam követ el, akárhol is történik az.”¹¹

10 dr. Wirth Judit (a NANE szakjogásza) „Bevezetés a párkapcsolati erőszak természetrajzába” című előadása, elhangzott: Budapest, BSZF, Interdiszciplináris Áldozatsegítő Képzés keretében 2013. jún. 18. Prezentáció elérése: aldozatsegitok.hu/sites/default/files/NANE_csalber_alap.ppt Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

11 ENSZ, *Nyilatkozat a nők elleni erőszak megszüntetéséről*, 1993. Magyar nyelvű részlet: <http://nokjoga.hu/book/export/html/18> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

Az ENSZ nők elleni erőszakkal foglalkozó különmegbízottjának 2003-as jelentése szerint 1999-ben az USA-ban a párkapcsolati erőszak áldozatainak 85%-a nő¹², 15%-a férfi volt (utóbbi esetek egy részében az elkövető is férfi). Más statisztikák szerint 95:5% is lehet ez az arány.¹³

Ezen arány oka nem a férfiak valamiféle veszélyesített agressziója, hanem a nemek fent említett szocializációja: a nemek társadalmi hierarchiája, a hatalmi viszonyok, a férfiak dominanciája, presztízse, privilégiumai és a nők alávetettsége. Ezért a *nők elleni erőszakról* (*violence against women*, rövidítve *VAW*) mint *strukturális* (azaz a társadalmi viszonyokba ágyazott, *rendszerszerű*) erőszakról beszélhetünk. Használatos a *nők elleni férfierőszak*¹⁴ fogalom is – ez természetesen *nem* jelenti azt, hogy minden egyes férfi erőszakos, azonban kiemeli a fontos tény, hogy nem elszigetelt, egyedi, „kóros” esetekről van szó. (Továbbá, a férfidominanciájú társadalomból azok a férfiak is profitálnak privilégiumok révén, akik nem erőszakosak.)

A szakirodalom megkülönbözteti továbbá a *családon belüli erőszak* (*family violence*) és a *párkapcsolati erőszak* (*domestic violence*) fogalmát. A *family violence* a családtagok elleni erőszakra utal (ideértve a gyerekek, idősek és fogyatékosággal élők családon belüli bántalmazását), a domes-

12 United Nations Economic and Social Council, Commission on Human Rights, *Integration of the Human Rights of Women and the Gender Perspective. Violence against Women. Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, submitted in accordance with Commission on Human Right resolution 2002/52*, p. 269. Online elérés: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G03/113/04/PDF/G0311304.pdf?OpenElement> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

13 NANE Egyesület, *Miért marad??? Feleség- és gyerekbántalmazás a családban. Hogyan segíthetünk?* Budapest: NANE, 1999, 2006, p. 9. Online elérés: www.nane.hu/kiadvanyok/kezikonyvek/miertmarad/miertmarad.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

14 Szil Péter, *Miért bántalmaz? Miért bántalmazhat?* Budapest: Habeas Corpus Munkacsoport, 2006, 18. Online elérés: http://www.stop-ferfieroszak.hu/sites/default/files/dokumentumok/miert_bantalmaz_pdf_75234.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

tic violence pedig – a fogalom 40 évvel ezelőtt az USA-ban született – a jelenlegi vagy volt házastárs, partner, illetve visszautasított udvarló (!) által elkövetett erőszakra, függetlenül attól, hogy az áldozat együtt él vagy együtt élt-e valaha az elkövetővel (illetve volt-e vele egyáltalán kapcsolata!). Mivel az utóbbi aspektust – azaz hogy a domestic violence megkülönböztető jegye nem a cselekmény helyszíne, hanem a párkapcsolat kerete – a törvényhozók nem szokták mindig egyértelműnek venni (a magyar párkapcsolati erőszak-törvény is együttéléshez, annak hiánya esetén közös gyermekhez köti a tényállást, kizárva így a védelemből pl. a partnereikkel jellemző módon össze nem költöző fiatal lányokat), az ENSZ később az *intimate partner violence* kifejezést kezdte el használni (melyet a szakirodalom IPV-nek rövidít).

III. Gyakoriság

A WHO 2013-as számításai szerint globális átlagban a nők 23%-át, azaz minden 4. nőt ér élete során fizikai és/vagy szexuális erőszak.¹⁵ Az arány Európában e jelentés szerint 25,4%. A legmagasabb Délkelet-Ázsiában: 37,7%. Az ENSZ felmérése szerint az arány még magasabb: a 15 és 49 év közötti nők egyharmada tapasztalt élete során partnerétől vagy volt partnerétől fizikai és/vagy szexuális erőszakot, vagy idegen által elkövetett szexuális erőszakot.¹⁶

Hasonló eredményekre jutott az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége (Fundamental Rights Agency, FRA) a 2012-ben 42 002 (18 és 74 év közötti) nővel elvégzett *reprezentatív* (!) felmérésében, amelynek eredményeit

15 World Health Organization. *Global and Regional estimates of violence against women. Prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence*. Geneva: WHO Press, 2013, p. 17. Online elérés: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/85239/1/9789241564625_eng.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

16 World Health Organization. *Sexual and reproductive health beyond 2014: Equality, Quality of Care and Accountability*. 2014, 4. Online elérés: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112291/1/WHO_RHR_14.05_eng.pdf?ua=1 Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.

2014-re összesítették és hozták nyilvánosságra.¹⁷ EU-s átlagban a megkérdezettek 33%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy élete során (15 éves kora után) tapasztalt-e fizikai vagy szexuális erőszakot.¹⁸ Az összes megkérdezett 8%-át a kérdés feltevéséhez képest elmúlt 12 hónapban érte az erőszak. Az összes megkérdezett 12%-a jelezte, hogy már 12 éves kora előtt érte szexuális erőszak, azaz ennyi a gyermekkori szexuális abúzus női áldozatainak aránya.

A kutatásból az is kiderül, hogy a bejelentések száma igen alacsony. EU-s átlagban az áldozatoknak mindössze 15%-a (!) fordul a rendőrséghez. 22% fordul orvoshoz, 4% az egyházhoz, és (feltehetően az áldozatok számára fenntartott menhelyek alacsony száma és egymástól való nagy távolsága miatt) mindössze 6% nőjogi szervezethez.

IV. A párkapcsolati erőszak természetrajza

a) definíciója és jellemzői

Az erőszak „szisztematikus magatartás, a mások feletti uralkodásra, illetve mások ellenőrzésére irányuló stratégia.”¹⁹ Célja, Wirth Judit megfogalmazásában, „az áldozat erőforrásainak megszerzése”²⁰, mely lehet az áldozat pénze, lakása, bútorai, a kapcsolat alatt szerzett közös vagyon kisajátítása, vagy akár „csak” az áldozat energiája, reprodukciós munkája, ideje, minden figyelme – az élete.

17 European Union Fundamental Rights Agency, „Survey data explorer - Violence against women survey.” 2014. Online elérés: <http://fra.europa.eu/DVS/DVT/vaw.php> Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.

18 Európai Unió Alapjogi Ügynökség, „Unió-szerte végzett felmérés a nőkkel szembeni erőszakról.” 2014. Online elérés: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-factsheet_hu.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.

19 Szil, id. mű, 13.

20 Wirth, id. mű.

Az erőszak elkülönítendő az agressziótól, ami ennek csak egy eleme (illetve önállóan is jelentkezhet, a célja a szituációtól függően sokféle lehet, pl. önvédelem is), és az indulatkezelési problémától, amely nem kontrollálható – a bántalmazás nagyon is az. A bántalmazó gond nélkül megállja, hogy pl. a főnökét, a rendőrt, a bírót ne bántalmazza, sőt gyakran kifejezetten megnyerően viselkedik velük szemben, a gyámügyi alkalmazott előtt is szerető családapaként tűnik fel, és csak otthon válik szörnyeteggé (kétarcú viselkedés, „Dr. Jekyll és Mr. Hyde” szindróma), miáltal tovább csökken az áldozatnak a környezet és a hatóságok általi támogatottsága.

A párkapcsolati erőszak további jellemzője az *eszkalálódás*, azaz a bántalmazás általában a kapcsolat harmonikus indulása után, *fokozatosan* bontakozik ki, és *egyre erősebbé válik*. A pofont pl. biztosan megelőzi a verbális és lelki erőszak, az ölést pedig a többszörös verés, fojtogatás. Az enyhébb megnyilvánulásokat a környezet még elfogadhatónak tartja, és menetegeti („féltekeny volt”, „biztosan a nő felidegesítette, provokálta” stb.), és csak akkor döbben meg, amikor a bántalmazás már nagyon súlyossá, életveszélyessé válik.

A párkapcsolati erőszak másik fő jellemzője, hogy *ciklikus jellegű*: a bántalmazást az ún., *honeymoon (mézeshetek)-fázis* váltja fel, amikor a bántalmazó bűnbánatot tett, igyekszik megnyerően viselkedni, és fogadkozik, hogy a bántalmazás soha többé nem fog előfordulni. Ez az egyik oka annak, hogy az áldozat általában csak a sokadik bántalmazás után hagyja el az elkövetőt. (Egy bántalmazott nő átlagosan három–hét alkalommal tér vissza, átlagban mintegy hét évet időzve a bántalmazó kapcsolatban, mire végleg ki tud onnan szakadni.²¹) A „honeymoon-fázis” nem valós törekvés a viselkedés megváltoztatására, hanem *a bántalmazás része*. Aki

21 Spronz Júlia. „Petikének mondom, Karcsika is értsen belőle.” Beszéd. 2013. május 21. Online elérés: <http://www.nokert.hu/index.php/nk-elleni-erszak/nk-lazadasa/1197-qpetikenek-mondom-karcsika-is-ertsen-belleq-dr-spronz-julia-beszede> Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.

„csak” tudatlanságból bántja a másikat, abbahagyja, ha szólnak neki, hogy ez a másiknak rossz – a bántalmazó nem ezt teszi, sőt, az eszkalálódásnak megfelelően, egyre súlyosabban bántalmaz.

A (szándékolt vagy megvalósult) intim párkapcsolattal összefüggő erőszaknak ugyanazok a jellemzői akkor is, ha az elkövető egy visszautasított udvarló, és akkor is, ha hat közös gyermek apja: a zaklatás, *a másik akaratának el nem fogadása*, a másik feletti kontroll megszerzésére irányuló igyekezet, adott esetben maradandó egészségkárosítás, illetve ölés.

Járulékos következményként (megj. a közvetlen gyermekbántalmazás külön, a családon belüli erőszak típusaként értendő, lásd fent) a párkapcsolati erőszaknak is lehetnek gyermek áldozatai. Ha a gyerek csupán tanú, akkor is súlyosan traumatizálódik, és megromolhat a bántalmazott szülővel a kapcsolata. A látott erőszak társadalmi elfogadottsága kihat a későbbi értékrendre is, mert közvetve azt tanítja a gyerekeknek, hogy az erőszakot, bűncselekményt meg lehet úszni: a börtönben fogvatartottak jelentős része gyermekkorában tanúja volt, ahogy az apja büntetlenül verte az anyját.

Azokban az esetekben, amikor az áldozatok szenvedésével nem sikerül az empátiát felkeltenünk, érdemes az anyagi vonzatra is hivatkozni: egy 10 milliós európai országnak évente kb. 400 millió euróba kerül a „kezeletlen” családon belüli erőszak (egészségügy, szociális ellátórendszer, igazságszolgáltatás)²²

b) fajtái:

A párkapcsolati erőszaknak a következő öt fajtája különíthető el – ezek jellegzetessége, hogy általában nem külön-külön vannak jelen a kapcsolatban, hanem (sokszor a leírt sorrendben) egymáshoz adódnak:

22 Wirth, id. mű.

- *szóbeli* (verbális): a bántalmazó becsmerli, „lekicsinyli, sértegeti a partnerét, vagy gúnyolódik vele, nevetség tárgyává teszi (például külseje, vallása, szokásai vagy faji hovatartozása miatt).”²³ A későbbiekben „veréssel, gyilkossággal fenyegeti partnerét, fenyegetőzik, hogy elviszi a gyerekeket vagy öngyilkosságot követ el”.²⁴
- *lelki* (pszichológiai): összefügg a szóbelivel, de annál tágabb fogalom. Ide tartozik az áldozat elszigetelése, kontrollálása és a megfélemlítő viselkedés különböző formái. A bántalmazó megtiltja az áldozatnak a rokonaival, barátaival való kapcsolattartást (különös tekintettel azokra, akikről sejti, hogy felhívnák a figyelmét a kapcsolat veszélyeire!), ellenőrzi, hova megy, mit vesz fel, belenéz a levelezésébe, a telefonjába, ha nincsenek együtt, abnormális gyanakorisággal hívogatja, számon kéri, majd alaptalanul gyanúsítgatja, féltékenységi rohamokat rendez, melyek során üvölt, ajtót csapkod, tárgyakat tör-zúz (utalva rá, hogy az ütések legközelebb az áldozat kaphatja). *Az áldozatot nem tekinti egyenrangú partnernek, véleményét, érveit, kéréseit, érzelmi igényeit nem veszi figyelembe, és soha semmiben nem ad neki igazat.*

Célja megfosztani az áldozatot az önbizalmától, az önérvényesítési képességétől, így megtörni az ellenállását, és elérni, hogy ne akarjon kilépni a kapcsolatból, ne keressen segítséget, ehelyett inkább a saját helyzetfelmérését, ítélőkéességét, nemritkán a saját ép elméjét kérdőjelezzé meg, és/vagy végül maga is elhiggye, hogy ő mindezt megérdemli. A lelki erőszak nagyon gyakran „előszobája” a testi erőszaknak.

- *fizikai* (testi): Ide tartozik a szabad mozgás, távozás megakadályozásától, útjának elállásától a rángatáson, karszorongatáson, hajhú-

23 NANE, id. mű, 13.

24 Uo.

záson át a pofozás, ütés, rúgás, egészen a fojtogatásig (mely közben az áldozat halálfélelmet él át) és az ölésig. Ide soroljuk a bántalmazás olyan formáit is, amikor a bántalmazó az áldozatot „bezárja, ki-zárja, megkötözi, éhez-teti vagy szomjazztatja, nem engedi tisztál-kodni, elrejtí a szükséges gyógyszereit, vagy nem ad azokra pénzt.”²⁵

Soha nem áll egyedül; általában akkor következik be, amikor az el-követő az áldozat önbizalmát, így önérvényesítési képességét ver-bális és lelki erőszakkal károsította. Ezért sem állja meg a helyét az a szexista feltevés, miszerint a férfiak által elkövetett fizikai erő-szakot kompenzálná a nők által állítólag elkövetett lelki erőszak.

Szintén gyakori hétköznapi reakció, hogy az áldozat biztosan pro-vokálta az elkövetőt. Azon túl, hogy az erőszakra nincs mentség, így az sohasem jogos, és még provokációval sem igazolható, „ami-kor valaki arról beszél, hogy a nő provokálja a férfit, akkor érdemes megkérdezni, konkrétan mit ért alatta. Rendszerint a nő olyan meg-nyilvánulásait sorolják fel válaszul – a nő felháborodik, hogy a férfi nem mosogat; a nő kiabál, amikor a férfi megint későn jön haza, és megint nincs ideje összeállítani a gyerekek komódját; a nő nem haj-landó lefeküdni a férfi-val, mert az meg sem kérdi, mi van vele, és csak számítógépezik, amíg ő a gyerekeket altatja –, amelyek arról szólnak, hogy a nő lázad a férfi párkapcsolaton belüli hatalma ellen.”²⁶

- *szexuális*: ez *nem* azonos a nemi erőszakkal, hanem annál szélesebb körű fogalom. A nemi erőszak olyan szexuális aktus, amibe az ál-

25 NANE, id. mű, 14.

26 Kuszing Gábor, „Tévhitek és tények a nők elleni erőszakról”, *Nőkért.hu* 2013 nov. 30. Online elérés: <http://nokert.hu/index.php/nk-elleni-erszak/erszak/1245-tevhitek-es-tenyek-a-nk-elleni-erszakrol-a-16-akcionap-a-nk-elleni-erszak-ellen-alkalmabol> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

dozat nem egyezett bele (mivel lehet szó pl. a sokk miatti „lefagyásról”, vagy éppen zsarolásról, helytelen gyakorlat effektív kényszerítéshez kötni a nemi erőszak tényállását), vagy nem volt beleegyezésre képes állapotban (aludt, részeg volt stb.). A házasságon belüli nemi erőszak Magyarországon 1997 óta törvényellenes.

A szexuális erőszak fogalmába a nemi erőszak mellett beletartozik *a szexuális önrendelkezés mindennemű megsértése* (szándékos fájdalomkeltés szex közben, olyan jellegű szexuális tevékenység, amit az áldozat nem akar, másokkal való szexre kényszerítés, de pl. az áldozat pornófilm nézésére kényszerítése is), valamint *a reprodukciós jogok korlátozása*: a bántalmazó nem engedi, hogy az áldozat fogamzásgátlót szedjen (és idejét, pénzét ellenőrzés alatt tartva, táskáját, személyes holmiját átkutatva megakadályozza, hogy titokban tegye), hogy a kívánnál nagyobb gyerekszámmal tovább fokozza a tőle való függését, vagy éppen akarata ellenére abortuszra kényszeríti, vagy megcsalja és szexuális úton terjedő betegséggel fertőzi meg stb.

- *gazdasági*: „A bántalmazó nem engedi, hogy az áldozat dolgozni járjon, saját pénze legyen, illetve ha saját keresettel rendelkezik, azt elveszi, és saját belátása szerint ad csak belőle, a közös néven levő céggel (bt., kft.) zsarolja, minden kiadást, amire az áldozat pénzt kér, megkérdőjelez, miközben ő szabadon rendelkezik az anyagi erőforrásokkal, ezzel az áldozatot (és a gyerekeket) „relatív szegénységben” tartva.”²⁷

A nők elleni erőszak további, a fentiek *mellett* jelentkező, kultúrkör-specifikus formái:

27 Uo.

A gyermekházasság (lánygyermekek hozzáadása általában felnőtt férfi-hoz) világszerte naponta 39 ezer (18 éven aluli) lánygyermeket érint, azaz egy évtized alatt 140 milliót.²⁸ Ez gátat vet az oktatásuknak, így fenntartja a szegénység feminizálódását, ráadásul kiszolgáltatja őket az erőszaknak és a rossz vagy hiányzó egészségügyi ellátásnak. Globális statisztikában a 15–19 éves lányok első számú halálozási oka az öngyilkosság (amiből következtethetünk a jövőképükre, lehetőségeikre, helyzetükre), a második pedig a korai terhesség és szülés közben fellépő komplikációk.²⁹ A gyermekházasságot a legtöbb országban formálisan betiltották, ugyanakkor a hatóságok a törvények betartását a gyakorlatban nem kényszerítik ki, és megszegését ritkán büntetik.³⁰

A nők egészségére és szexuális élvezetére nézve szinte teljesen visszafordíthatatlan *női nemiszerv-csonkítás* (*female genital mutilation, FGM*) veszélyének – mely a csikló vagy a csikló és a kis-, egyes esetben a kis-és nagyajkak teljes eltávolítását jelenti, általában fájdalomcsillapítás és fertőtlenítés nélkül – a WHO becslése szerint csak Afrikában évente mintegy 3 millió lány van kitéve.³¹ A világon mintegy 140 millió, nemiszerv-csonkításnak alávetett lány és nő él. A modern szemlélet legtöbbször csak addig terjed, hogy tehetősebb családok kórházban igyekeznek elvégeztetni a beavatkozást, amit a helyi orvosok, a fertőzések elkerülésének (és esetleg a szülők lebeszélésének) lehetősége miatt, nem mindig elleneznek.

Az Európai Unióban (a bevándorló közösségekben) hozzávetőlegesen 500 ezer az érintettek száma.³² Az ENSZ kimondta, hogy ez a gyakorlat jog sértés, kínzásnak minősül, így kultúrára hivatkozással nem igazolható.

28 UNFPA 2014, 9.

29 UNFPA 2014, 8.

30 UNFPA 2014, 49.

31 WHO 2014, 2.

32 Lásd Sáfrány Réka–Balogh Lídia, „Az Európai Unió és a női nemiszerv-csonkítás elleni küzdelem” *Föld-rész, referált nemzetközi jogi folyóirat*, 4. évf. 2–4. sz., 2012, 87.

Franciaországban a nyolcvanas években tiltották be és szankcionálják a szülők bebörtönzésével a gyakorlatot, és a lánygyermek rendszeres (különösen a szülőföldjükre utaztatás, nyaralás előtti és utáni) vizsgálatával igyekeznek azt megfékezni.³³ „A MONA Alapítvány becslése alapján a nőnemiszerv-csonkítás által érintett, Magyarországon tartózkodó migráns és menekült nők száma 170 és 350 közé tehető.”³⁴

A becsületgyilkosság (honour killing), amely a lányok, nők számára előírt viselkedési normák megszegésére adott jogosnak vélt reakció, mely a családnak az áldozat által „bemocskolt” becsületét hivatott helyreállítani, elsősorban (de – többek közt a migráció miatt – nem kizárólag) muzulmán országokban fordul elő. Kiválthatja, ha a nő szexuális életet él, elválík, újra házasodik, férfiakkal szóba áll, nem megfelelő társat választ (egyáltalán: maga akar választani), engedély nélkül sétál az utcán, és/vagy „nyugatiasan viselkedik”, pl. miniszoknyát visel, vagy nem megfelelően, illetve egyáltalán nem visel hidszábot (fejkendőt). A normaszegő nőt saját családtagjai, leggyakrabban saját apja öli meg, de egyre gyakrabban büntet-hetőségi korhatárt el nem ért fiatal fiút kényszerítenek e feladatra. Az ENSZ a becsületgyilkosságok áldozatainak számát 2000-ben évente 5000 főre tette, és úgy állapította meg, hogy ezek száma egyre nő.³⁵ Mivel a hatóságok (Európában is) egészen a közelmúltig vonakodtak kimondani, hogy becsületgyilkosság történt, a tényleges áldozatok száma csak hozzávetőlegesen felbecsülhető.

A savtámadás (acid throwing, acid attack) során az elkövető – általában a visszautasított „udvarló”, de arra is van példa, hogy az elkövető azon bőszen fel, hogy a nő nem visel fátlyat – bosszúból a lány arcába, a követ-

33 Lásd Waris Dirie, *A sivatag lányai* (Budapest: Partvonal, 2006).

34 Sáfrány-Balogh, id. mű, 87n11.

35 UNFPA. *The State of the World's Population. Lives Together, Worlds Apart. Men and Women in a Time of Change*. 2000, 5. Online elérés: http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/swp2000_eng.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

kezmények teljes ismeretében, savat önt. A savtámadások áldozatainak 70 százaléka nő, a maradék 30 százalék férfiak és gyerekek közt oszlik meg.³⁶ Viszonylag új jelenség: az első savtámadást 1967-ben jegyezték fel. A textílfestéshez és ékszerkészítéshez használt sav könnyű és olcsó beszerzési lehetősége miatt gyorsan elterjedt az erőszak e formája. Az arc drasztikus és legtöbbször helyreállíthatatlan eltorzulása (és az ezzel járó pszichés, gazdasági és szociális következmények) mellett súlyos és maradandó egészségkárosodást okoz az ilyen támadás, pl. vakságot, légzési nehézségeket stb. A leginkább érintett országok: Banglades, India, Uganda, Kam bodzsa, Nepál és Pakisztán (a túlélőket segítő Acid Survivor Trust International, ASTI, itt létesített székhelyeket)³⁷, de jelentettek eseteket a világ minden tájáról, pl. Katie Piper brit modell személyében európai áldozat is volt. Az ASTI évente mintegy ezer érintettet lát el, de ezek közt visszatérő páciensek is vannak. Bangladesben a sav beszerzésének megnehezítése és a törvényi szankció hatására a támadások száma 2002 és 2011 között évi 496-ról évi 100 alá csökkent.

A női test kínzásának további kultúraspecifikus módja az ún. *mellégetés vagy mellvasalás (breast burning, breast ironing)*, mely elsősorban Kamerunban jellemző. Ennek során a serdülő lányok mellének növekedését forró vasdarabbal való rendszeres (akár egy évig tartó) nyomkodással próbálják megakadályozni.³⁸ A nagymellű lány ugyanis fokozottan ki van téve a nemi erőszak, a korai teherbeesés és az iskolából kimaradás veszélyének. Időnként tanulmányaikat folytatni akaró lányok önmagukon végzik el az eljárást.

36 Angelyne Martin, „Working to End Acid Attacks in Bangladesh by 2015” *UNFPA*, 2009. 09. 30. Online elérés: <http://www.unfpa.org/news/working-end-acid-attacks-bangladesh-2015> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

37 Lásd *Acid Survivor Trust International*. Online elérés: <http://www.acidviolence.org/> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

38 Mary Zeiss Stange, Carol K. Oyster és Jane E. Sloan szerk. *Encyclopedia of Women in Today's World* (Los Angeles&London: Sage, 2011), 26.

A nők elleni erőszak fenti formáit szokás egyfajta kulturális felsőbbrendűség hamis tudatával ábrázolni: gyakori – és félrevezető! – a nyugati és nem nyugati kultúrkörből származó nők helyzetének szembeállítás, a becsületgyilkosság vagy FGM eseteinek olyan felhangú ábrázolása, amely az európai nők helyzetét idealizálni igyekszik. Fontos észben tartanunk, hogy ez a megkülönböztetés téves: a nők elleni erőszak, noha eltérő mértékben, formákban és súlyossággal, de minden kultúrában jelen van, és az egymástól távol állónak tűnő esetek gyökere azonos: *a nők alacsonyabb rendűnek (illetve egyenesen birtoktárgynak) tételezése és a nők elleni erőszak megengedettnek vélelmezése.*

V. A nőket érő erőszak ellen folytatott küzdelem története

A 19. századig szinte senki nem kérdőjelezte meg a férj uralmát a feleség felett, amely megengedte a fizikai bántalmazást, és akár az ölés büntetlenségét is magában foglalta. A római *pater familias* korlátlan hatalommal rendelkezett a családtagok felett: egy Metellus nevű polgár például egy bottal agyonverte a feleségét, csak mert az asszony bort ivott, és a polgártársak nemcsak hogy nem ítélték el, hanem még helyeselték is a tettét.³⁹ A feleségek kiszolgáltatottsága a középkorban sem csökkent jelentősen: „A középkori nők erőszakos világban éltek, ahol fizikai erővel kényszerítették őket engedelmességre, mint azt a következő, széles körben félreértett angol szóösszetétel is példázza: *a the rule of thumb* (’gyakorlati szabály, szemmérték’, szó szerint: ’hüvelyk-szabály’) eredetileg annak a botnak a szélességére utalt, amelyet a férj jogosan használhatott a feleség verésére.”⁴⁰

1405-ben *Christine de Pisan* *A nők városa* című munkájában felel meg a szavát az asszonyverés ellen, de a nézet, miszerint a férjnek joga van „megbüntetni” a feleségét, bőven tartotta magát a 19. század közepén is.

39 Lásd Jack Holland, *Nőgyűlölet. A világ legrégebbi előítélete*, ford. Vallasek Júlia (Csik-szereda: Bookart, 2011), 47-8,

40 Vasvári, op. cit.

Lady Caroline Norton 1836-tól, miután elköltözött brutális férjétől, hosszas, keserves küzdelmet folytatott három gyermekéért. Egy fiatal jogász, *Thomas Talfourd* segítségével 1839-ben megszületett az Infant Custody Act, mely a férjüktől különélő vétlen feleségeknek hét év alatti gyermekeikhez felügyeleti, annál idősebb gyermekeikhez pedig láthatási jogot biztosított.⁴¹

A következő, aki felszólalt e kegyetlenség ellen, *John Stuart Mill* volt, aki *The Subjection of Women* című művében (1869) a(z egyenlőtlen) házasságban a nő kiszolgáltatottságát a rabszolgáéhoz, a férj zsarnokságát pedig a politikai elnyomáshoz, az abszolutista uralkodókhoz hasonlítja. Az ott-honi elnyomás (domestic oppression) kifejezést használja a családon belüli erőszakra.⁴² Kortársai (noha akadt néhány követője) a nézeteit többségben ellenségesen fogadták. Mill szerette volna elérni, hogy a férj kegyetlenkedése esetén a nők válhassanak.

Gyakran szokás (tévesen) „rivalizáltatni” a különböző erőszakformák elleni küzdelmet, és nehezményezni pl. az állatvédelmet, ami állítólag prioritást élvez a gyermekekkel vagy éppen a nőkkel szembeni erőszak elleni küzdelem feltételezett „hátrányára.” Amellett, hogy a feleségbántalmazó gyakran a család állatait is bántalmazza; valójában minden fajta erőszak gyökere a felsőbbrendűség képze (vagy éppen társadalmi realitása) és az áldozat uralásának szándéka. Ezt felismerve több reformer terjesztette ki a figyelmét több veszélyeztetett csoportra egyaránt, például *Frances Power-Cobbe* újságíró szüfrazsett és egyben állatvédő is volt, és 1878-ban megírta „Wife Torture in England” című cikkét. Erőfeszítéseinek köszönhetően (az 1876-os állatvédelmi törvény után) életbe lépett az a törvény, mely lehetővé tette, hogy a feleség az erőszakos férjtől külön élhes-

41 Lásd Sarah Gamble szerk. *The Routledge Guide to Feminism and Postfeminism* (London and New York: Routledge, 2006), 18.

42 Lásd John Stuart Mill, *The Subjection of Women*, szerk. Susan Moller Okin (Indianapolis: Hackett, 1988).

sen, és a gyermekeit, valamint keresetét – az általános házassági törvények gyakorlatával ellentétben – magánál tarthassa.⁴³

A 20. század eleji erőszakellenes küzdelmek (a feministáké is) a munkásosztályra fókuszáltak.⁴⁴ A későbbi kutatások bebizonyították, hogy a nőket sújtó erőszak nem társadalmi osztály, vagyoni helyzet kérdése; ugyanakkor az is tény, hogy a társadalomban, munkája során stb. elnyomott, megalmazott férfi gyakran vezette (vezeti) le otthon az ebből eredő feszültségét, és igyekszik legalább a felesége felett uralkodni. A korai feministák az alkoholfogyasztással összefüggésben beszéltek a problémáról – azóta az is bebizonyosodott, hogy az alkohol nem okozza, hanem felerősíti a már meglevő bántalmazó hajlamot. A szombathelyi feministák vezetője, Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona például így írt 1908-ban:

„A munkásosztály asszonyának néha igazán kétségbeejtő a helyzete, mert sajnos az iszákosság, főképpen a gyilkos pálinka révén, évről-évre, napról-napra terjed a munkások közt. A keresmény, mely a nagyszámú család eltartására úgy is csak szűkösen elég, a pálinkásboltba, korcsmába vándorol, abból a család csak keveset, sokszor semmit sem lát. A gyermekek eltartásának gondja teljesen az anyára nehezedik. Az iszákos, züllött férj sokszor csak azért megy haza, hogy az utolsó rongyot is elvigye a háztól, s az utolsó falatot is kivegye a gyermekei szájából. És ez, amit itt leírok, nem költött dolog, nem nagyítás, hanem a keserű valóság. S a nyomorult asszony, ha a követeléseinek ellenszegül, a leggyalázatosabb, legaljasabb bánásmódban részesül.”⁴⁵

A nőket sújtó családon belüli erőszak elleni szervezett küzdelem a feminizmus második hullámával kapott új erőre. A mozgalom jelszava – a „the

43 Lásd Susan Hamilton, „‘A whole series of frightful cases’: Domestic Violence, the Periodical Press and Victorian Feminist Writing” *Topia: Canadian Journal of Cultural Studies* 13, Spring 2005, 89-101.

44 Holland, id. mű, 197.

45 Kelbert Krisztina, *Híres szombathelyi nők: Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona* (Szombathely: Szülőföld Kiadó, 2013), 38.

personal is political” – nyilvánvalóvá tette, hogy az erőszak nem (sem) magánügy. Az első menedékház bántalmazott nők számára 1971-ben alakult Londonban, ezt követték újabban Dániában, majd az Egyesült Államokban és a világ más országaiban. Magyarországon és Szlovákiában az államszocializmus a problémát nem létezőnek tekintette, és a felülről szervezett nőmozgalom (Magyar Nők Országos Tanácsa, Szlovák Nőszövetség) sem foglalkozott vele. 1970-ben Magyarországon létrejött egy kezdeményezés azzal a céllal, hogy az asszonyverést törvény büntesse, de a családon belüli erőszaknak 2013-ig nem létezett önálló büntetőjogi törvényi tényállása. Magyarországon a rendszerváltáskor jelentek meg az első áldozatvédő szervezetek (Fehér Gyűrű Alapítvány, NANE), melyeket napjainkig továbbiak követték (Eszter Alapítvány, PATENT, Keret Koalíció stb.), azonban a törvényhozók rendre igyekeznek elkerülni a civilekkel való szakmai egyeztetést.

Szlovákiában a nők elleni és a családon belüli erőszakkal több civil szervezet foglalkozik, közülük a legjelentősebbek a pozsonyi székhelyű Szlovákiai Nők Egyesülete (Aliancia žien Slovenska), az Aspekt Érdekvédelmi Szervezet, a kassai Fenestra, a Nők Vészhelyzetben (Žena v tiesni) valamint további emberjogi szervezetek (Állampolgár, demokrácia és felelősség - Občan, demokracia a zodpovednosť, Választás lehetősége – Možnosť voľby). A nők elleni és a családon belüli erőszak témakörében a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi karán működő Genderkutató Központ (Centrum rodových štúdií) fejt ki oktató tevékenységet.

Magyarországon és Szlovákiában meg egyáltalán nem jelent meg az Európában a közelmúltban bekövetkezett szemléletváltás, miszerint az államnak kötelessége a polgárait megvédeni a bűncselekményektől, és ha ez nem sikerül, akkor (mivel annak teljes helyreállítása nem lehetséges) minél közelebb hozni az áldozatot a bűncselekményt megelőző állapothoz, hozzájárulva a testi, lelki sérülések, illetve az elszenvedett vagyoni kár enyhítéséhez. Emögött az a megközelítés áll, miszerint a bűncselekmény, így a párkapcsolati erőszak is a sértett mint egyén *emberi jogainak megsértése*.

A nők elleni erőszak olyan kötelező érvényű dokumentumokban (pl. Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, Emberi Jogok Európai Egyezménye,

Európai Unió Alapjogi Chartája stb.) rögzített alapjogokat sért, mint az élethez való jog, az emberi méltósághoz való jog, továbbá a megalázó bánásmód, a kínzás, a kényszerházasság, valamint a diszkrimináció (így a nemi alapú diszkrimináció) tilalma.

Ezen alapjogok tekintetében a részes államoknak ugyanis nemcsak passzív kötelezettségük van, azaz nem csak arról van szó, hogy az állami intézmények, pl. börtönök, bíróságok stb. nem alkalmazhatnak kivégzést, kínzást stb., hanem aktív kötelezettségük is: a részes államok kellő szorgalommal („due diligence”) kötelesek eljárni annak érdekében, hogy az állampolgáraikat az állam területén (így otthonaikban is!) megvédjék e jogsértésektől.⁴⁶

Az áldozatnak joga van az ellene elkövetett bűncselekmény hatékony kivizsgálásához, amely alkalmas az elkövető azonosítására és megbüntetésére (azaz, a leírt törvényeket a gyakorlatban is be kell tartani), valamint az ugyanazon elkövető által ismételt bántalmazás elkerülésére. Sajnos, mindez egyelőre nem valósul meg kielégítően: a párkapcsolati erőszak keretében történő öléseket többszörös fizikai erőszak előzi meg, melyekről általában a hatóságok is tudnak. Mivel (Európában is, ahogy a világon mindenhol) az elkövetők többsége férfi, az áldozatok többsége nő, így a párkapcsolati erőszak bűncselekményének nem megfelelő kezelése (pl. megvetés a hatóságok részéről, az ún. másodlagos viktimizáció) a nők diszkriminálása, ezért (noha ezt a kifejezést egyelőre sajnos, inkább csak rasszista, antiszemita vagy homofób kontextusban szokás használni), szexista *gyűlölet-bűncselekmény*.⁴⁷ Mindezeknek elejét venné a komplex intézkedéseket előíró Isztambuli Egyezmény ratifikálása (törvénybe iktatása), amely még Magyarországon és Szlovákiában is várat magára.

46 Dr. Albin Dearing jogász, az EU Alapjogi Ügynökségének büntetőjogi és büntető igazságszolgáltatási kutató program vezetőjének előadása Budapesten 2013. november 28-án.

47 Uo.

Felhasznált irodalom

- Acid Survivor Trust International*. Online elérés: <http://www.acidviolence.org/>
Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- Antal Imola. *Erőszak a párkapcsolatokban*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2008.
- Dearing, Albin. Nyitó előadás. *A családon belüli erőszak áldozatainak hatékony segítése a friss hazai és nemzetközi tapasztalatok tükrében*. Konferencia. Budapest, 2013 nov. 28.
- Dirie, Waris. *A sivatag lányai*. Budapest: Partvonal, 2006.
- ENSZ. *Nyilatkozat a nők elleni erőszak megszüntetéséről*. 1993.
Magyar nyelvű részlet: <http://nokjoga.hu/book/export/html/18> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- Európai Unió Alapjogi Ügynökség, „Unió-szerte végzett felmérés a nőkkel szembeni erőszakról.” 2014. Online elérés: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-factsheet_hu.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.
- European Union Fundamental Rights Agency, „Survey data explorer - Violence against women survey.” 2014. Online elérés: <http://fra.europa.eu/DVS/DVT/vaw.php> Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.
- Gamble, Sarah szerk. *The Routledge Guide to Feminism and Postfeminism*. London and New York: Routledge, 2006.
- Glick, Peter és Susan T. Fiske. „Ambivalens szövetség. Az ellenséges és jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása.” In Hunyady György szerk. *A társak és a társadalom megismerése*. Budapest: Osiris, 2006, 389-413.
- Hamilton, Susan. „‘A whole series of frightful cases’: Domestic Violence, the Periodical Press and Victorian Feminist Writing” *Topia: Canadian Journal of Cultural Studies* 13, Spring 2005, 89-101.
- Holland, Jack. *Nőgyűlölet. A világ legrégebbi előítélete*. Ford. Vallasek Júlia. Csíkszereda: Bookart, 2011.
- Kelbert Krisztina. *Híres szombathelyi nők: Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona*. Szombathely: Szülőföld Kiadó, 2013.
- Martin, Angelyne. „Working to End Acid Attacks in Bangladesh by 2015.” *UNFPA*, 2009. 09. 30. Online elérés: <http://www.unfpa.org/news/working-end-acid-attacks-bangladesh-2015> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- Mill, John Stuart. *The Subjection of Women*. Szerk. Susan Moller Okin. Indianapolis: Hackett, 1988.

- NANE Egyesület, *Miért marad??? Feleség- és gyerekbántalmazás a családban. Hogyan segíthetünk?* Budapest: NANE, 1999, 2006. Online elérés: www.nane.hu/kiadvanyok/kezikonyvek/miertmarad/miertmarad.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01.21
- Sáfrány Réka – Balogh Lídia, „Az Európai Unió és a női nemiszerv-csonkítás elleni küzdelem” *Föld-rész, referált nemzetközi jogi folyóirat*, 4. évf. 2-4. sz., 2012, 85-97.
- Simmel, Georg. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Novissima, 2001.
- Stange, Mary Zeiss, Carol K. Oyster és Jane E. Sloan szerk. *Encyclopedia of Women in Today's World*. Los Angeles & London: Sage, 2011.
- Szil Péter, *Miért bántalmaz? Miért bántalmazhat?* Budapest: Habeas Corpus Munkacsoport, 2006, 18. Online elérés: http://www.stop-ferfioszak.hu/sites/default/files/dokumentumok/miert_bantalmaz_pdf_75234.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- UNFPA. *The Power of 1.8 Billion. Adolescent, Youth and the Transformation of the Future. The State of World Population 2014*. 2014, 55. Online elérés: http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/EN-SWOP14-Report_FINAL-web.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- UNFPA. *The State of the World's Population. Lives Together, Worlds Apart. Men and Women in a Time of Change*. 2000. Online elérés: http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/swp2000_eng.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- United Nations Economic and Social Council, Commission on Human Rights, *Integration of the Human Rights of Women and the Gender Perspective. Violence against Women. Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, submitted in accordance with Commission on Human Right resolution 2002/52*, p. 269. Online elérés: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G03/113/04/PDF/G0311304.pdf?OpenElement> Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- Vasvári, Louise O. „„Buon cavallo e mal cavallo vuole sprone, e buona femina e mala femina vuol bastone.” A feleségbántalmazás középkori irodalmi reprezentációi” Ford. Kövári Krisztina, *Palimpszeszt* 21. 2004. Online elérés: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/21_szam/01.html#fn2 Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.

- Wirth Judit. „Bevezetés a párkapcsolati erőszak természetrajzába.” Előadás. Elhangzott: Budapest, BSZF, Interdiszciplináris Áldozatsegítő Képzés keretében 2013. jún. 18.
Prezentáció elérése: aldozatsegitok.hu/sites/default/files/NANE_csalber_alap.ppt
- Wolf, Naomi. *A szépség kultusza*. Ford. Follárdt Natália. Debrecen: Csokonai, 1999.
- Wollstonecraft, Mary. „A nők jogainak védelmében (részletek).” Ford. Pálkás Katalin. In Péter Ágnes vál.-szerk. *Az angol romantika*. Budapest: Ki-járat, 2003, 79-101.
- World Health Organization. *Global and Regional estimates of violence against women. Prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence*. Geneva: WHO Press, 2013. Online elérés: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/85239/1/9789241564625_eng.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.
- World Health Organization. *Sexual and reproductive health beyond 2014: Equality, Quality of Care and Accountability*. 2014. Online elérés: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112291/1/WHO_RHR_14.05_eng.pdf?ua=1 Utolsó letöltés: 2015. 01. 20.

Nemi szerepek a médiában – a média szerepe a nemi viselkedés alakításában

BOLEMANT LILLA

A média mint véleményformáló tényező

A 20. század elején, a nyomtatott média térhódítása, később pedig, az 50-60-as években a televíziózás elterjedése folytán sokan attól tartottak, hogy a média hatalma beláthatatlan következményekkel lesz az emberek viselkedésére. Megjelenésétől kezdve, de főként a két világháború közti időszakról fogva a társadalomtudományok egyes irányzatai, a pszichológia, a szociológia, később a médiakutatói irányzatok különféle szempontból tanulmányozták a különféle médiák hatását.

A média hatását tekintve elsősorban szociálpszichológiai effektusokról beszélhetünk, vagyis az egyes műsorok és a reklámok egyenes hatásáról az ember viselkedésére. A médiaközlésekkel kapcsolatos kutatások egyik hipotézise, hogy az emberek elsősorban a saját meggyőződésük és véleményük megerősítését várják el a médiától, ezért az ennek nem megfelelő közléseket, állításokat nem fogadják be. Más felvetés szerint viszont a kutatások arra is rámutatnak, hogy sok médiafogyasztó kritikátlanul, valószínűként fogadja el, amit a média tálal neki.¹ Így van ez a másokról alkotott

1 Renzetti, C.– Curran, D.: *Ženy muži a společnost*, Praha, Univerzita Karlova, Nakl. Karolinum, 2003.

véleményünk esetében is. A társadalom értékrendjével kapcsolatban hosszú távú hatásról is beszámolnak a kutatók, a média másodlagos szociálpszichológiai hatásáról. Ide tartoznak például a politikai, társadalmi elrendezésre vonatkozó hatások.

A feminista elméletek egyik fontos célja az, hogy a nemi egyenlőtlenségeket konkrétan megnevezze, tematizálja és keresse azok feloldásának módszereit. Nagyon fontos, hogy az egyenlőtlenségekről társadalmi vita alakuljon ki, amely hozzájárul ahhoz, hogy a közvélemény, a társadalom érzékenyvé válék a témára, ami végső soron szociális és kulturális változásokhoz vezet. A média az egyik legfontosabb szocializációs eszköz, a közvélemény és a társadalmi állásfoglalás formálásának nagy hatású eszköze, és pótolhatatlan szerepet játszik a nemi egyenlőség elérésének folyamatában.

A feminista médiaelemzések az évtizedek folyamán többféle szempontot is tanulmányoztak. Több kutatás foglalkozott a médiatartalom elemzésével, a médiaipar egészének működési módjaival. Később a szövegelemzésektől továbblépve a média komplex hatásával is foglalkoztak, a médiát mint szociális intézményrendszert kutatták. Ennek fontos részét képezte például a női folyóiratok és lapok tanulmányozása, amelyet sok kutató olyan mediális térnek tart, amelyben a normatív nőiség kialakítása megtörténik. További kutatási területet képez a médiatartalom, a médiafogyasztók viselkedése, a rejtett, kódolt gendertartalmak előfordulása a média szövegeiben és képeiben. És nem utolsósorban itt is, mint minden más feminista kutatásban, felmerül a nők sokfélesége: a kisebbségi környezetben (etnikai, nyelvi, nemzeti, kulturális, szociális) élő nők láthatatlansága, akik nem szerepelnek, vagy ha igen, csupán bizonyos céllal, a sztereotípiákat erősítve a médiában.

A sokéves kutatások és kritikák eredményeképpen nemzetközi dokumentumokban szögezték le a nemi sztereotípiák elleni harc szükségességét, beleértve a média praktikái elleni fellépést is. Ilyenek például a genderaudit, a médiaalkotók genderérzékenyítése, genderérzékeny médiatermékek alkotása, genderérzékeny nyelvhasználat, alternatív profeminista médiák kialakítása.²

2 Mesochoritsová, A.: *Rodová rovnost' a média*. In Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy a perspektívy (ed. Kiczková, Z., Szapuová, M.), UK Bratislava, 2011. 410

A médiavalóság konstruáltsága

„Egy kommunikációs aktust akkor tudunk helyesen leírni, ha válaszolunk a következő kérdésekre: ki mit mond, milyen csatornán keresztül, kinek, milyen hatással? A kommunikációs folyamat tudományos vizsgálata hajlik arra, hogy az egyik vagy másik kérdésre összpontosítson”.³

A „ki mondja” kérdésre csak az 1960-as évektől kezdve fordítottak nagyobb figyelmet a kutatók. A tömegkommunikációs szakemberek egy részét például az foglalkoztatta, hogy miként rekonstruálható és elemezhető a médiarendszeren belül a hírigazgató, a hírszerkesztők, a riporterek és mások szerepe, felelőssége, milyen szubjektív döntések állnak a híradón belül megjelenített mesterséges társadalmi valóság kialakításának hátterében.⁴

A médiakutatásokban a médiatartalmak vizsgálatával kapcsolatban sokáig a tükrözési elmélet volt a meghatározó, amely szerint a médiatartalmak csupán azokat a viselkedési módokat, kapcsolatokat, értékeket és normákat tükrözik, amelyek a társadalomban uralkodóak, és passzív és objektív módon teszik ezt. Azzal azonban, hogy a média mely információt tálalja és hogyan, befolyásolja az olvasó véleményét, a saját magunkról és másokról kialakított képünket és elvárásainkat, vagyis a média által tált hírek, képek, anyagok nem elsősorban tükrözik, sokkal inkább konstruálják a valóságot.

A médiatudomány kialakulásától kezdve beszélünk médiavalóságról. A médiavalóság a szociális valóság olyan dimenziója, amely azt részben alakítja. Például azzal, hogy a híradásokba bizonyos híreket válogatnak be, azokat bizonyos módon mutatták be és interpretálják. Sok kutató éppen ebben látja a média hatalmát, amivel a közvéleményt befolyásolni tudja. A feminista kutatások bebizonyították, hogy a média nem elhanyagolható szerepet játszik a nemi egyenlőtlenségek kialakításában és terjesztésében.

3 Lasswell, Harold D.: *The Structure and Function of Communication in Society* = Lyman Bryson (ed.) *The Communication of Ideas*.

4 Jenei Ágnes: *Miből lesz a hír?* = Médiakutató, Budapest, 2001/2., http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_02_nyar/02_mibol_lesz_a_hir

A valóság tükrözése csak az ideális híradó esetében lehetséges, ha a hírműsorok teljes egészében betölthetnék legfontosabb funkciójukat, hitelen tájékoztatnának az aktuális közügyekről. A híradó – elsősorban a közszolgálati híradó – feladata, hogy olyan eseményeket, tényeket, híreket mutasson be, amelyek segítik a nézőket a nagyvilág történéseinek megismerésében. Fontos lenne, hogy a nézők a híradókon keresztül megismerhessék a fő társadalmi problémákat, tájékozódni tudjanak azokról a közügyekről, amelyek széles rétegeket érintenek vagy érinthetnek, megismerhessék a közélet főbb szereplőinek ezekkel az ügyekkel kapcsolatos álláspontját, hogy maguk is véleményt alkothassanak.⁵ A híradók viszont a valóságot nem bemutatják, hanem konstruálják.

A valóság konstruálása során különböző értékek jelennek meg, amelyek tükrözik a hírgyártásban résztvevők kulturális és professzionális értékrendjét, a szerkesztőség helyét, lehetőségeit, a tulajdonoshoz fűződő viszonyát, a televízió tágabb társadalmi kontextusba való beágyazottságát. A hírműsornak ezt az értéktartalmi többletet nevezhetjük a híradó ideológiájának.

A valóság tömegkommunikációs konstruálásának mechanizmusa a legszorosabban összefügg a társadalmi hatalommal. A nyilvános kommunikációban a hatalmat gyakorlók képzetmintái válnak hozzáférhetővé, hangsúlyossá, és ez teljesen független attól, hogy a befogadó egyetért-e a közlemények tartalmával, vagy sem. Azt fogadjuk el létezőnek, arra reflektálunk, amit a valóság definíciójaként egy, a hatalmáért küzdő csoport érvényre juttat. A társadalmi valóság definíciójáért folytatott harc elsődleges eszköze a tömegkommunikáció, a küzdelem ennek kisajátításáért, a nyilvánossághoz jutásért folyik a különféle politikai érdekcsoportok között. A tömegkommunikáció nem egyszerűen informál bennünket az adott kultúrában kialakított közös képzetekről, hanem alakítja is őket, hiszen többnyire e közlemények tartalmának és struktúrájának megfelelően viselkedünk.⁶

5 Lásd Jenei Ágnes: *Miből lesz a hír?*

6 Jenei Ágnes: *Miből lesz a hír?*

A média hatalmához tartozik az is, hogy nemcsak interpretálja a híreket, hanem lehetősége van arra is, hogy a szociális valóság bizonyos jelenségeire, csoportjaira ne legyen tekintettel, figyelmen kívül hagyja őket, vagy sztereotip módon mutassa be őket. Azok a jelenségek, amelyek a többségi társadalom szempontjából problematikusnak tűnnek, a mediális feldolgozásban gyakran marginalizáltak, vagy a médiák leegyszerűsített, sablonos képet mutatnak róluk, miközben ez a marginalizálás és sablonosítás az egyszerű figyelmen kívül hagyástól egészen a felsőbbrendű és jótekingony elnézésig terjedhet. A médiatudomány ezt „láthatatlan kisebbség”, „mindennapi rasszizmus” kategóriaként jelöli.

A média termékei tehát korántsem az emberi tevékenység neutrális eredményei, hanem komplex, gender szempontból is meghatározott konstrukciók, amelyeket konkrét emberek alkotnak konkrét, gender szempontból is meghatározott kulturális kontextusban.

A média saját, tehát konstruált valóságot közvetít a nézők felé, és szelektál: témát, tényeket, összefüggéseket, eseményeket és szereplőket. Mivel naponta rengeteg információ közül kell választania, természetesen szelektálni kell, hiszen lehetetlen minden információt továbbadni. A probléma a válogatás folyamatát érinti: ki válogat, milyen kritériumok alapján, milyen módon mutatja be az eseményeket, milyen hierarchikus sorrendet állít fel közöttük, és milyen jelentőséget tulajdonít nekik. Ha például megnéznénk, hogy a nemek közötti egyenlőség témájának, illetve a feminizmusnak mennyi figyelmet szentel a média, valószínűleg nem lepődnénk meg, ha azt látnánk, hogy a feminista szemléletet, mint témát a televízió például szinte teljesen ignorálja. A feministákat pedig szélsőséges, de hangos radikális csoportként ábrázolják, amely a társadalom nagy részének ellenszenves. Van-e köze ennek a képnek a valósághoz? Vagy éppen ebből alakult ki két évszázad alatt az a negatív kép, ami máig él a feminizmusról, és amit a média folyamatosan fenntart.

Amikor a médiában előforduló nemi sztereotípiákról beszélünk, első sorban bizonyos témák (sztereotip képek) rendszeres, ismétlődő bemutatására gondolunk, amelyeket az ún. médialogika⁷ és az adott társadalom-

7 *Médialogika – minden, ami a médiába tartalomként bekerül, a médiaprodukción alapelvei szerint kerül feldolgozásra, nem pedig maga a hír tartalma szerint.*

ban uralkodó ideológia irányít. Mindezek alapján jelennek meg bizonyos ábrázolások, és szilárdulnak meg az egyes témákról való gondolkodás módjai.

A média az események hírként való feldolgozásakor azok kiválasztásával, fontossági sorrendbe állításával, esetleg figyelmen kívül hagyásával a már meglévő, működő sztereotípiákat erősíti. Eszerint a nézők határozott képet kapnak arról, melyik téma mennyire fontos a társadalomnak, hogyan kell véleményét formálniuk róla, és mi a férfi és a nő szerepe a társadalomban.

A nő mint fogyasztó

A média hatással van arra, hogyan értelmezzük és értékeljük a női és a férfi szerepeket a társadalomban, milyen értelmet nyer a nő és a férfi szó.

A nők a médiában mind a mai napig elsősorban fogyasztóként és vásárlóként szerepelnek. Ez korántsem véletlen, mivel a médiaszakemberek nagyon gyorsan felismerték, hogy a nők azt a vásárlóerőt képviseli, amelyre a háztartás ellátása hárul. Ezt a tényt pedig a lehető legnagyobb mértékben felhasználták céljaikra: a nők megszólítása és ábrázolása a médiában, különösen a reklámokban a háziasszony szerepére összepontosított. Ez az ábrázolás- és megszólítási mód azonban nem csak a reklámra, hanem a tévéfilmekre, sorozatokra, rádiójátékokra és egyéb műfajokra is vonatkozik, mint például az elhíresült szappanopera kategóriájára is.⁸

(Kötetünk egyik előző fejezetében részletesen tárgyaltuk a sztereotípa fogalmát: *A nemi sztereotípiák és a nemi szocializáció*).

8 *Szappanopera (soap opera) – melodramatikus történetek sorozata, amelyet a női nézők számára alakítottak ki az amerikai kommersz rádióadók a 20. század 30-as éveiben. A szappanopera jelzőt ironikusan használták erre a műfajra, mivel a fő támogatói a Procter & Gamble és a Colgate-Palmolive vállalat volt, akik tisztítószeret gyártottak, és ilyen módon akarták megszólítani a célcsoportjukat, a háziasszonyokat: Az opera szó a zenére vonatkozott, amely az érzelmes történetek fontos része volt. Később a műfaj a tévében is megjelent, például a *Dynastia* és a *Dallas* című sorozatokban. A feminista kritika ezt a műfajt egyértelműen a nőket hátrányos helyzetben, sztereotíp szerepben bemutató, a patriarchátust megerősítő eszközként értelmezte (passzív, az otthoni közegbe bezárt nők). (Reif, I. és kol.: *Slovník mediální komunikace*, Portál, Praha, 2004)*

A konzumkultúra kialakulásával a női és a férfi szerepek újabb bináris oppozícióként jelentek meg a „piacon”: a „vásárlásra született” nő, passzív és odaadó fogyasztó, vele szemben pedig a gyártó, az aktív, alkotó férfi, akitől távol áll minden, ami alacsonyrendű és kulturálatlan.⁹

Betty Friedan *Feminine Mystique* (bővebben lásd *A feminizmus és a nőmozgalom története* című fejezetben) című könyvében többek között a médiaipar és a reklámpiacon nőkön elkövetett manipulációit is felfedte. A múlt század 50-es és 60-as éveiben, a háború utáni évtizedekben a nőket vissza kellett irányítani a „háztartásbeli” kategóriába, mivel az általuk addig elfoglalt munkahelyekre szükségük volt a háborúból hazatért férfiaknak. A média felismerte a lehetőséget arra, hogy a nőktől elvárt ideális háziasszony és kellemes feleség szerepét erősítve a marketingstratégiáját rájuk irányítsa. Ezekben az üzleti stratégiákban három alapvető kategóriába sorolják a nőket: a tipikus gazdasszony, a karierista és a kiegyensúlyozott háziasszony kategóriába. Problémát csak azok a nők okoztak, akik ki akartak lépni a rájuk kényszerített szerepből.

„Tekintettel arra, hogy a Kiegyensúlyozott háziasszony kategória a piac számára a legígéretesebb, a háztartási gépek gyártóinak saját érdekükben arra kell törekedniük, hogy a nők úgy érezzék, hogy ebbe a kategóriába tartozni felemelő. (...) A probléma az, hogy a nők új generációja úgy nevelődik, hogy képes legyen otthonán kívül dolgozni. Ezeket a nőket és lányokat arra kell rávenni, hogy „modern” háziasszonyok legyenek.”¹⁰

A házimunkával és háziasszonyi szerepükkel elégedetlen nőket meg kellett győzni arról, hogy a házimunka játékos, sőt alkotó tevékenység is lehet: „Ha a nőnek egy X Mix konyhai robotot szeretne eladni, minden erejével azon kell lennie, hogy meggyőzze őt, hogy ez segít alkotó ereje kiteljesítésében.”¹¹

9 Binková, P.: *Feministická perspektíva v mediálních studiích*. = Revue pro média č. 9, 1-12, 2004. <http://fss.muni.cz/rpm>.

10 Friedan, Betty: *The feminine mystique*, Pragma, Praha, 2002, 300-303

11 Friedan: *The feminine mystique*, 305-306.

A takarítást például szinte művészi tevékenységgé emelték: „(...) Ha tehát más és más készítményt használ a mosáshoz, a mosogatáshoz, a felmosáshoz stb., ahelyett, hogy mindenre egy univerzálisat használna, inkább vegyésznek érzi magát, szakembernek. (...) Segíteni kell a nőnek megérteni azt, hogy ő szakember, nem pedig olcsó munkaerő, meggyőzni, hogy a házimunka bizonyos szintű tudást és készségeket igényel.”¹²

Ebben az időben a gyártók reklámköltségvetésük 75%-át a háziasszonyok meggyőzésére fordították.

Amikor pár évvel később a nők egyre nagyobb számban léptek ki a közsférába, a munkapiacra, a marketingstratégiák arra keresték a választ, hogyan lehetne elérni, hogy a nők ugyanannyit vásároljanak, mint amikor még háziasszonyok voltak, és minden idejüket a háztartásnak és a megfelelő tisztítószer kiválasztásának szentelték. A válasz a szépségkultusz volt. Naomi Wolf *A szépség kultusza* (1999) című könyvében elemzi ezt a jelenséget. Amikor a hetvenes években a nők önállóbbá kívántak válni, viszsza kellett fogni őket. „A feminista mozgalomtól való félelem, amelynek majdnem sikerült lerombolni azt a fajta nőiséget, amelyet addig a folyóiratok terjesztettek, hirtelen változtatásra késztette ezt a szférát, és a nők természetes külsejéből problémát alakított ki.”¹³

A marketingszakemberek rájöttek ugyanis arra, hogy a nők akkor fognak továbbra is többet vásárolni, ha a szépség ígéretével tartják őket sakkban, ami öngyűlölettel, sikertelenséggel, éhezéssel és szexuális elbizonytalanítással jár. 1968 és 1972 között a fogyókúrákról szóló cikkek száma a lapokban 70%-kal nőtt. Az óriási mediális nyomás hatására a nők negatívan kezdtek viszonyulni a testükhöz, és büntudatuk volt amiatt, hogy az nem „tökéletes”. Így mindazon eredmények ellenére, amit a feminizmus első és második hullámának folyamán a nőknek sikerült megvalósítaniuk és kiharcolniuk, a „második nem” újra elvesztette szabadságát – a szépségkultusz miatt. Az azóta eltelt évtizedekben a médianak több generáció

12 Friedan: *The feminine mystique*, 309

13 Wolf, Naomi: *A szépség kultusza*, Csokonai, Kiadó, Debrecen, 1999, *Mýtus krásy*, Aspekt, Bratislava, 2000. 77

örökké elégedetlen nőt sikerült irányítása alatt tartania, akik soha nem tartották magukat elég szépnek, ezért folyamatosan vásárolták a szépség álomképét. Azt az álmot, amely egyszerű üzleti trükk és csalás.

Nőképek és férfiképek a médiában

Egy következő szempontként vizsgálhatjuk azt is, hogy milyen arányban és milyen minőségben jelennek meg a nőkről és a férfiokról szóló hírek az egyes médiákban. A véleményformáló nyomtatott médiában, a napilapokban, hetilapokban a nők például többnyire csak a hátsó oldalakon, karitativ szerepben vagy művészként, esetleg valamely fontos férfi hozzátartozójaként jelennek meg.

Ha önálló személyiségként jelennek meg az első oldalakon, mint híres vagy valamiben sikeres ember, a riporter soha nem felejt el megkérdezni, mi a helyzet a családi életével, hogyan tudja összeegyeztetni a családi életét a karrierével. Ezt a témát a férfi riportalanyok esetében soha nem vetik fel. A sikeres nőkkel kapcsolatban is mindig felmerül a külsejük értékelése és a családi állapotuk említése. A nővel szemben tehát mindig fennáll a gyanú, hogy ha munkájában sikeres, nem látja el kellőképpen a családi és háziasszonyi kötelességeit, tehát nem teljesíti „női szerepét“, és azzal is gyanúsítható, hogy a pozícióját nem csupán képességeinek köszönheti. Munkahelyi sikerei esetleg összefüggésbe hozhatók szépsége hiányával (nem kell a férfiaknak), férfigyűlöletével (minden energiáját a munkájának szenteli) vagy homoszexualitásával, vagy ellenkezőleg – szépségével, női bájaival és „eszközeivel“, amiken keresztül magasabb pozíciót szerzett.

Az utóbbi években bizonyos pozitív változás is megfigyelhető ezen a téren. A nők gyakrabban szerepelnek a médiában mint önálló, otthonukon kívül dolgozó egyének, a férfiak pedig mint családias beállítottságú emberek. A lassú változás reményre ad okot, de még korántsem tartunk a megoldásnál.

Elgondolkodtatók a zenei tévéadók videoklippjeinek elemzési eredményei is. Az MTV és a BET (Black Entertainment Television) klipjeinek elemzése során kiderült, hogy a nők kevesebb-szer jelennek meg a képer-

nyőn, mint a férfiak, ez azonban csak egy része a diszkriminációnak. A valódi egyenlőtlenségeket akkor fedezzük fel, amikor a nők és a férfiak ábrázolási módját vetjük össze. A nők passzív szexuális tárgyként jelennek meg, akik gyorsan szexuális izgalomba jönnek, a férfiak pedig a klipekben gyakran szexuálisan visszaélnek a helyzettel.¹⁴

A médiában megjelenő nyílt szexizmusból kiindulva a feminista elemzések arra a következtésre jutottak, hogy az a mód, ahogyan a nőket a média ábrázolja, szimbolikus *anihiláció*, ami azt jelenti, hogy a nőket hagyományosan nem látják és láttatják (keresztülnéznék rajtuk), trivializálják és elítélik.¹⁵ Ha a férfiak ábrázolását elemezzük, azt láthatjuk, hogy ilyen lealacsonyító és negatív ábrázolásra csak nagyon ritkán kerül sor. Másrészt fontos kiemelnünk azt is, hogy a sztereotip ábrázolások a férfiakat az érzelmek, az érzékenység és az intim kapcsolatok világától szinte elvágják, és gyakran nevetségessé teszik azokat a férfiakat, akik nem akarnak megfelelni az előírt férfiszerepeknek.¹⁶

Egy másik sokat tárgyalt jelenség a feminista médiadiskurzusban a *nők úgynevezett szimbolikus korai halála*, ami azt jelenti, hogy a nők tíz évvel korábbi életkorban tűnnek el a mediális térből, mint a férfiak. Ez a jelenség a szépségkultuszhoz köthető, amely a fiatalságot ünnepli, és az öregséget, az öregedést leértékeli, főként a nők öregedését. „Idősebb nők és férfiak ritkán fordulnak elő más reklámokban, mint egészségügyi segédeszközök, vitaminok és biztosítás. Ha azonban megjelenik mellettük hasonlóan idős férfi, nagyobb az esélye, mint egy idősebb nőnek, hogy autoritásként kezeli őt a média.”¹⁷

A 21. század reklámja és a nemi különbség

14 Renzetti, C.–Curran, D.: *Ženy muži a společnost*, Praha, Univerzita Karlova, Karolínium, 2003.198

15 Renzetti, C.–Curran, D.: *Ženy muži a společnost*, 183

16 Mesochoritisová

17 Renzetti, C.–Curran, D.: *Ženy muži a společnost*, 203

Shakespeare korában az ember egész életében nem jutott annyi információhoz, mint amennyi egy átlagos mai napilap vasárnapi kiadásában található. Ugyanennek a napilapnak az on-line változata ezerszer annyi információt tartalmaz, mint amennyit a huszadik század embere egész élete során befogadhatott. Az emberiség az utóbbi 20 évben nagyobb mennyiségű információt halmozott fel, mint a megelőző 5000 évben összesen.¹⁸

Ezekből a tényekből kiindulva megállapíthatjuk, hogy a reklám hatása a fogyasztóra sokkal nagyobb, mint a múltban volt, és a reklámnak újabb szabályai alakulnak ki.¹⁹

A reklám feladata és célja, hogy megjegyezhető legyen, hogy befolyásolja az ember vásárlási döntéseit.²⁰ A reklám önmagában azonban már nagymértékben megváltozott, és ezzel megváltozott a feladata is. Már nemcsak egyik része a vásárló és a vállalat közti kommunikációnak, az ismert marketingszakértő, Sergio Zyman szerint a reklám, ahogy eddig ismertük, halott.²¹ Könyvében a reklámot a kommunikáció részeként mutatja be, amely „magában foglalja a márkaterjesztést, a termék csomagolását, a híres személyiségeket, akik a terméket reklámozzák, a szponzorokat, a propagációt, a publicitás kialakítását, a vásárlóknak nyújtott szolgáltatást, az alkalmazottakkal való bánásmódot. És végül minden kommunikál – amit mondunk vagy nem mondunk, teszünk vagy nem teszünk“.²² A reklám tehát nem művészet, hanem tudomány, a siker pedig egy szigorúan rendszerezett folyamat eredménye, amelyben minden kiadásnak hasznát kell hoznia – írja.

18 Sas István: *Reklám és pszichológia a webkorszakban. Upgrade 3.0*, Budapest: Kommunikációs Akadémia, 2012

19 Sas: *Reklám és pszichológia a webkorszakban. Upgrade 3.0*,

20 Du Plessis: *Jak zázakník vníma reklamu*. Brno: Computer Press, 2007. 215

21 Zyman, S.–Brott, A.: *Konec reklamy, jak jsme ji dosud znali*, Praha: Management Press, 2006, 256

22 Zyman, S.–Brott, A.: *Konec reklamy, jak jsme ji dosud znali*, 258.

A reklámnak ez az új változata és az új elméletei a piac új feltételei szerint alakulnak, annak az új reklámpiacnak a feltételei szerint, amelyet elsősorban az internet és tulajdonképpen az egész virtuális világ alkot. D. M. Scott *A PR és a marketing új szabályai* című könyvében ezt a témát összefoglalva leszögezi, hogy a legnagyobb hangsúlyt a szociális hálókön való kommunikációra, a blogokra, a virtuális világra való odafigyelésre kell fektetni. Az új szabályok felhasználásával a média új, más, kívánatosabb, de bonyolultabb helyzetbe is kerül, hiszen a reklámlehetőségek olyan mértékben bővültek, hogy állandóan újabb és újabb és hatékonyabb módszereket kell keresnie azon ügyfelei megszólítására is, akik reklámot rendelnek náluk.²³

A keresés folyamán szokatlan megoldási lehetőségek kerülnek előtérbe, és mint régi-új megszólítási mód megjelenik, vagyis inkább továbbra is az előtérben marad a női és férfi szerepek sztereotip bemutatása, mint a „természetes“ társadalmi rendhez való visszatérés. Ilyen módon próbálják megszólítani a közönséget, amely a nemi egyenlőségről már sokat hallott, de nem vagy csak nagyon kevés tudással rendelkezik róla, és úgy érzékeli, mint a világ „természetes“ rendjének megváltoztatására törekvést.

Ezen okból kifolyólag a nemi sztereotípiákra épülő reklámoknak sok kedvelőjük lehet, és ehhez kapcsolódnak a szexista reklámok is, amelyek ugyanúgy erősítik a patriarchális hatalmi rendszert, mivel a befogadók egy részének ez a „normális“ világrend megmaradását jelenti.

A 21. század reklámja éppen ezért ugyanolyan mértékben, vagy még erősebben, mint azelőtt, összefonódik a fenti értékrendbeli kilengésekkel és a szexizmus felhasználásával.

A sztereotípia a reklámkészítőknek segítségére van abban, hogy könnyen érthető információval, egyszerűsítve ériék el a lehető legtöbb vásárlót. A reklám a férfiakat és a nőket egyaránt sztereotip módon ábrázolja, a férfiak ábrázolása mégis sokkal közelebb áll a valósághoz, mint a nőké.

23 Scott, D. M.: *Nové pravidlá marketingu a PR*, Eastone Books, 2010

A férfiak a hagyományos férfi szerepben ugyan, de a valósághoz közelebb állóan bemutatva jelennek meg, a nők viszont a róluk kialakított „szociális fantáziahelyzetben” találják magukat.²⁴ A nő a termék, az áru, a dísz, a szexuális tárgy szerepére degradálódik. A házimunka végzője, saját vélemény nélkül. Ez a kép a nők önbecsülését és önértékelését jelentősen károsítja, és olyan ideált vetít eléjük, amelynek lehetetlen megfelelni, és ez káros hatással van a lányok és fiatal nők szocializációjára.

Az ilyen típusú reklámok egyrészt erősítik a negatív sztereotípiákat, s ezzel a nők és a férfiak egyenlőtlen helyzetét, valamint a társadalmi elvárásokat is a nő külsejére és viselkedésére vonatkozóan. Ezek az elvárások azonban nagyon veszélyesek, mert olyan mentális betegségekhez is vezethetnek, mint a bulímia és az anorexia.

A női szerep legkirívóbban sztereotip bemutatása a reklámban jelenik meg. A nőt úgy mutatják be, mint tájékozatlan, kevésbé intelligens, unalmas, de affektáló és tanácstalan lényt, aki mások (elsősorban férfiak) segítségével nélkül képtelen lenne rendesen kimosni a ruhát vagy elmosogatni.

„A szexista reklám olyan, mely lealacsonyítja a nőt, hazug képet alakít ki róla, nevetségessé teszi, és olyan szerepekbe kényszeríti, amelyeket nem akar felvállalni” – így határozza meg a problematikus reklámokat Janka Debrecéniová, a Polgár és demokrácia nevű emberjogi civil szervezet tagja. „Olyan ez a reklám, amely azt a hatást kívánja elérni, hogy azokat a szerepeket, amelyeket a nőktől elvárnak, normálisnak vagy természetesnek lássuk.”²⁵

Debrecéniová szerint a nőket a reklámokban a következő szerepekben ábrázolják: titkárnő, segéderő vagy „lehetetlen, döntés- és cselekvésképtelen személyek, akiknek egy férfi meg kell, hogy mondja, mit csinálnak.”²⁶ Ilyen üzenetet hordoznak a tisztítószer- és mosószer-reklámok: „a

24 Briggs, A.–Cobley, P.: *The media: an introduction*. Dorchester: Dorset Press, 2002. 335

25 Debrecéniová, Jana: *Každá desiata zadarmo. Právne aspekty sexizmu v reklame. = Žena nie je tovar. Komodifikácia žien v našej kultúre*. Bratislava: Zaujmové združenie žien Aspekt, 2005

26. Debrecéniová, Jana: *Každá desiata zadarmo*.

nő, aki kettőig sem tud számolni, áll a mosogató- vagy a mosógép mellett, megérkezik egy férfi, aki megmondja, milyen mosóport használjon, és hogyan. A nőket ez teljesen ellehetetleníti. Ha megnézzük, milyen a társadalmi munkamegosztás országunkban, nyilvánvaló, hogy ezeket a munkákat szinte kizárólag nők végzik, a férfiak nagy részének pedig általában fogalmuk sincs róluk. Ez tehát egy teljesen abszurd helyzet²⁷.

Miért használják fel a reklámkészítők a szexualitást, a testiséget? A szex eladja az árut! A reklámidő nagyon drága, ezért a reklámnak nagyon hatékonynak kell lennie, rövid időn belül kell kifejtenie hatását. Az átlagidő, amíg a néző, hallgató figyelmét leköti, 1,7 másodperc! A reklám sikere tehát nem társadalmi értéket, hanem gazdaságilag kimutatható értéket jelent, a szex pedig különösen sikeres módszere a provokációnak, néhány reklámszakember szerint pedig sikertelen csak akkor lesz, ha a szexualitást „nem megfelelően” „primitív” módon találják.

A reklámpar a szexuális motívum helyett az erotikát nevezi meg eszközként ezekben a reklámokban, amivel jelentősen finomítani akar a helyzeten, miközben ugyanarról van szó. Ezeket a reklámokat a reklámról szóló törvény szabályozza, amelynek a 3 §-a például ezt írja: „a reklám nem tartalmazhat semmit, ami az emberi méltóságot sérti, nemileg diszkriminál, nem ábrázolhatja a meztelenséget megbontráncsoztató módon”. A reklámtanács etikai kódexében szintén találunk olyan kitételeket, amelyek a szexualitás ábrázolására és a szexuális motívumok felhasználásra vonatkoznak.

Arról azonban, hogy milyen mértékben működőképesek és hatékonyak ezek a paragrafusok, a konkrét példák árulkodnak. A reklám ugyanis azzal, hogy megjelent a médiában, már elérte a célközönséget, így célját betöltötte. A büntetés pedig sokkal alacsonyabb, mint a reklámból származó haszon és a reklámügynökség bevétele. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a jogi előírások nem hatékonyak. Mire a reklámot betiltják, már mindenki látta. Az ilyen helyzeteket inkább megelőzni kellene, és sokkal nagyobb büntetéssel kéne sújtani azokat a társaságokat, amelyek megszegik a törvényt, ehhez azonban hatékony és széles körű ellenőrzésre van szükség a hatóságok részéről.

²⁷ Debrecéniová, Jana: *Každá desiata zadarmo*.

A médiavalóság alkotói – média- és marketingszakemberek

A véleményformáló médiatermékekben a kommentárokat általában férfiak írják, a politikai, közéleti oldalakat is többnyire férfiak írják és szerkesztik. A nemi szerepek ábrázolásával összefügg tehát a nők részvétele is munkakerőként a médiában, beleszólási lehetőségük abba, hogy milyen képet közvetítsen a média a közönség felé, bár mint azt a fentiekben láthattuk, a médiavalóság konstruálásának ez csupán az egyik szelete. Ennek ellenére feltűnő, hogy a véleményformáló médiákban nagyon ritka a női főszerkesztő, női vezető szerkesztő, és ezért sem lehet kiegyensúlyozott a tájékoztatás és a véleményformálás. Ahhoz, hogy ez megváltozzon, természetesen társadalmi személtváltásra is szükség van, de elsősorban a hatalmi erőviszonyok megváltozására, amely a nők és a férfiak egyenrangúságát fogja majd természetesként kezelni, nem pedig a nemi sztereotípiákat.

A nyomtatott sajtóban aránytalanul kevés cikket közölnek a nőkről, amely nincs egyensúlyban a nők társadalomban betöltött szerepével. A napilapok nagyon kevés női témával foglalkoznak, annak ellenére, hogy olvasótáboruk csaknem fele-fele arányban oszlik meg a két nem között.²⁸

Amíg nem kerül sor egy komoly társadalmi vitára a gender és a média témakörben, addig nem számíthatunk komoly változásra, hiszen a társadalmilag elfogadott közbeszéd ellen a média szereplői egyénenként keveset tehetnek. A médiában dolgozó szakemberek felelőssége azonban ezzel nem csökken.

A genderérzékeny nyelvhasználat

A nyelv is konstrukció, és egy olyan alapvető kommunikációs eszköz, amely az egyik legnagyobb kommunikátor, a média közvetítő eszköze. Témánk szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy a nyelv segítségével nemcsak érzéseinket, gondolatainkat, véleményünket, hanem kulturális értékrendünket, a társadalmi hangulatot, politikai helyzetet is kifejezzük.

28 Polgár Ágnes: *Nők helyzete a magyar nyomtatott médiában*, Szegedi Egyetem, BTK, kézirat

Ha vizsgálat alá vetjük a média nyelvhasználatát, kiderül, hogy annak ellenére, hogy a magyar nyelvben nincsenek nyelvtani nemek, mégis a generikus maskulinum (általános hímnemű forma, amely magában foglalja a hímnemű és nőnemű formát is) a magától értetődő. A szakmák megnevezésekor például túlnyomó részt csak a férfiakra vonatkozó változatot használjuk, mint például az újságíró esetében. Ha újságírónőt mondunk, akkor nyomatékosítani akarjuk, hogy nőről van szó. Általánosítva azonban az újságíróba beletartozik mindkét nem. Ezzel kapcsolatban megfigyelhetünk egy másik jelenséget is. Az egyes szakmák fejlődésével, és a nők belépésével a munkapiacra megváltozott annak szerkezete. Több kutatás utal arra, hogy a nők által elfoglalt munkapiaci szakterület a nők számának növekedésével egyenes arányban veszített társadalmi presztízséből és anyagi értékeléséből. Ilyen példa lehet a titkár – titkárnő szó, amely ugyanazt a munkát jelenti, mégis más-más tartalmat evokál.

Az általános hímnemű elnevezések használata azonban koránstem természetes, mint ahogy az annak tűnik manapság. Sokan arra hivatkoznak, hogy a nyelv természetesen alakult úgy, hogy a generikus maskulinum formáját használja a férfi és női foglalkozások megnevezésére, ezért ne avatkozzunk bele mesterségesen azzal, hogy hirtelen elkezdjük használni a kétnemű elnevezéseket (főszerkesztő – főszerkesztőnő). A szavak hímnemű alakjának használatát azonban szintén nem a „természet” formálta, hanem az „ember”: az angol parlament rendelte el egy 19. századi rendeletében John Kirby kijelentése alapján, aki 1746-ban eldöntötte, hogy a szó hímnemű alakja átfogóbb jelentésű, mint a nőnemű, ezért a hímnemű magában foglalja a nőnemű változatot. Ezt a szabályt később más országok is átvették.²⁹

A kutatások azt is bebizonyították, hogy a hímnemű forma általános használata nem azt jelenti, hogy a hallgató mindkét nem képviselőjét érti alatta. Elsősorban a férfit értik. Ezzel a nyelvi kifejezési móddal a nők

29 Lásd. Maceková, J.: *Jazyk neviditeľných žien.* = *Aspektin.* Feministický webzín. http://archiv.aspekt.sk/aspekt_in.php?content=clanok&rubrika=25&IDclanok=281

szinte láthatatlanokká válnak, és ez történik a médiában is, amikor csak akkor jelenítik meg őket, ha külön hangsúlyozni akarják női mivoltukat.

A diszkrimináció egy másik formája, amikor a férfi és női szerepekhez minőségi jegyeket társítanak, vagyis a média szövegeiben a „természetes” szerepüknek megfelelően jelennek meg, mint például: erősebb és gyengébb nem, segít a feleségének a háztartásban, férfi családfenntartó, vadász, a családi tűzhely őrzője, női finomság, férfias tett.

A nők és férfiak megszólítása között is jelentős különbséget fedezhetünk fel. A férfiakat álatlában vezetéknevükön szólítják és magázzák: Kovács úr. A nőket keresztnévükön szólítják: Ildikó. A magyar nyelv jellegzetessége, hogy a nők sokszor a férjük nevén szerepelnek: Kovács Jánosné. Ha egy párt mutatnak be, a férfi nevét kimondják, a nőnek csak a keresztnévét (vagy azt sem): Kovács úr és Ildikó (felesége). További lealacsonyító módja a nők, a női nem megnevezésének: szőke nő, vénlány, női logika.

Befejezésül

A média és a nemi sztereotípiák összefüggéseinek néhány témakörét vázoltam fel a fenti szövegben. Nem tértem ki külön a virtuális világ, az internet és a többi információs csatorna további lehetőségeire, amelyeken keresztül a sztereotip vélemények, előítéletek hathatnak ránk. Mi is visszahathatunk azonban saját személyes részvételünkkel, és véleményünk ki nyilatkoztatásával. A médiaipar hatalmas, és felhasználja azokat az eszközöket, amelyek segítségével még nagyobb sikert, nézettséget, hallgatottságot, olvasottságot érhet el, és gyakran teszi ezt az emberi méltóság figyelembe vétele nélkül. A hatalom részeként egy olyan hierachia egyik fontos elemeként működik, amelynek szerkezete csak akkor változhat a nők számára pozitív irányban, ha biztosítva lesz a nők részvétele a döntéshozatal minden szintjén.

Felhasznált irodalom

- Binková, P.: *Feministická perspektíva v mediálnich studiách*. = Revue pro média č. 9, 1-12, 2004. <http://fss.muni.cz/rpm>.
- Briggs, A.–Cobley, P.: *The media: an introduction*. Dorchester: Dorset Press, 2002. 335
- Debrecéniová, Jana: *Každá desiata zadarmo. Právne aspekty sexizmu v reklame. = Žena nie je tovar. Komodifikácia žien v našej kultúre*. Bratislava: Záujmové združenie žien Aspekt, 2005
- Du Plessise: *Jak zákazník vníma reklamu*. Brno: Computer Press, 2007. 215
- Friedan, Betty: *The feminine mystique*, Pragma, Praha, 2002, 300-303
- Jenei Ágnes: *Miből lesz a hír?* = Médiakutató, Budapest, 2001/2., http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_02_nyar/02_mibol_lesz_a_hir
- Lasswell, Harold D.: *The Structure and Function of Communication in Society*, A társadalmi kommunikáció struktúrája és funkciója. = *The Communication of Ideas*. New York, 1948.
- Maceková, J.: *Jazyk neviditeľných žien*. = Aspektin. Feministický webzin. http://archiv.aspekt.sk/aspekt_in.php?content=clanok&rubrika=25&IDclanok=281
- Mesochoritsová, A.: *Rodová rovnosť a médiá*. = Rodové štúdiá. Súčasná diskusia, problémy a perspektívy (ed. Szapuová, M.–Kiczková, Z.), UK Bratislava, 2011. 410
- Polgár Ágnes: *Nők helyzete a magyar nyomtatott médiában*, Szegedi Egyetem, BTK, kézirat
- Renzetti, C.–Curran, D.: *Ženy muži a společnost*, Praha, Univerzita Karlova, Nakl. Karolínium, 2003.
- Sas István: *Reklám és pszichológia a webkorszakban. Upgrade 3.0*, Budapest: Kommunikációs Akadémia, 2012
- Wolf, Naomi: *A szépség mítosza*, Csokonai, Kiadó, Debrecen, 1999, *Mítus krásy*, Aspekt, Bratislava, 2000. 77

Másként gondolkodnak-e a nők?¹

Természet kontra nevelés

LACINOVÁ ĽUBICA

„Nem gondolom, hogy a világot le kellene egyszerűsíteni csak azért, hogy érthetőbb legyen.”

(Erica Pedretti)

A feminista mozgalom különféle irányzatai a 20. század második felében azt követelték, hogy a döntéshozó pozíciókban – legyenek azok politikaiak vagy gazdaságiak – nagyobb számban képviseltethessék magukat a nők. Ez a küzdelem ma is folyik, még ha harcosai kissé fáradtak is már, és bizonyos fokig megelégedtek a részleges sikerekkel. Szlovákiában mindez inkább kezdeti stádiumban van: a feminizmus és az a nyilvánosan deklarált igyekezet, hogy a nők bekerüljenek a közéletbe, egyaránt. A nők nagyobb számú jelenléte nem csupán a nemi igazságosság magasabb szintjét hivatott meghozni, hanem megváltoztathatja azt a módot is, ahogyan a döntések megszületnek, illetve ahogy kiválasztásra kerül az, amiről dönteni kell. A nőktől új, és főleg más megközelítést várunk. Női megközelítést.

¹ Megjelent a *Ružový a modrý svet* (szerk. Cviková, Jana–Juráňová, Jana) c. kötetben, Aspekt, Bratislava, 2005. Fordította: Forgács Ildikó

Társadalom vagy természet?

A feminizmus egyes irányzatai azt állítják, hogy nőnek nem születünk, hanem azzá válunk. És kritikusan szemlélik azt a folyamatot, amely során nővé válunk. A feladatunkat végső soron az a társadalom határozza meg, amely velünk, nőkkel nem barátságos; a középosztálybeli, művelt, fehér férfi számára jelent csak optimális közeget. De amennyiben azt a bizonyos, sajátosan női megközelítést is a férfiak világa formálja, hozhat-e az valóban másfajta lehetőségeket? Vagy mégis részben nőnek születünk? Vagy azért, mert nők vagyunk, másként dolgozzuk fel a környezetünkötől érkező impulzusokat, és ezért más a mi női látásmódunk? Megválaszolni ezeket a kérdéseket nem csak érdekes kihívást, de fontos eredményt is jelenthet. Ha a nőknek új minőséget kell hozniuk a társadalmi diskurzusba, akkor tisztában kell lenniük azzal, min is alapul ennek a minőségnek a lényege. Mit kell megerősíteni, és mitől kell megszabadulni, hol kell megszakítani az ördögi kört. Meg kell szabadulnunk a neveltetéstől, amely nőkké tett bennünket? Mihez térünk vissza ezáltal? Biológiai lényegünkhöz, amelyből automatikusan következik eltérő – női gondolkodásmódunk? Vagy a női gondolkodásmódnak nincsenek biológiai alapjai, esetleg ha vannak, elhanyagolhatóak, és az a bizonyos új értékeket hozó női látásmód a specifikus nevelés következménye, amelyet itt-ott helyi eltérésként fellelhetünk, és amelyet fel kell kutatni, meg kell érteni, le kell írni, terjeszteni kell?

Az efféle kérdésekre adott válaszok a társadalomtudományok és a természettudományok között feszülő vita tartományába tartoznak, melyet tömören a „nature versus nurture”, azaz a „természet kontra nevelés” kifejezéssel jelölhetünk. A „minden a környezet, a biológia semmi” tézis már a múlté. Az a tan, miszerint tiszta lapként születünk, melyet a bennünket körülvevő világ fokozatosan tölt meg azzal, ami az egyéniségünk lesz (vagy azzá válik), mára meghaladottnak tekinthető. A molekuláris biológia és a genetika felvirágzása, az emberi genóm megfejtése és az emlősök klónozására tett első sikeres kísérletek a 20. század 80-as, 90-es éveiben fellelevenítették és alátámasztották a biológiai deterministák tanításait. Igen jól hangzik az, hogy az emberi egyéniséget és mindent, ami az emberek

között történik, le tudjuk vezetni a természettudományok objektív törvényszerűségeiből. De ha ez így lenne, volna-e egyáltalán értelme az egyenrangúságra való törekvésnek? Ez a törekvés viszont létezik. Ha minden biológiailag determinált, maga az egyenrangúsági törekvés is biológiailag eleve elrendelt?

Hogy honnan nézünk egy bizonyos problémát, meghatározó módon befolyásolja azt, amit látunk. Ma olyan nagyfokú hasonlóságról beszélünk ember és csimpánz között, hogy hajlamosak vagyunk emiatt kétségbe vonni a fajok között létező határokat. Megfontolás tárgyává tesszük, nem kellene-e a csimpánzoknak bizonyos jogokat biztosítani, amelyek mind-ezidáig csak az embereket illették meg. A különbség a DNS 1%-a. Ilyen kevés. Vegyük akkor a nőt és a férfit. Mindketten a Homo sapiens fajhoz tartoznak. A DNS-ükben fellelhető különbségek minimálisak – alig nagyobbak, mint a két egyforma nemű egyed DNS-e közötti eltérés. Mégis képesek vagyunk annyira másnak – egymással „ellentétesnek” – tartani őket, hogy alapvetően különböző társadalmi pozíciókat rendelünk hozzájuk. Sokáig vitatkoztunk (vagyis a férfiak vitatkoztak) arról, milyen jogokat lehet a nőknek megítélni. A nők jogairól szóló vita még nem zárult le. És e vita során gyakran hangsúlyozzák a nemek közti különbségek természetességét – természetességét a szónak abban az értelmében, hogy azokat a természet alakította ki.

A női és a férfi agy

A nők és a férfiak egyénisége közti különbségekről már évszázadok óta folynak a spekulációk. A kutatásokat vagy a problémáról való elmélkedést túl gyakran terhelték olyan előítéletek, melyek szerint az egyik típusú gondolkodás magasabb rendű lenne, mint a másik. A valóságban nem létezik egyértelműen definiált női vagy férfi gondolkodásmód. Számos olyan, inkább népszerű, mint tudományos értekezés áll a rendelkezésünkre, ami „a férfiak a Marsról, a nők a Vénuszról jöttek” típusú kijelentések körébe tartozik. Igen, a hétköznapi gyakorlatból ismerjük a nők és a férfiak társadalmi szerepének többé-kevésbé merev, és többé vagy kevésbé megváltoztathatatlanak tűnő meghatározását. De mi határozhatja meg a szemé-

lyiséget biológiai szempontból? A gondolkodás az agyhoz kötődik – a szív szerepe pusztán metaforikus. Az anatómiai kutatások valóban találtak különbségeket a női és a férfi agy felépítésében. Ezek nem túl nagyok – egy jobbkezes és egy balkezes agya közti különbséghez hasonlíthatóak.

Különbségek az emberi agy felépítésében

A férfi agya nagyobb: 4%-kal több sejtből áll, és 100 g-mal nagyobb a tömege. Más kvantitatív paraméterek viszonylatában a nők vezetnek. A nőknél több dendritikus kapcsolódás található. Az ő esetükben nagyobb a *corpus callosum*, azaz kérgestes² – a két agyféltekét összekötő rostköteg mérete is. Ennek köszönhetően a nők agyában gyorsabban jutnak el a jelzések az egyik agyféltekéből a másikba, mint a férfiakéban. A beszédképzésben mindkét agyféltekét használni tudják. A férfiak ehhez csak a domináns agyféltekét használják – amelyik általában a bal. A limbikus rendszer, amely az érzelmek keletkezésekor aktív, általában szintén a nőnél nagyobb. A tudomány ezzel magyarázza, hogy a nők érzékenyebbek – de ugyanakkor irracionálisabbak is – mint a férfiak. Valamint, hogy a nők sérülékenyebbek, gyakrabban szenvednek depresszióban, több esetben kísérelnek meg öngyilkosságot. A férfiak körében mégis háromszor annyi öngyilkosság fordul elő, és az öngyilkosság agresszívabb módzatait választják.

Hogyan alakulnak ki ezek a fejlődési különbségek? Legalább részben az Y kromoszóma felel értük. Az embernek huszonhárom pár kromoszómája van. Egy készletet az anyától, egyet az apától örököl. Az első 22 pár a férfiakban és a nőkben megegyezik, az 1–22-ig terjedő kromoszómák két-két példányban vannak jelen. A huszonharmadik párt ivari kromoszómáknak nevezzük, és míg a nőkben két egyforma, ún. X kromoszóma található, a férfiakban egy X és egy Y. A nő X kromoszómáján lévő gének

2 A kéregtest egy nagy, keresztirányú kapcsolat a két agyfélteke között, melyet hosszanti és keresztirányú rostok képeznek. Feladata a kapcsolat fenntartása a két agyfélteke között, melyek más-más információt hordoznak, és más a feladatuk.

két példányban vannak jelen. A férfiban csak egy példányban találhatók meg, de ott van még az Y kromoszóma – ami olyan genetikai anyag, amely a nőkben nem található meg. Ez hordozza a magzat férfivá fejlődését irányító fehérjemolekulákat meghatározó géneket.

Mi minden rejtőzik az Y kromoszómában – mi az, ami a férfiaknak genetikailag van, a nőknek pedig nincs? Elsősorban az SRY gén (sex reversal Y gen – tehát a nemváltás génje). P. A. Jacobs és C. E. Ford fedezte fel 1959-ben.

Az SRY gén

A Massachusettsi Műszaki Egyetemen kutató, Helen Skaletsky által vezetett szerzőcsoport 2003-ban a brit *Nature* folyóiratban publikálta az Y kromoszóma szerkezetével foglalkozó tanulmányát. Megállapították, hogy legalább 27 különböző fehérje szintetizálódására vonatkozó információt tartalmaz. Ezek a fehérjék két csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozók a férfi test legkülönbözőbb szöveteinek sejtjeit szintetizálják. Ezekből ma tizenkettőt ismerünk. A másik csoportba tartozók kizárólag vagy leginkább a herékben találhatóak. Ezekből egyelőre tizenegyet határoztak meg. A maradék négyről még nincs pontos információnk.

Az Y kromoszómának azon részei, amelyek a fehérjéket kódolják, nagyon hasonlóak az X kromoszóma kódoló részeihez. Az evolúciós genetikával foglalkozók elképzelései szerint az X és Y kromoszóma egy közös nem-ivari őskromoszómából fejlődött ki 300 millió éve. Az Y kromoszóma kódoló részeit Helen Skaletsky csapata három osztályba sorolta. Az első – az ún. X-transzponált terület – 99%-ban megegyezik az X kromoszómáéval. Itt két protein génjei találhatóak. A másik, ún. X-degenerált területen a génszekvenciák 60–96%-ban egyeznek az X kromoszóma analóg génjeivel. 16 különféle fehérjét kódolnak. Ide tartozik mind a 12 gén, amelyek a legkülönbözőbb szervekben megtalálhatók, de csak egyetlen egy abból a 11-ből, amelyek csak a herékben fellelhetők. És ez az egyetlen a már említett SRY gén. A harmadik osztályt az ún. amplikonok alkotják. Ezeknek a területeknek a jellemzője, hogy nagyon hosszú szekvenciáik más helyen 99,9%-os pontossággal megismétlődnek. Az amplikon terü-

leteken 9 protein vagy proteincsoport génjei találhatóak meg. És ezek azok, amelyek kizárólag vagy leginkább a herékben találhatóak meg.

Minimális kódkülönbség

Megdöbentő, hogy mennyire minimális az eltérés a nő és a férfi genetikai kódja közt. Egyelőre kérdéses például, hogy az Y kromoszómában kódolt fehérjék, amelyek nagyon hasonlítanak az X kromoszómában kódolt fehérjékhez, más szerepet töltenek-e be a szervezetben. Valamint az is, milyen mértékben okozzák a nő és a férfi nemi dimorfizmusát a különböző genetikai kódok, és milyen mértékben más hatások – például a hormonok – a magzati fejlődés során.

Mára tudjuk, hogy a 44 autoszomális kromoszómából és egy X kromoszómából álló génkészlet a női szervezet kifejlődését szolgálja. Ha ezt utolsóként egy Y kromoszóma egészíti ki, a magzatnak heréi képződnek. És elkezdenek kialakulni a további nemi hormonok. A tesztoszteron nem csupán az elsődleges és másodlagos nemi jellegek kifejlődését irányítja, hanem részt vesz a neuronális hálózatok kialakulásának vezérlésében is. Kis egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a magzat készen áll arra, hogy női agy fejlődjön ki benne, de az Y kromoszóma jelenléte olyan mechanizmusokat indít el, amelyek ezt modifikálják – nevezzük ezt férfiasításnak. A mód, ahogy a nemi hormonok segítik az agy felépítésének kialakulását, a szobrász munkájára emlékeztet. Az agyat hatalmas mennyiségű sejt képezi, és végső formáját az élet első két évében a szükségtelen sejtek irányított elhalásával nyeri el. A nemi hormonok szerepet játszanak a szinapszisok – két idegsejt közötti ingerület-átadó kapcsolatok – kialakulásában is.

Az emberi agyak kontinuum

Térjünk még vissza a másodlagos nemi jelleghez. Ellentétben az agy felépítésével, ezeket első, esetleg második figyelmesebb pillantásra felismerhetjük. Tudjuk, milyen sokfélék lehetnek. Ebből az analógiából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az agy felépítése, amelyet bár talán más-képp, de ugyanazok a biokémiai történések irányítanak, hasonló mérték-

ben változatos lehet. Így azonban aligha várható el egy kettős felosztás szigorúan tipikus női és szigorúan tipikus férfi agyra – sokkal valószínűbb, hogy az emberi agyak diverzitása kontinuumot alkot.

Az emberi agy nemi dimorfizmusának kutatása

Ez a kutatás két módszert használ. Az agy felépítésének anatómiai vizsgálatát pontos kritériumok szerint kiválasztott holttestek agyán végzik. A nők és a férfiak uralkodó gondolkodásmódját vizsgáló kutatások élő emberekkel dolgoznak. Az eredmények két csoportját, amelyeket az egymástól függetlenül és eltérő körülmények között kiválasztott emberek vizsgálatával nyertek, később összehasonlítják. Ez így nem biztosítja az egyenes ok-okozati összefüggést a szerkezet és a működés között. Közvetlenebb vizsgálat végezhető kísérleti állatokon. Csakhogy az apró rácsálókon végzett kutatások eredményeinek emberekre való vonatkoztatása nem biztosítja a tudományos bizonyosságot. Steven Pinker szerint az emberek nem azért gondolkodnak különbözően, mert más az agyuk felépítése, hanem inkább azért, mert az agyukban különféle információk vannak elraktározva, melyeket különböző módokon dolgoznak fel.

Az emberi viselkedésben felismerhető nemi dimorfizmus kutatásával Simon Baron-Cohen foglalkozik a Cambridge-i Egyetemen. A személyiség két alapvető típusát különbözteti meg: az empátikus és a rendszerező személyiséget. Azt az agyat, amely alapjaiban az empátiához áll közelebb, „női” agynak, azt pedig, amely úgy épül fel, hogy megértse a mechanikus elveket és rendszereket alkosson, „férfi” agynak nevezi. Ő is előnyben részesíti a kontinuumot a dichotómiával szemben, és egy harmadik, kiegyensúlyozott személyiségtypust vagy agyat is megjelöl, amely a két szélsőség közti teret kitölti.

Az uralkodó közhelyek

Személyes tapasztalataink – vagy az uralkodó közhelyek, amelyeket tudat alatt a saját személyes tapasztalatainknak tartunk – azt mondják nekünk, hogy a nők legtöbbször empátikus „női” aggyal, a férfiak pedig rendszerező „férfi” aggyal rendelkeznek. E megjelölések elfogadása azt jelenti,

hogy elfogadjuk a „férfiasság” és a „nőieség” sztereotip elvét. Erről tanúskodnak tapasztalataink a szabadidő eltöltésének sztereotip módozataival kapcsolatban is. A férfiak autókkal, motorokkal, számítógépes játékokkal, különféle lejártszókkal foglalkoznak. Jobb a térbeli látásuk, és ügyesebben olvasnak térképet, mint a nők. A nők kávé mellett csevegnek, tanácsokat adnak a barátnőiknek, háziállatokról gondoskodnak. Jobban bele tudják élni magukat más emberek érzéseibe, jobban kiérzik mások pillanatnyi kedélyállapotát, jobban előrelátják mások reakcióit, mint a férfiak. Igen, ezt mindannyian tudni véljük – de vajon ezek valós, statisztikailag megalapozott tények, vagy inkább általánosan elfogadott közkeletűek? És ez valóban valami velünk született dolog, vagy csak a nevelés és a környezet hatásának az eredménye? A tudomány a válaszok keresése folyamán egyre fiatalabb korú gyerekeket vizsgált. És mindig ugyanezt a megosztó eredményt találta. Az óvodában a fiúk versengenek, harcolnak a játékokért és a figyelemért. A lányok óvatosabban lépnek be a közösségbe, igyekeznek barátságokat kötni, és megosztóznak a játékokon. De már az óvodába sem úgy érkeznek a gyerekek, hogy ne lennének rajtuk a szülői nevelés és az őket körülvevő környezet nyomai. A kutatás már a tizenkét hónapos kislányoknál is hangsúlyosabb empatikus készséget fedez fel. A kislányok gyakrabban alakítanak ki szemkontaktust, több időt töltenek az arcok megfigyelésével. A fiúk a mechanikus játékokat figyelik hosszasabban. De még ez sem elegendő ahhoz, hogy a külső hatások befolyását egészen kizárjuk. A „biológiai” magyarázat javára szól az a tapasztalat, hogy ha a nők terhességük alatt szintetikus női hormont, diethylstilbestrolt szedtek (a spontán vetélések megelőzésére használták), a megszületett kisfiúk a „női” típusú személyiséghez álltak közelebb. Ugyanakkor a megemelkedett tesztoszteron szint javítja a nők térbeli tájékozódási képességét. És visszatértünk a biokémiai folyamatokhoz, amelyek az agy felépítését befolyásolják.

Legyenek a biológiai és neurofiziológiai kutatások – amelyekből a jövőben sem lesz kevesebb, mint ma – eredményei bármilyenek, az anyag tulajdonságairól fognak szólni, és nem foglalkoznak magukban politikai okokat. A biológia azzal foglalkozik, hogy bizonyos, az anyaggal kapcsolatos feltételek alkalmasak-e a túlélésre bizonyos helyzetekben. Nem ha-

tározza meg a helyzetek társadalmi hierarchiáját, és nem állapítja meg a képességek társadalmi rangsorát sem – ezek a társadalom, a hatalmi hierarchiák és az uralkodó értékek szerkezetéből következnek: az emberi kultúrából, amelyet éppen az jellemez, hogy ellenáll az egyszerű és sokszor embertelen természeti törvényeknek. Az értekezés elején feltett kérdésre, hogy honnan ered a specifikusan női világlátás, nem tudok egyértelmű választ adni. Nyilvánvaló azonban, hogy nem egyetlen – biológiai vagy társadalmi – folyamat eredménye. És az is nyilvánvaló, hogy nem a nők kiváltsága.

Felhasznált irodalom

- Baron-Cohen, S.: *The extreme male brain theory of autism*. In: Trends Cogn. Sci., 6/2002, 248-254. o.
- Cooke, B.–Hegstrom, C. D.–Villeneuve, L.S.–Bredlove, S. M.: *Sexual differentiation of the vertebrate brain: principles and mechanism*. In: Front Neuroendocrinol., 19/1998, 323-362. o.
- Jordan, B. K.–Vilain, E.: *Sry and the genetics of sex determination*. In: Adv. Exp. Med. Biol., 511, 2002, 1-13. o.
- Skaletsky, H. a i.: *The male-specific region of the human Y chromosome is a mosaic of discrete sequence classes*. In: Nature 2003, 423, 825-837. o.

Feminista irodalomszemlélet, feminista irodalomtudomány

BOLEMANT LILLA

Műfaj? Írásmód? Témák? – kérdezi Bán Zsófia *Nőirodalom, mi az?* című írásában. Véleménye szerint, ahogyan nem beszélhetünk férfi irodalomról, hanem egyes, ilyen-olyan írókról, úgy női irodalomról sem, mert a műbe ütközünk. „A nők-írta irodalom kérdése a nyugalomé: hogy izgágaság nélkül, életünk egyensúlyi pontjában állva bírjuk elviselni a nemünket. Alázat és gőg nélkül. Csak lenni. Írni.”¹

Valóban elég lenne ennyi ahhoz, hogy a nőt egyenrangú íróként értékeljék és bekerüljön az irodalmi kánonba? Hogy „elviselje” a nemét, és egyszerűen csak írjon? Miért nem természetes, hogy a nők ott vannak a művészetben, az irodalomban? Szükség van-e arra, hogy külön tárgyaljuk a nőirodalmat és a nőírókat, hiszen ezzel marginalizáljuk a témát.

Feminista esztétika

A feminista irodalomtudomány bemutatása előtt érdemes megvizsgálnunk azt a kérdést is, mit is jelent a feminista esztétika fogalma. Herta Nagl-Docekal feminista filozófus szerint amikor a szép és fenséges megkülön-

1 Bán Zsófia: *Nőirodalom? Mi az?* Magyar Lettre International, 1997. 24. sz., tavasz, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/14balla.htm>

böztetése kerül szóba mint „klasszikus” esztétikai kategória, akkor arról van szó, hogy e megkülönböztetés egész szerkezete patriarchális elképzelésekre vezethető vissza. Kantra utal, aki a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című művében a morális magatartás két formáját különbözteti meg: a „fenséges” típust, amely az alapelvekre irányul, és a „szép” típust, amely az érzelem által vezetett moralitás, s ezeket végül a két nem valamelyikéhez rendeli.²

„A nő erénye szép erény. A férfinemnek fenséges erénye kell, hogy legyen.”³ „Mindezt nem úgy értjük, hogy a nőből hiányoznának a nemes tulajdonságok, vagy hogy a férfinemnek teljességgel nélkülöznie kellene a szépség különböző válfajait. Sokkal inkább elvárjuk, hogy mindkét nem egyesítse magában a kettőt, ám arra számítunk, hogy egy nőben minden egyéb erény csak azért egyesül, hogy a szép jellegzetességét fokozza – ez a tulajdonképpeni vonatkoztatási pont –, ellenben a férfiúi tulajdonságok közül a fenséges tűnjék ki mint sajátlagos jegy. Ezt kell szem előtt tartania a két nemről alkotott összes ítéletnek, legyenek akár elismerők, akár elmarasztalók, minden nevelésnek és okításnak.”⁴

A feminista kritika feladata nem az, hogy a szép és a fenséges fogalmát mint kategóriát elutasítsa, hanem hogy ezek összekapcsolását utasítsa el a nemileg differenciált erényekkel (Kant ezt az összekapcsolást megteszi). Kant megállapítása szerint bár a nő messzire juthat a jószívűségben, de nem képes rá, hogy morális alapelvekből kiindulva cselekedjen, s így igaz erényt fejlesszen ki.⁵

A feminista esztétikának Nagl-Docekal szerint nem lehet célja a kanti fogalmak, például az érdeknélküli tetszés fogalmának elutasítása sem. Csupán a maszkulin konnotációk felismeréséről és azok elutasításáról van szó. Erre egy konkrét példát hoz fel, mégpedig, hogy a nők textilmunkáit

2 Nagl-Docekal: *A művészet és a nőiség*. = N-D., H., *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák*, Ford. Hell Judit, Budapest, Áron, 2006, 109.

3 Kant, Immanuel: *Megfigyelések a szép és fenséges érzéséről*. (ford. Czeglédi András). In: *Prekritikai írások* (szerk. Ábrahám Zoltán), Budapest: Osiris, 2003, 312.

4 Kant, Immanuel: *Megfigyelések a szép és fenséges érzéséről*. 308.

5 Nagl-Docekal: *A művészet és a nőiség*. 111.

szívesen minősítik le mint az „alkalmazott művészetet”, míg a (férfidominanciájú) építészet bizonyos alkotásait teljes mértékben a műalkotások rangjára elemik. Tehát aki meg akarja mutatni a női művészet diszkriminációját, annak éppenséggel arra kell támaszkodnia, hogy a nők és a férfiak munkái egyaránt lehetnek az érdeknélküli tetszés tárgyai.⁶

Minden irányzatnak szembesülnie kell azonban a nemi hierarchia problémáival, s feltárni, hogy az esztétika, a filozófia eszköztára hogyan lett a patriarchális szándékok szolgálatába állítva. A feminista esztétika egy olyan esztétikai elméletképzést jelent tehát, amely mentes a maszkulin gondolati minták terhéől, s teret nyit egy feminista potenciállal rendelkező művészet számára is.⁷

Férfi és női kultúra?

A *kultúrakutatás* (cultural studies) elméletének célja, hogy megértse, hogyan alakul ki a kultúra, elsősorban a modern világ kultúrája, és hogyan konstruálódnak és szerveződnek a kulturális identitások az egyén és a csoportok szempontjából a különféle, egymással kölcsönös összefonódásban létező társadalmak, államhatalom, médiaipar és multinacionális vállalatok világában – írja Jonathan Culler, amerikai irodalomtudós.⁸ A kultúraelemzés kérdése tehát, hogy mit jelent a kultúra, mint emberi megnyilvánulás és a kultúra, amelyet az emberre kényszerítenek.

Az irodalom ebben az összefüggésben konkrét kulturális tapasztalatként jelenik meg, és ilyen szempontból is fontossá válhat a feminista irodalomkutatás számára. A kultúrakutatás ugyanis azzal is foglalkozik, hogyan alakulnak ki az identitások, amibe beletartozik az instabil kultúrák és kulturális identitások kutatása, mint például a nemzeti kisebbségek vagy a nők kultúrája, amelyek problematikusan identifikálódnak bizonyos nagyobb kultúrával, amelyben találják magukat, és amely maga is egy változó kulturális konstrukció.

6 Nagl-Docekal: *A művészet és a nőiség* 119.

7 Nagl-Docekal: *A művészet és a nőiség* 122.

8 Culler, Jonathan: *Krátký úvod do literární teorie*, Host, Brno, 2015. 54

Az irodalom terén a kultúrakutatás a szövegek olvasására koncentrál, és a kulturális tapasztalatot kutatja, amely ezekben a szövegekben megjelenik. A kultúrakutatás fejlődése az irodalmi kánon változásainak kísérő jelensége volt. Így váltak az irodalom részévé a nőírók művei, mint ahogy más marginalizált csoportoké is. Az addig elhanyagolt szövegek nagymértékű tanulmányozása azt a kérdést vetette fel, hogy vajon a hagyományos irodalmi mérce megkérdőjeleződött-e. Az eddig elfeledett irodalmi műveket „irodalmi színvonaluk” vagy kulturális reprezentációjuk miatt emelték ki? Ezt a kérdést Culler szerint három szempontból válaszolhatjuk meg. Az első, hogy az „irodalmi színvonal” soha nem határozta meg, mi legyen a kutatás tárgya. „Egyetlen tanár sem választ ki tíz művet azért, mert a világirodalom legnagyobb műveinek tartja őket, hanem mert valami konkrét dolgot képviselnek, amely az óra céljainak megfelel.”⁹

Másodszor: az irodalmi színvonal kritériumának aplikálása történelmileg kétségbe vont nem irodalmi mértéket, amelyek például a genderrel vagy a fajjal kapcsolatosak. A fiúk felnőtté érését (például *Huckleberry Finn* vagy a Tutajos a *Tüskevárbán*) univerzálisként kezelték, miközben a lányok esetében (mint Maggy Tulliver a *Malom a Floss folyón* George Eliot – Mary Anne Evans regényében vagy Gina Szabó Magda *Abigél* című regényében) szűk érdeklődésre számot tartó műként értékelték. Az irodalomelmélet és a kultúrakutatás ezt a felfogást próbálja megváltoztatni.¹⁰

Harmadszor: a vita magáról az irodalmi mesterségről, színvonalról is szól. Tartalmazza mindazt a konkrét kulturális érdeklődést és okokat, amelynek az irodalmi értékelés egyetlen mércéjének kell lennie?

„A kánon egy társadalom »akaratlagos emlékezése«, emlékezési kötelezettsége. (...) A társadalmak azáltal formálják önelképzelésüket, s teszik nemzedékeken át folytonossá identitásukat, hogy kialakítják az emlékezés kultúráját, ezt pedig a legkülönbözőbb módon teszik.”¹¹

9 Culler, *Krátký úvod do literární teorie*, 54

10 Culler, *Krátký úvod do literární teorie*, 60

11 Assmann, Jan: *A kultuális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán, Budapest: Osiris, 1999, 18.

Az irodalmi folyamatoknak része az is, hogy szereplőik – emberek és intézmények – formálják őket – írja Menyhért Anna *Női irodalmi hagyomány* című tanulmánykötetében. Tovább folytatva a gondolatot kifejti, hogy még mindig tartja magát az a vélekedés, hogy ha egy mű jó, akkor előbb-utóbb bekerül a kánonba, ismert lesz, miközben megfedkezünk arról, hogy ez magától nem történik meg, hanem attól, hogy a szövegek emberek – szerkesztők, írók, olvasók, kritikusok, tudósok, újságírók, könyvterjesztők, könyvesboltosok, könyvkiadók – közvetítésével és intézmények által meghatározott keretek között kerülnek kapcsolatba egymással. „Érdekviszonyok és hatalmi viszonyok is alakítják egy-egy korszak, kultúra, csoport közös ízlését. A magyar irodalomtörténet-írás azonban – a kifejezetten női irodalommal foglalkozó, és ezért tulajdonképpen gettósított feminista irodalmárok kivételével – nem reflektál erre.”¹²

A kutatási terület további bővülésére (s a női irodalom releváns voltára) utal Bollobás Enikő megjegyzése: „A mai – posztmodern, feminista, meleg stb. – megközelítések újszerű módon világítottak rá az irodalmi kánonban megjelenő előítéletekre, s vonták kétségbe az objektív és »ártatlan« olvasó lehetőségét. A reprezentáció nyilvánvalóan nem tekinthető önmagában irodalmi értéknek, hanem csak olyan tényezőnek, mely segít a figyelem előterébe vonni a különben esetleg elsikkadó műveket.”¹³

A nő és a kultúra

Nézzük meg közelebbről azt az időszakot, amelyben a nő a művészetben (mint múzsa, titokzatos lény, de mint alkotó ember is) egyre nagyobb teret hódított meg.

Andreas Huyssen a nőnek a tömegkultúrával való azonosításából kiindulva a 19. század végének nőről kialakított felfogását elemzi. Leírása szerint pejoratívan értelmezett feminin személyiségjegyeket tulajdonítottak a tömegkultúrának, értve ez alatt folytatásos regényeket, családi és

12 Menyhért Anna: *Női irodalmi hagyomány*, Budapest, Napvilág, 2013, 14.

13 Bollobás Enikő: *Az amerikai irodalom története*. Budapest, Osiris, 2006. 12.

egyéb népszerű magazinokat, a kölcsönkönyvtárak állományát, és így tovább – nem pedig a munkásosztály kultúráját, vagy a régebbi népi, illetve poluplárius kultúra maradványait.¹⁴

A nőnek a tömeggel, a tömegkultúrával, sőt a tömeggel mint politikai fenyegetéssel való azonosítását a szerző Nietschéhez vezeti vissza: „könnyen észrevehető, hogy a tömeg nőneműsítésének erős politikai felhangjai vannak. A kérdés mesze túlnyúlik a művészetben és az irodalmon. A 19. század végi hagyományos nőképben gyűjtötték össze a férfiak az olyan aggodalmaikat, áthelyezett félelmeiket, projekcióikat, amelyeknek eredete a modernizációban, az új társadalmi mozgalmakban keresendő, valamint olyan történelmi eseményekben, mint az 1848-as forradalmak, az 1870-es Kommün és az Ausztriában a liberális rendet fenyegető tömegmozgalmak erősödése.”¹⁵

Gustave Le Bon *A tömegek lélektana* (1895) című művében összegzi véleményét, arra a képre utalva, amely a 19. században a leggyakrabban jelentette a civilizáció nő általi fenyegetettségét: „A tömegek hasonlítanak valamennyire a mesebeli sphinxhez: meg kell fejtenünk a rejtélyt, amit pszichológiájuk elibénk ad, vagy el kell rá szólni magunkat, hogy fölfalnak bennünket.” A férfiaknak a bekebelező feminitástól való félelme itt kivetítődik a nagyvárosi tömegre, amely csakugyan fenyegetést jelentett a racionális polgári rend számára. A hatalom elvesztésének visszatérő gondolata keveredik az erős, stabil ego (amely a polgári rend férfi lélektanának sine qua non¹⁶-ját jelenti) határainak elmosódásától való félelemmel. A tömeg általi felfalás rémálmát idézi fel a választójog kiterjesztése éppúgy, mint a modern művészek állandó félelme a „rossz” értelemben vett sikertől, amely halványítja a határvonalat az igazi művészet és a hamis tömegkultúra között. A probléma nem a magasművészet ép és a tömegkultúra romlott formái közti különbségtétel vágya, hanem az értéktelenebbnek tekintett folyamatos nőneműsítése (gendering as feminine).¹⁷

14 Huyssen, Andreas, *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja*. Pozsony, Kalligram, 2002, 19-28.

15 Huyssen, *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja*, 22.

16 elengedhetetlen feltétel (latin)

17 Huyssen, Andreas, *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja*, 19-28.

A 19. század végének identitásválsága magával hozta az ismeretlen megismerésének vágyát is. A társadalom bomlasztó mechanizmusainak, a mélystruktúráknak a megismerésére törekedtek a polgári társadalom képviselői a művészeti és a tudományos élet területén. A korszak tudományos emberképének kialakulására a legnagyobb hatással Sigmund Freud és Otto Weininger tevékenysége volt. Weininger *Nem és jellem* (Geschlecht und Charakter, 1903) című tanulmánya egy teljes nemi karakterológia megalakítására vállalkozott. Elméletében a nő a semmi szimbólumává vált, mivel nemisége és lelkisége elemzése rámutatott arra, hogy míg a férfinak megvan a saját egzisztenciája (mert alany és tárgy is – tudatos), valamint eszszenciája is (mert alak és anyag is – időbeli), addig a nő csak anyag és tárgy, vagyis merő passzivitás, metafizikai értelemben semmis lét. A férfi és a nő viszonya – mint egymás kiegészítése – ebben a szimbolikus értelemben a Minden és Semmi, az Érték és Értéktelenség, a Jó és a Rossz kozmikus küzdelme.¹⁸

A 20. század elejének érdeklődése nem véletlenül fordult a nőkérdés felé. A nő, mint a titokzatos, ismeretlen vált a kutatás tárgyává, egyúttal azonban a cselekvés alanyává is, hiszen ez volt a feminista mozgalmak térhódításának korszaka – a modern nőtípus foglalkoztatta a tudósokat, művészeket egyaránt. Georg Simmel filozófiai és szociológiai tanulmányokat közölt a nők helyzetéről. A *Női kultúra* (Weibliche Kultur, 1902) című tanulmányában a modern nőmozgalom jelentőségéről fogalmazta meg véleményét: „...kultúránk, alig néhány terület kivételével, teljesen férfikultúra (...) s ebből fakad az, hogy az elégtelen teljesítményeket minden elképzelhető területen lekicsinylően nőiesnek minősítik, s e téren a nők teljesítményét csak azzal tudják dicsérni, hogy „egészen férfiasnak” ismerik el. (...) Kultúránk voltaképpen csak a férfiak teljesítőképességéhez igazodik.”¹⁹ Simmel tanulmányainak a végkicsengése az a megállapítás, hogy a nemek kérdése tulajdonképpen hatalmi kérdés.

18 Mészáros András: *A pillanat hatalma, avagy Weininger szerint a nő*. Kalligram, Pozsony, 1992/1., 26.

19 Simmel, Georg: *Női kultúra* = A kacérság lélektana. Szerk. Miklós Tamás, ford. Berényi Gábor, Bognár Virág, Budapest, Atlantisz, 1996, 170.

A századelő nagy hatású elmélete Freud pszichoanalízise, amely Weiningeréhez hasonlóan az alkotást, az aktivitást, a kreativitást maszkulin tulajdonságnak tekinti. Freud elmélete a nemi viszonyok polgári berendezését – amelyben a nőnek mint művésznek nem jut hely – visszavetíti a kislány libidózus²⁰ logikájára, amely hiányosnak tekinti saját testét.

Freud a szublimáció fogalmát meghatározva kifejtette az ösztönerők szexuális cél helyett egy szociálisan magasabb rendű cél felé irányultságát. Ez azt jelenti, hogy a szexuális impulzus úgy változtatja meg irányát, hogy egy társadalmilag elfogadott, nem szexuális jellegű cselekvéshez vezet. Freud szublimációnak főként a művészi tevékenységet és az intellektuális munkát tekintette. A nők szerint nem rendelkeznek olyan képességekkel, mint a férfiak, tehát a szublimáción keresztül elérhető kulturális teljesítményük kisebb. Freud szerint csak egyfajta libidó létezik, a férfié, s mivel a kislány hiányosnak tekinti saját testét, passzívva válik. Amikor a „női libidót” mint abszurdum intézi el, egyúttal a női kreativitás gondolatát is elveti. Így tehát a „zensialitás” és a „férfiasság” összekapcsolását abban az elképzelésben lehet értelmezni, hogy az anatómiai nemi különbségnek pszichikai következményekhez kell vezetnie. Freud ugyan megengedi, hogy a nő is képes intellektuális és művészi teljesítményre, de ekkor valami köztes világba helyezi, ahol már szinte nem számít nőnek, se férfinak.

Karen Horney²¹ Freud kutatásainak egyoldalúságára hívja fel a figyelmet, s megállapítja, hogy a pszichoanalízis valójában egy férfilelektan kialakítása, és a nők pszichológiája csak a férfiak vágyainak és csalódásainak a gyűjteménye. Szerinte a férfiak irigyek a nő anyaságára, a férfi tudatában van a nő biológiai felsőbbrendűségének, és saját, gyermekszülésre való képtelenségét teljesítménykényszerrel kompenzálja, ezzel teremtve meg saját társadalmi szerepét. Kijelenti, hogy a nőiséget végre női szemszögből kéne vizsgálni. A férfiszerep nem komplexus a nő számára, hanem egy maszk az érvényesüléshez.

20 felfokozott nemi vágy (a pszichoanalízis szakterminológiájaként jelenik meg)

21 Horney, Karen, *Menekülés a nőiség elől*, ford. Battyán Katalin, Thalassa, 1996, 1, 7–22.

Az ember nemi természetéről alkotott nézetek történetében paradigmatis fordulatot hozott Virginia Woolf szabad női individuumról alkotott felfogása, amellyel megjelentek az irodalomban az akarattal rendelkező, önálló hősnők, akik mind a magánéletben, mind a társadalmi létben saját teret követelnek maguknak.²² A századeleji szecessziós művészet egyik fő témája szintén a nő volt, s egyik legfontosabb képviselője, Gustav Klimt szerint a modern ember igazi arcát a modern nő tudja felmutatni, aki ösztönös tudója az élet és a halál nagy kérdéseinek.

Van-e női írás, nőirodalom?

A női keativitással kapcsolatos kérdések áttekintése után térjünk vissza az irodalomhoz. Hogyan határozható meg a nőirodalom fogalma, s egyáltalán meghatározható-e? Mit jelenthet nőként írni? És mit jelent a feminista írásmód, ha van ilyen? Mi különbözteti meg a feminista szöveget a patriarchálistól? A feminista szakirodalom általában négy kategóriát sorol fel ennek meghatározására: a szerző nemét, a szöveg tartalmát, az olvasó nemét és a szöveg stílusát.

A szerző nemét bizonyos helyzetekben nem árt hangsúlyozni, ha bizonyítani akarjuk, hogy nők is írtak, írnak „igazi” irodalmat, értékes irodalmi műveket. Ez a szempont nagyon fontos volt a feminista irodalomkutatások kezdeti időszakában, amikor az ismeretlenségből kellett felkutatni a női szerzőket, akik gyakran álneven adták ki műveiket. A szerző neme szerinti szempont azonban olyan megkülönböztetést is magával hozhat, amely a férfiak és a nők közti - a társadalmi hierarchiának megfelelő bináris opozícióra – vonatkoztat. Ezek alapján a férfi szerző lehet ünnepezt író, örült, zseni, remete, a nemzet napszámosa, forradalmár, katona, életidegen, szórakozott figura. Ezzel szemben a női szerző bájos dielttáns, örült nő, gyermeki lélek, kokott, szorgalmas háziasszony, hisztérika, úrinő, az

22 Zsák: *A női szubjektumról alkotott 20. század eleji kép „tudományos” alapjai és hatása a Nyugat-korszak nőfelfogására* = Nő, tükör, írás: Értelmezések a 20. század elsőfelének női irodalmáról. Szerk. Varga Virág – Zsávolya Zoltán, Budapest, Ráció Kiadó 2009. 18.

egyetlen, aki író társaival felér, erotikus lektűrszerző, férfias női költő, csúnya vénlány, írófeleség, asszonyi őstehetség. Ma már a génuszt nem a romantika korának „isten áldotta” vagy „természetadta” tehetségének tartjuk, hanem a társadalmi környezet által is meghatározott ténynek, dolognak, ezért – a kultúrakutatást és a genderkutatás szempontját behozva az irodalomkutatásba – a női szerzők is egyenrangú helyet foglalhatnak el az irodalomban.

Nem lehet azonban egyértelműen kimondani, hogy a nők által írt szövegek „női”, feminista szövegek, hiszen férfi író is írhat ilyet (Férfi írók női álnéven írtak például a 18. századi angol irodalomban, a regény születésének korában, amikor a női szerzők óriási népszerűségnek örvendtek, az akkor született több mint ötezer regény felét nők írták. Sikerük miatta a férfiak női álnevet választottak, hogy biztosan sikeresek legyenek. A későbbi korok azonban ezeket a nőírókat kihagyták az irodalomból, és így azok feledésbe merültek).

El is érkeztünk a szöveg tartalmának elemzéséhez. Nem lehet általában női írásról beszélni, viszont a korszakok, a szociális-társadalmi háttér jellemzői szerint mégis vannak kimutatható jegyei annak, ahogy és miről a nők írnak. „A tudás megtermelésének létezik egy specifikusan női megközelítése” – állapítja meg Nancy Chodorow.²³ Ez az ún. női megközelítés azonban szorosan összefügg azzal is, hogy mit engedélyezett a nőknek az adott kor írásmód és műfaj tekintetében. A „női életlehetőségeket” tükrözte az „otthonregény” (domestic roman), az etikettregény, a levélregény, a személyes hangú alkotás, a memoár, a napló.

Az olvasó neme felől megközelítve a kérdést megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen minden szöveg olvasható, értelmezhető feminista szempontból, vagyis olyan módon, hogy a szöveg mennyire felel meg a patriarchális normáknak, vagy mennyire megy szembe velük.

23 Lásd Grosz, Elizabeth, *Nemi aláírások – Feminizmus a szerző halála után*, ford. Séllei Nóra = *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk. SÉLLEI Nóra, Csokonai, Debrecen, 1995, 226.

A szöveg stílusa, az úgynevezett női írásmód nagyon gyakran képezi az elemzés tárgyát vagy szempontját. Diane Freedman szerint a nem harcias nyelv, a befogadó attitűd, az asszociatív gondolkodás, az állandóan változó perspektíva, a nem hierarchikus, személyes és nyitott szemlélet jellemzi a női vagy feminista írásmódot.²⁴ Zsadányi Edit további jellemző jegyeket sorol fel a huszadik századi angolszász és magyar irodalom nőíróinak kutatása alapján: a tárgyakba vetített szubjektivitás, a személytelen narráció, a mellérendelő szerkezetek kitüntetett szerepe, a felsorolás, az elbeszélő nem strukturálja, csupán felsorolja, lejegyzí az eseményeket, a szereplő pedig nem irányítja, hanem elfogadja sorsát.

„A »dalszerűség«, a »szubjektivitás«, ...az »álomtechnika«, ...a szüzsétechnikai, narratív és poétikai megoldások mint a nők által írt szövegeknek az ilyen műveket tárgyaló kritikákban megjelenő jellegzetességei megint csak a különböző művek strukturális összemosásával fenyegetnek.”²⁵

Elizabeth Grosz mindezen lehetőségeket elemezve azonban arra a következtetésre jutott, hogy egyiket sem tekinthetjük a női szöveg kizárólagos meghatározójának, és továbbgondolva a lehetőségeket egy új stratégiát ajánl az a priori rendszerek vagy kategorizálási módok helyett. Szerinte be kellene vallanunk, hogy „nincs világos határvonal a feminista és a mainstream szövegek között, mi több, ugyanaz a szöveg bizonyos kontextusokban feministának tekinthető, más kontextusokban pedig nem feminista vagy antifeministának.”²⁶ Ezzel egyidejűleg viszont azt is állítja, hogy „mégiscsak megvan a módja annak, hogy azt állítsuk: vannak női szövegek. Ez a megközelítés a fenti pozíciók mindegyikéből felhasznál

24 Idézi Menyhért, *Női irodalmi hagyomány*, 23.

25 Varga Virág: *Nőírók itt és most –Nőírók/Író nők a XX. század elején és jelenkorunkban*. Kalligram, Pozsony, 2006, január-február.
<http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2006/XV.-evf.-2006.-januar-februar/Noirodalom-akkor-es-most-Noirolk-ironok-a-XX.-szazad-elejen-es-jelenkorunkban> - letöltve 2015. 2. 28.

26 Grosz, Elizabeth, *Nemi aláírások – Feminizmus a szerző halála után*, ford. SÉLLEI Nóra = *Afeminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk. SÉLLEI Nóra, Csokonai, Debrecen, 1995,

bizonyos elemeket, ugyanakkor azzal is foglalkozik, amit a másik négy mindegyike kihagy: azzal, amit »diszkurzív pozicionálásnak« neveznek, s amely nem más, mint összetett viszonyrendszer a szerző testisége (azaz a szerzőnek a szövegben való üledék- és nyomszerű jelenléte), a szöveg anyagisága (és ennek a szerző és az olvasók testét megjelölő hatásai), valamint az olvasó testisége és produktivitása között”.²⁷ Judith Butlert idézve a nemiség diszkurzív határaitra gondol itt Grosz: „az emberi szexualitás, bármilyen legyen is, nem egy előre adott természet vagy fix anyagiség függvénye, hanem diszkurzív létrehozás és ismétlés következtében válik lehetővé. A nők nem egyformán írnak, még ha ugyanazt vagy hasonló társadalmi helyzetet és szerepet élnek is meg, akkor sem, ha ebből kifolyólag egy másik valóságot ismernek, mint amit az uralkodók ismernek.”²⁸

A férfiak sem egyformán írnak – jelenti ki Horváth Györgyi.²⁹ Mivel a férfikutatások „a sajátos és változó társadalmi-történelmi-kulturális formációkként fölfogott maszkulinitások és férfítapasztalások kutatására irányulnak. Az ilyen kutatások a maszkulinitásokat – a feminitásokhoz hasonlóan – vizsgálati tárgyként fogják föl, ahelyett, hogy azokat az univerzális normák szintjére emelnék” – idézi Harry Brod szavait.³⁰ A férfiszerepet sem tekinthetjük tehát univerzálisnak, hanem történetileg és kulturálisan eltérő társadalmi konstrukciók függvényének. A férfi irodalom kutatásában is figyelembe kellene venni tehát a maszkulinitás sokféleségét.

A női és férfi irodalom határait még mindig a szerzők neme felől húzzák meg.

„Ha megjelenne a kritikai férfikutatás szempontja a magyar irodalomtudományban is – írja Horváth Györgyi – akkor a férfi szó kevésbé jelenthetne meg olyan irodalmi védőernyőként, mely elfedi a férfiszerepek sok-

27 Grosz: *Nemi aláírások*, 226.

28 Grosz: *Nemi aláírások*, 225.

29 Horváth Györgyi: *Férfi irodalom - női irodalom. Esszé a férfiasságról, a változó férfiszerepekről*

<http://www.prae.hu/article/2396-fefi-irodalom-noi-irodalom/>

30 lásd: *Bevezetés: a férfikutatások témái és tézisei*”, *Replika* 43-44, 2001. június, 37-54

féleségét, ennek a szerepnek a sokféle megélhetőségét. (...) A férfi irodalom is plurálisan férfi.³¹

Saját szoba

„Miért nem volt soha egy női Michelangelo vagy egy női zeneszerző, aki elérte volna Mozart rangját?” – teszik fel gyakran a kérdést a feminista elmélet képviselőinek. A kérdés a nők hiányzó „kultúrateremtő képességét” feltételezve jelenik meg. Viszont ha rámutatunk arra, hogy az európai történelem folyamán a lányok számára a művészetekkel való munkakapcsolatok lehetősége jelentősen korlátozott volt, nem meglepő, hogy ez az alkatások számában és minőségében is megmutatkozik.³²

Virginia Woolf *Saját szoba* című esszéjében egy példával válaszol erre a kérdésre. Elképzei, hogy Shakespeare húga – ugyanolyan tehetséggel megáldva, mint a nagy költő – milyen sorsra jutott volna. Ha bátyja példáját követve tizenhét évesen megszökik otthonról és a londoni színházhoz akar szegődni, teherbe ejti őt a színigazgató, ő pedig bánatában a Temzébe veti magát, s ott fekszik eltemetve valamelyik keresztútnál.

„A sөvényen éneklő madarakban nem volt annyi zenei érzék, mint benne. A legfürgébb képzelőerővel volt megáldva, olyan tehetség élt benne a szavak muzsikája iránt, mint a bátyjában. Ugyanolyan hajlama volt a színházhoz. (...)”

Valahányszor az ember arról olvas, hogy egy boszorkányt megmártogattak, vagy egy asszonyt megszállott az ördög, vagy hogy egy javasasszony füveket árul, vagy akár csak egy nagyon jelentős férfiről, akinek volt egy édesanyja, akkor azt hiszem, nyomában van egy elveszett regényírónak, egy elfojtott költőnek, egy néma és dicstelen Jane Austennek vagy Emily Brontënek, aki föbe lőtte magát odakünn a lápon, vagy szomorkodott és szenvedett az országutak körül, tébolyultan a kintől, amit

31 Horváth Györgyi: *Férfi irodalom - női irodalom. Esszé a férfiaságról, a változó férfiszerepekről*

32 Nagl-Docekal: *Feminista filozófia*, 72.

saját tehetsége mért rá. Valóban, még azt is megkockáztatom, hogy az a Névtelen, aki annyi költeményt szerzett, de nem dalolhatta el soha, gyakran nő volt.”³³

Virginia Woolf esszéjét a feminista irodalomkritika első mérföldköveként tartják számon. Sokat idézett mondata: „A nőknek szükségük lesz évi ötszáz fontra, egy saját szobára és egy zárra az ajtón, ha történeteket vagy költeményeket akarnak írni.”³⁴ Az írás feltételeinek biztosításán kívül Woolf a nők és az irodalom kérdéskörének további szempontjait is körüljárja. Megpróbálja feltérképezni a női irodalom hagyományát, s a női írásmód mibenlétét. A női írásmód és esztétika kérdésének felvetésével a francia feminista elmélet alapvető kérdését, az *écriture féminine*-t³⁵ vetíti előre, ugyanakkor az angolszász feminista irodalomkritika tendenciáit is, mint például a *gynokritikáét*³⁶.

A feminista elméletek másik nagy klasszikusa Simone de Beauvoir, aki *A második nem* című terjedelmes tanulmányában többek között megállapítja, hogy „a nőt a férfihoz viszonyítva szokás meghatározni és jellemezni, a férfit a nőhöz viszonyítva, ő a lényeges, a nő a lényegtelen. A férfi a szubjektum, az Abszolútum, a nő a Másik.”³⁷ Sokat idézett mondata: Az ember nem születik nőnek, azzá válik – amelynek folytatása Freud nőiség-elméletére is reflektálva kimondja: „Az embernőstényt – úgy, ahogy a társadalomban megjelenik – nem határozza meg egymagában sem biológiai, sem pszichikai, sem gazdasági végzete, az emberiség egész múltja és jelene alakította azzá, aki: közbülső lénné a férfi és a »nőiesnek« mondt eunuch között.”³⁸ Beauvoir szociológiai szempontból dolgozta fel a nő társadalmi helyzetét, így tehát ez a szempont a szorosabban vett iroda-

33 Woolf, Virginia: *Saját szoba*. (Ford. Bécsy Ágnes), Budapest: Európa. 1986. 69–70.

34 Woolf, Virginia: *Saját szoba*. 147.

35 Női írás – a pszichoanalitikus feminista irodalomelmélet alapvető szakkifejezése, amelyet elsősorban a francia elméletírók alkalmaztak

36 Showalter, Elaine: *A feminista irodalomtudomány a vadonban*. (ford. Kádár Judit). in: Feminista nézőpont az irodalomtudományban. Helikon irodalomtudományi Szemle, 1994. 4. 417–441.

37 Beauvoir, Simone: *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Második, változatlan kiadás. Budapest, Gondolat, 1971. 12.

38 Beauvoir: *A második nem*. 197.

lomtudományi szempont mellé emelhető be mint a fentebb említett kultúrakutatás szempontja.

1963-ban jelent meg Betty Friedan *The Feminine Mystique* (A nagy mítosz a női nemről) című könyve, amely szintén a feminista irodalomkritika egyik előfutárának tekinthető (bár szintén nem irodalomtudományi műről van szó), hiszen a feminizmus második hullámának alapvető problémáját, a látens diszkriminációt fogalmazza meg. Az első hullám sikerei után, a látható politikai jogok kivívása után a nők helyzete nem sokat változott, hiszen a kulturális diszkrimináció nem szűnt meg, a nő továbbra is a kultúra másikként volt jelen.

Friedan könyvében a feminista kultúrakritika jellemzőit sorolja fel: az interdiszciplinaritást, a mindennapi és a láthatatlan, látens jelenségek artikulálását és elemzését, valamint a kulturális diszkurzusok női szempontból való vizsgálatát. A probléma feldolgozását az ötvenes-hatvanas évek társadalmi helyzetének alapján végzi el. Az amerikai középosztálybeli nők életét elemezve arra a következtetésre jut, hogy a patriarchális berendezkedés és a fogyasztói társadalom kialakulási folyamatában a nők feladták önállósági törekvéseiket, még az egyetemi végzettséggel rendelkező nők is az anya-feleség szerepbe kényszerültek, s az álomvilágként bemutatott társadalmi helyzet, az idealizált feleség- és anyaszerep, valamint a női identitás konfliktusai különféle neurózisokban, lelki problémákban nyilvánultak meg, akárcsak a viktoriánus kori nők esetében. A lányok egyetemi tanulmányaikat nem vehették komolyan, hiszen célként a férjhez menést és a gyermeknevelést határozták meg számukra. Sylvia Plath³⁹ *Üvegbura* című könyve, amely öngyilkossága előtt jelent meg, s kifejezte az ezekkel a problémákkal küszködő értelmiségi nő érzéseit, vívódásait, öngyilkossági hullámot indított el az egyetemista, főiskolás lányok között. Az üvegbura-szindróma bekerült a pszichológiai diagnózisok szakkifejezései közé. A depressziónak egy olyan formája, amikor az ember apatikus, levert, és mindez érzelmi bénultsággal, közönyösséggel, ürességérzettel

39 Sylvia Plath (1932-1963) amerikai költő, író

párosul, mintha egy üvegbúra alatt lenne, és nem jutnának el hozzá a külvilág hangjai, ingerei, semmit nem érzékelné belőlük.

A könyvből a választási kényszer miatti vívódások jellemző példaként a gyakran idézett fügefá-allegóriát hozhatjuk fel:

„Olyan ágasbogasnak láttam hirtelen az életemet, mint azt a novellabeli zöld fügefát. Minden ág végén ott ragyogott-integetett egy-egy csodás Jövő, mint kövér, bíborszín füge. Az egyik füge: férj, boldog otthon, gyermekáldás, a másik füge: híres költő, a következő: ragyogó egyetemi tanárnő, megint egy másik füge: E. G., a páratlan szerkesztő, további fügek: Európa, Afrika, Dél-Amerika, azután: Konstantin, Szókratész és Attila, meg még egy sor más furcsa nevű szerető, mind a legkülönlegesebb foglalkozási körökből, és volt egy aranyérmes olimpián füge is, és ezeken kívül sok más, amiket nem tudtam pontosan meghatározni.

Láttam magam, ahogy ott ülök a fügeág hajlatában, és éhen halok, pusztán azért, mert nem tudok dönteni, melyik fügéért is nyújtsam a kezem. Kellett volna mindegyik, de ha valamelyiket választom, ez azt jelenti, hogy a többi elveszítem, és ahogy ott ültem, tanácstalanul habozva, a fügek egyszerre ráncosodni kezdtek, feketedni, és egyik a másik után pottyant a földre, a lábam elé.⁴⁰”

Feminista irodalomkritika

A 70-es évek feminista irodalomkritikájának kiinduló pontjai a Friedan könyvében feldolgozott látens jelenségek. Elaine Showalter nevéhez fűződik az általa elnevezett gynokritika, ami a női hang keresését és az elhallgatott női irodalom felfedezését, felkutatását jelenti.⁴¹ A női irodalmi hagyomány történetét írja meg *A Literature of Their Own from Charlotte Brontë to Doris Lessing* (Saját irodalmunk Charlotte Brontë-től Doris Les-

40 Plath, Sylvia: *Az üvegbúra*. Budapest, Európa, 2010. 81.

41 Showalter, Elaine: *A feminista irodalomtudomány a vadonban*. (ford. Kádár Judit). In: Feminista nézőpont az irodalomtudományban. Helikon Irodalomtudományi Szemle, 1994. 4. 417–441.

singig, 1977) című könyvében, amelyben három kategóriába sorolja a nőírókat korszakaik szerint:

Az első a nőies (feminine) korszak, amelyre a férfi irodalmi kánon beszédmódjának utánzása a jellemző, s a férfi írói álnév megjelenésétől 1840-től az 1880-as évekig tart. A második a feminista (feminist) korszak, amely a női jogok melletti egyértelmű kiállást jelenti, s az előbbi korszak elleni tiltakozást is, 1880-tól 1920-ig. A harmadik korszak a női (female), a biológiai nőiség korszaka, az önkifejezés és az identitáskeresés korszaka, amely már a függőségtől mentes szemléletet fogalmazza meg. Showalter kritikája megkérdőjelezi az irodalmi kánon.

Showalter elméleti alapvetéséből kiindulva Ellen Moers volt az, aki *Literary Women* (Nők az irodalomban, 1977) című könyvében a női gótikus regény fogalmának megteremtésével és értelmezésével az irányzat egyik nagyhatású képviselője lett. Ezzel új értelmet nyertek az addig másodrendű kategóriában szereplő művek, mint például Mary Shelley *Frankenstein*, Jane Eyre *Üvöltő szelek* című regénye.

A feminista irodalomkritika szimbolikus kezdetét Kate Millett: *Sexual Politics* (Szexuálpolitikák, 1969) című monográfiája jelenti, aki az uralkodó férfikánon olvasta újra és kritizálta feminista szemszögből. Showalter kritikáját hozza azonban Toril Moi *Sexual/Textual Politics* (1988) című könyvében, ami továbblépést jelent a feminista irodalomkritikában. Moi ugyanis rámutat arra, hogy Showalter elmélete a liberális humanizmusban gyökerezik, amely ugyanolyan kirekesztő, mint a hagyományos férfikánon, hiszen az amerikai fehér heteroszexuális középosztálybeli nő hangját artikulálja.

Moi sokkal kifinomultabbnak és kevésbé kirekesztőnek tartja a pszichoanalitikus elméletből kiinduló francia irodalomkritikusok szövegeit, de teljes mértékben velük sem azonosul. Kritikája következtében azonban a feminista irodalomszemlélet árnyaltabbá válik, és kapcsolatba tud lépni egyéb diszkurzusokkal is.

A francia feminista elméletként jelölt pszichoanalitikus szemlélet fő képviselőiként általában Helen Cixous, Luce Irigaray és Julia Kristeva nevét említik. Az angolszász feminista kritika inkább szerzőközpontú, humanista, a francia pedig a szövegértelmezésre helyezi a hangsúlyt, e két fajta megközelítés azonban sohasem válik el ilyen élesen egymástól.

Helen Cixous *A medúza nevetése* című tanulmányában azt a célt határozza meg, hogy a női szerzőknek ki kell lépniük a nyelv patriarchális konstrukcióiból, és ki kell alakítaniuk egy női írást (*écriture féminine*). Cixous szerint a feminin minőség hiányzik a nyelv patriarchális rendjéből, és csak negatív formájában jelenik meg. Az *écriture féminine* ebben a kontextusban tehát nem pusztán a nőről szóló írás, szöveg lesz, hanem leginkább egy olyan medialitás, beszédmód, amelyen keresztül a nőiség valósága mint olyan egyáltalán artikulálható. Vagyis nemcsak a szó szerint vett szövegrítés lehet *écriture féminine*, hanem bármiféle női önkifejezési mód, önmegvalósítás.⁴² „Mint nő írom ezt a többi nőnek. Mikor azt mondom, »nő«, arról a nőről beszélek, aki elkerülhetetlen harcban áll a »klasszikus férfival«, és egy olyan univerzális nő-szubjektumról, aki hozzásegíti a nőket a saját érzékeikhez és történelmükhöz. – írja Cixous.⁴³”

Luce Irigaray a feminista filozófia nyelvét „nőbeszéd”-ként határozza meg, amelyet a szétáradás, a sokszorosság jellemez. Julia Kristeva olyan nyelvkonceptiót dolgoz ki, amely egy általa chorának nevezett pszichikus teret feltételez, amely által lehetőség nyílik egy szubverzív, ideiglenes, és állandó mozgásban lévő szemiotikus artikulációra, amely megelőzi a figurativitást.

A hetvenes évek közepétől csak többes számban beszélhetünk feminista irodalomtudományról, vagyis irodalomtudományokról. „A sokféle megközelítés számtalan kapcsolódási pontot teremt a fekete, amerikai-hispan, marxista, lesbikus, posztkoloniális, pszichoanalitikus feminizmus között. A pluralitás kulcsfontosságú a feminizmus számára, hiszen a világ maszkulin egyszólamúságát kritizálja, s ezt jeleníti meg a feminista szövegek jelölési módjainak többszólamúsága, lezáratlansága, amely a szavak szintjén is megragadható”.⁴⁴ Ez a sokszínűség természetesen gazdagítja a feminista diszkurzust, bár egyúttal az a kérdés is felmerül, hogy a posztmodern korában létezik-e egyáltalán feminista irodalomkritika. A

42 Zsák Judit: *A pszichoanalitikus elméletek hatása...*, 110.

43 Cixous, Hélène: *A medúza nevetése*. In: Kis Attila Atilla, Kovács Sándor, Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II.*. Szeged: Ictus, 1997. 357.

44 Zsák Judit: *A pszichoanalitikus elméletek hatása...*, 13.

posztmodern és a feminista szubjektumfelfogás ellentmondásai azonban „nem egymást kizáró elvként mutatkoznak meg, hanem ez az ellentmondás fontos része a narratív női identitáskonstrukcióknak.”⁴⁵ A posztmodern korban a feminista irodalomkritikában is megtörténik a paradigmaváltás, a hangsúlyokat a szerzőről a szövegre, s a tükrözött valóságról a szöveg szemiotikájára teszi át. Ebben az időszakban váltja fel a „nőit” a gender, ami a társadalmi nemi szerepek konstrukcióját jelenti.

A 90-es évektől számítható a feminista irodalomkritika posztmodern szakasza, amellyel kapcsolatban azonban komoly viták folytak és folynak, hiszen a posztmodern kor a szubjektum szertefosztásának ideje, a feminista kritika tárgya pedig éppen a szubjektum lenne. A genderre, a feminizmus általános analitikus kategóriájára is szkeptikusan tekintenek, hiszen szintén bizonyos fokú ellentétben áll a posztmodern elmélettel. Ezt az időszakot nevezik a feminizmus harmadik hullámának vagy posztfeminizmusnak, és egyszerre jelenti a feminizmus létjogosultságának megkérdőjeleződését a posztmodern korban, valamint az ezt követő új szakaszát.

A feminista szubjektumelméletek központi kérdése a kilencvenes években az lett, hogy miképp konstruálódik a nő mint szubjektum, szemben a hetvenes évek kritikája által tételezett nőiség és női tapasztalat vizsgálatával. „A szubjektum fogalma pedig éppen a beirotttság és a választás bizonyos mértékű szabadsága közötti egyensúly következtében jön létre, mégpedig annak kettős értelmében: alávetettként és cselekvő alanyként, hiszen a hatalmi viszonyokban mindig benne rejlenek az engedetlenségi pontok is.”⁴⁶

A feminista irodalomtudomány tehát része a feminizmus második hullámának, amely az 1960-as években indult. Egységes, egyetlen irodalomszemléletről nem beszélhetünk, mivel olyan nyitott kultúraértelmezésről van szó a feminizmus és a feminista irodalomszemlélet terén is, amely párbeszédbe elegyedik különféle elméletekkel, és sok szempontból próbálkozik a problémakör megközelítésével, interdiszciplináris, miközben

45 Zsadányi Edit: *A másik nő. A női narrativitás narratív alakzatai.* Budapest, Ráció, 2006. 8.

46 Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól?* Feminista irodalomszemlélet itt és most. Debrecen, Kossuth, 2007, 101.

alapvető kérdése az, hogy mit jelent kultúránkban nőnek, férfinak, vagyis nemi jelek által is létrehozott emberi lénynek, szubjektumnak lenni.⁴⁷

Patricia Waugh szerint a marginalizált csoportok tagjai már jóval a posztmodern szubjektumfelfogás előtt konstruáltként tapasztalják meg identitásukat.⁴⁸ „A domináns kultúrából kirekesztettek talán soha nem tapasztalták meg létükben a szubjektum teljességét. Talán ráéreztek arra, hogy a szubjektivitás milyen mértékben konstruálódik mind a hatalmi viszonyok intézményesült jellege, mind pedig a prózahagyományok révén. Miközben a férfi írók már a kimúlásán siránkoznak, a nők még meg sem tapasztalták azt a szubjektivitást, amely megadja nekik a személyes autonómia, a folyamatos identitás, a történelem és a világban való cselekvés érzetét” – szögezi le Waugh⁴⁹

Feminista narratológia és genderkarnevál

Lépünk tovább az irodalmi kánon és a szövegértelmezés további kérdései felé. A feminista elméletek része a feminista narratológia is, amely a szöveget „női” szempontból vizsgálja, és az „általános”, „klasszikus” szövegértelmezést a női szövegek értelmezéhez megfelelően kutatja és alakítja.

Susan Lanser nevéhez fűződik a feminista narratológia fogalmainak kidolgozása, amelyet a kontextuális narratológiák közé sorolnak, mivel „kontextualizálják” vagy „kulturalizálják” az elbeszélést olyan módon, hogy a kultúra feminista diszkurzusában helyezik el. Lanser a klasszikus narratológia elméleteiből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy azok a narratívák, amelyek ennek alapjául szolgáltak, vagy férfiak által írott szövegek voltak, vagy úgy kezelték őket, mintha a szerzőjük férfi lenne. Így a férfi szerzők által írt szöveg áll az univerzális szöveg helyén. Lanser szerint „egy olyan narratológia, amely nem képes megfelelően számot adni a nők narratíváiról, alkalmatlan narratológia a férfiak szövegeire tör-

47 Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól?* ,51

48 Waugh, Patricia, *A posztmodern és a feminizmus. Hová tűnt a sok-sok nő? = A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*, szerk., ford. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 2005, 63. , 63.

49 Waugh, Patricia: *A posztmodern és a feminizmus*, 62.

ténő alkalmazásra is.”⁵⁰ A feminista narratológiában látja azt az eszközt, amelynek segítségével választ kaphatnánk a feminista irodalomkutatás egyik legösszetettebb kérdésére, hogy létezik-e női írás és tradíció, s vajon a férfiak és a nők különbözőképpen írnak-e.

Lanser a narratológiai értelmezéshez politikai és szemiotikai szempontból is kutatja a szöveget. Itt kerülnek előtérbe a patriarchális elnyomással szembenálló női szereplők (az elhallgattatott csoportok hanghoz jutása értelmében) – vagyis a textuális reprezentáció, de ezzel együtt a formalista narratológia a hangot mint az elbeszélőt is értelmezi. Mindezt, a formalista és esszencialista egyoldalúságot kikerülve, Bahtyin elmélete alapján dolgozza ki, aki társadalmi poétika elméletében a műalkotás társadalmi meghatározottságára fókuszál, melyet ideológiai és immanensen szociológiai természetű képződményként definiál. Bahtyin elmélete ösztönzően hatott a feminista narratológiára, hiszen általa a társadalmiság szempontjából lehetett újragondolni az esztétikum létmódját.⁵¹

Lanser bevezeti a privát és a nyilvános narráció fogalmát. A privát narráció a belső, a textuális világon belül létező, homodiegetikus hallgatóhoz intézett elbeszélés, amelyen keresztül az olvasó közvetetten férhet hozzá a szöveghez, mintha ez egy „szövegbeli” szereplő alakján keresztül történne. A nyilvános narráció a textuális világon kívüli, a heterodiegetikus hallgatóhoz intézett narráció, amely az olvasó és a szerző közti közvetlen kapcsolatot feltételez.

A társadalmi és narratív identitás összekapcsolásával diszkurzív autoritás jön létre, amely a társadalmi hatalommal van összefüggésben. A nőhöz hagyományosan a privát szférát rendelték, ezért bejutása a nyilvános diszkurzusba mindig valamilyen rejtett vagy nyilvános határsértéssel történt. Bizonyos korszakok elvárásainak megfelelően a női szerző férfi

50 Lanser, S. Susan: *Egy feminista narratológia felé*. A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény. Szerk. Bókay, A., Vilcsek, B., Budapest, Osiris, 2002. 524.

51 Jablonczay Timea: *Női szubjektumkompozíciók és mintázatok a szövegtérben. Magyar írónők a két világháború között*. Doktori disszertáció. Jyväskylä Egyetem. Kézirat. 2009.119.

álnéven írt, vagy szövegein belül rejtette el mondanivalóját. Lanser egy levelet elemez a női narratológia szempontjából. A levél egy fiatalasszony levele a férjének – ez a teljes olvasat. Minden második sort összeolvasva azonban egy másik, a barátnőnek írt olvasathoz jutunk, amely az előző el-lentéte. Ebben a hatalomfosztott diszkurzus jelenik meg. A levél harmadik szintje a nyilvánosságnak szól, a házasság tulajdonképpeni kritikája. „A nyilvános szöveg egyben a leginkább elrejtett szöveg is, ezt a legnehezebb észrevenni, ugyanis semmi sem kutatja a létezését önmagán kívül, és egy olyan olvasót igényel, aki egy bizonyos tudás birtokában olvas.”⁵² Lanser a narratológia tágulékonyágát hangsúlyozza ezzel kapcsolatban.

A narratológiai tágulékonyáshoz hasonló jelenség a világ, a társadalmi rend, a nő-férfi hatalmi hierarchia kibillentését szolgáló karnevál-elmélet, amely Mihail Bahtyin nevéhez fűződik. Ennek az alapvető jellemzője az örömben való egyenlőség megvalósulása. Bahtyin hangsúlyozza, hogy a karnevál rivalda nélküli színjáték, amely nem osztja fel a szereplőket nézőkre és előadókra, vagyis a karnevált nem nézik, hanem élik, és ez az élet a szokványos kerékvágásból kizökkent, bizonyos mértékben visszájára fordított élet, fordított világ. Ez az élet, világ pedig a karneválon kívüli élet társadalmilag hierarchikus kapcsolataival feszül szembe.⁵³ A karneválban egymáshoz közel kerül, társul a szent a profánnal, a magasztos az alantassal, a nagyszerű a jelentéktelennel, a bölcs az ostobával, ezt szolgálja „a karneváli lefokozások és lealacsonyítások rendszere, a karneváli illetlenségek (...) karneváli paródiák, a karneváli melliance és mindennemű profanizálás”.⁵⁴

Bahtyin szociológiai stilisztikájának feminista dialogikává való átdolgozására tett kísérletet Dale Bauer *A gender Bahtyin karneváljában* című tanulmányában.⁵⁵ Az orosz elméletíró Bauer szerint azzal ad módot a szö-

52 Lanser, S. Susan: *Egy feminista narratológia felé*. 532.

53 Szilárd Léna: *A párbeszédelmélet Vjacseszlav Ivanovtól Mihail Bahtyinig*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 89.

54 Idézi: Szilárd Léna: *A párbeszédelmélet Vjacseszlav Ivanovtól Mihail Bahtyinig*. 91.

55 Bauer, Dale: *A gender Bahtyin karneváljában*. Séllei Nóra (szerk.) A feminizmus találkozásai a posztmodernnel. Ford. Séllei Nóra, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 1995. 171–191.

vegek feminista dialogikus megközelítésére, hogy az olvasó, a szöveg és a szerző háromszögű viszonyrendszerét hangsúlyozza. Az olvasás folyamata az egyik módja annak, ahogyan elsajátítjuk a világhoz való társadalmi – és társadalmi nemi – orientációnkat, illetve a vele való azonosulást – állítja Bauer. „Amikor a nők kilépnek hagyományos funkciójukból, melyben jelek csupán, amikor ellenállnak a tekintet rájuk erőltetett hatalmának, amikor jelstátusukat felcserélik a jelek kezelőjének státusával, akkor azt dialogikus polémia révén teszik, s az ellenállás ezen pillanatában veszélyessé válnak a természetesnek feltüntetett fegyvelmező kultúrára nézve.”⁵⁶ A feminista dialogika elismeri az olvasás egyedi aktusait, mint a másság megtapasztalásait, és ugyanakkor megkérdőjelezi azt a kulturális hatalmat, mely gyakran arra kényszerít minket, hogy a szövegbeli hangok másságát visszafojtsuk, vagy korlátok közé szorítsuk.⁵⁷

A karnevál felfüggeszti a fegyelmet, hatályon kívül helyezi a hierarchikus hatalmi viszonyokat, szereplői pedig felborítják a hierarchikus konvenciókat és kidolgozzák a viszonyulás új módját, amely dialogikus természetű. Azaz úgy állnak ellen a közösségen belüli nemkarneváli életnek, hogy a karneválban újjáteremtik a viszonyokat. Bauer Anette Kolodnyt idézve megállapítja, hogy nem szövegeket, hanem paradigmákat olvasunk, nem a valóságot, hanem a világ szemlélésének és jelentése létrehozásának módjait. Kulturális stratégiaként tehát az olvasás folyamata az első lépés afelé, hogy újraképzjük és újraartikuláljuk a hangot (belső meggyőződésű nyelvünk „magántulajdonát”), és elfoglaljuk helyünket a társadalmi párbeszédben.⁵⁸

Ennél a gondolatnál pedig visszakanyarodhatunk a feminista narratológiához abban az értelemben, hogy a hang megértéséhez szükséges bizonyos fajta tudás, amely a marginalizált társadalmi csoportok, esetünkben a nők tudása, s amely a társadalmi konvenciók megkérdőjelezésére, újrártelmzésére is alkalmas. A szöveg értelmezése olyan tevékenység, me-

56 Bauer, Dale: *A gender Bahtyin karneváljában*. 175.

57 Bauer, Dale: *A gender Bahtyin karneváljában*. 177.

58 Lásd: Bauer, Dale: *A gender Bahtyin karneváljában*. 190–191.

lyet többek között más kritikai diszkurzusok és más ideológiák keltenek életre, többek között a nemi különbség is.⁵⁹

Befejezésként

A nőirodalom, női írás, a nők helye a művészetben máig sok és sokféle vitát kiváltó téma. A vita már évszázadok óta zajlik, amióta az első nők irodalmi műveikkel kiléptek a nyilvánosság elé. Miközben azonban a fentiekről polemizáltak a politikusok, a művészek, a filozófusok, pszichológusok, irodalmárok, szakmai és nem szakmai érveket használva, egyre több női szerző egyre több műve került be az irodalomba, lassan megváltoztatva ezzel az „általános” irodalom bizonyos kritériumait. Ez az állítás sajnos nem igaz a magyar irodalomra, amelyben a női szerzők – nagyon kevés kivételtől eltekintve – még mindig a periférián mozognak, a nőirodalom fogalma pedig közben összemosódik a lektúrával, a „könnyű” vagy „könnyed” irodalmi művekkel, a „női könyvekkel”. Az irodalmi kánon még mindig nem íródott át olyan értelemben, hogy a nők szövegeit is befogadja, vagy a legjobb esetben is csak alternatív kánonként jelenik meg a nőirodalom. A nőírók műveinek feminista elemzései ugyanilyen periférikus, alternatív irodalomkritikát képviselnek. Amíg a nőírók művei nem kerülnek be a „fősodorba”, nem lesznek az iskolai oktatás része, nem jelennek meg a könyvesboltok polcain, és nem lesz elfogadott kutatási szempont a feminista elméletrendszer, nem beszélhetünk kiegyensúlyozottságról. „Arról az irodalomról ugyanis, amely nem lett láthatóvá téve, beszélhetünk magáért a diskurzusért, de az nem a művekért, hanem a beszéd kedvéért való beszéd lesz.”⁶⁰

59 Bauer, Dale: *A gender Bahtyin karneváljában*. 191.

60 Varga Virág: *Nőírók itt és most – Nőírók/Író nők a XX. század elején és jelenkorunkban*. Kalligram, Pozsony, 2006, január-február.
<http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2006/XV.-evf.-2006.-januar-februar/Noirodalom-akkor-es-most-Noiok-ironok-a-XX.-szazad-elejen-es-jelenkorunkban> - letöltve 2015. 2. 28.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán, Budapest: Osiris, 1999
- Balla Zsófia: *Nőirodalom? Mi az?* Magyar Lettre International, 1997. 24. sz., tavasz, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/14balla.htm>
- Bauer, Dale: *A gender Bahtyin karneváljában*. = Séllei Nóra (szerk.) *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*. Ford. Séllei Nóra, Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó. 1995.
- Beauvoir, Simone: *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Második, változatlan kiadás. Budapest, Gondolat, 1971
- Bollobás Enikő: *Az amerikai irodalom története*. Budapest, Osiris, 2006.
- Cixous, Hélène: *A medúza nevetése*. = Kis Attila Atilla, Kovács Sándor, Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II.*. Szeged: Ictus, 1997
- Culler, Jonatan: *Krátký úvod do literární teorie*, Host, Brno, 20015
- Grosz, Elizabeth, *Nemi aláírások – Feminizmus a szerző halála után, ford. SÉLLEI Nóra = A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk. SÉLLEI Nóra, Csokonai, Debrecen, 1995
- Horney, Karen, *Menekülés a nőiség elől*, ford. Battyán Katalin, Thalassa, 1996, 1
- Horváth Györgyi: *Férfi irodalom - női irodalom. Esszé a férfiasságról, a változó férfiszerepekről*, <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2006/XV.-evf.-2006.-januar-februar/Noirodalom-akkor-es-most-Noiroke-iro-nok-a-XX.-szazad-elejen-es-jelenkorunkban-letoltve> 2015
- Huyssen, Andreas, *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja*. Pozsony, Kalligram, 2002, szeptember
- Jabloneczay Tímea: *Női szubjektumkompozíciók és mintázatok a szövegtérben. Magyar írónők a két világháború között*. Doktori disszertáció. Jyväskylä Egyetem. Kézirat. 2009.
- Kant, Immanuel: *Megfigyelések a szép és fenséges érzéséről*. (ford. Czeglédi András). = *Prekritikai írások* (szerk. Ábrahám Zoltán), Budapest: Osiris, 2003
- Lanser, S. Susan: *Egy feminista narratológia felé*. A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény. Szerk. Bókay, A., Vilcsek, B., Budapest, Osiris, 2002
- Menyhért Anna: *Női irodalmi hagyomány*, Budapest, Napvilág, 2013
- Mészáros András: *A pillanat hatalma, avagy Weininger szerint a nő*. Kalligram, Pozsony, 1992/1

- Nagl-Docekal: *A művészet és a nőiség*. = N-D., H., *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák*, Ford. Hell Judit, Budapest, Áron, 2006
- Plath, Sylvia: *Az üvegbura*. Budapest, Európa, 2010.
- Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól?* Feminista irodalomszemlélet itt és most. Debrecen, Kossuth, 2007
- Showalter, Elaine: *A feminista irodalomtudomány a vadonban*. (ford. Kádár Judit). In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*. Helikon Irodalomtudományi Szemle, 1994. 4
- Simmel, Georg: *Női kultúra* = A kacérság lélektana. Szerk. Miklós Tamás, ford. Berényi Gábor, Bognár Virág, Budapest, Atlantisz, 1996
- Szilárd Léna: *A párbeszédelmélet Vjacseszlav Ivanovtól Mihail Bahtyinig*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989
- Varga Virág: *Nőirők itt és most –Nőirők/Írónők a XX. század elején és jelenkorunkban*. Kalligram, Pozsony, 2006, január-február
- Wagh, Patricia, *A posztmodern és a feminizmus. Hová tűnt a sok-sok nő?* = *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*, szerk., ford. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 2005
- Woolf, Virginia: *Saját szoba*. (Ford. Bécsy Ágnes), Budapest: Európa. 1986. 69–70.
- Zsadányi Edit: *A másik nő*. A női narrativitás narratív alakzatai. Budapest, Ráció, 2006.
- Zsák: *A női szubjektumról alkotott 20. század eleji kép „tudományos” alapjai és hatása a Nyugat-korszak nőfelfogására* = *Nő, tükör, írás: Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Szerk. Varga Virág – Zsávolya Zoltán, Budapest, Ráció Kiadó 2009

A jegyzet kiadása az Egyetemi hallgatók - pedagógusjelöltek – genderérzékenyítése című projekten belül valósult meg.

A projektet az EEA Pénzügyi mechanizmus által finanszírozott Civil Alap 23988,20 euróval támogatta. A Civil Alap kezelője a Nyitott Társadalomért Alapítvány. Az Egyetemi hallgatók - pedagógusjelöltek – genderérzékenyítése elnevezésű projekt célja az aktív civil részvétel növelése.

Vydanie vysokoškolských skrípt bolo podporené v rámci projektu Rodové scitlivovanie študentov a študentiek VŠ – budúcich pedagógov.

Projekt Rodové scitlivovanie študentov a študentiek VŠ – budúcich pedagógov bol podporený sumou 23988,20 eur z Fondu pre mimovládne organizácie, ktorý je financovaný z Finančného mechanizmu EHP 2009-20014. Správcou Fondu je Nadácia otvorenej spoločnosti – Open society foundation. Cieľom projektu Rodové scitlivovanie študentov a študentiek VŠ – budúcich pedagógov je posilnenie aktívneho občianstva.

Bevezetés a gondtalanulmányokba

Úvod do rodových štúdií

Szerkesztette / redigovali: Bolemant Lilla és Szapu Marianna

Szerzők / Autorky: Antoni Rita, Bolemant Lilla, Lacinová Ľubica,

Szapu Marianna, Szolnoki Julianna

Fordító / prekladateľka: Forgács Ildikó (Lacinová Ľubica, Szolnoki Julianna tanulmánya)

Grafikai elrendezés / grafická úprava: Rokko Juhász

Kiadta a Phoenix Polgári Társulás, Pozsony, 2015

Vydalo Občianske združenie Phoenix, Bratislava, 2015

1. kiadás

1. vydanie

ISBN 978-80-89748-00-6

ISBN 978-80-89748-00-6

9 788089 748006 >